

JASUR POSBON

Уйдаги иш бўлмада бир сурат бор. Бежирим қасноқчага солиб қўйилган. Жавондан менга боқиб туради. Болаларим “Бу чол ким ўзи?” деб сўрагудек бўлса, жоним чиқади...

Шу сурат олинаётган чоқда мен ҳам ҳозир эдим. Адибнинг Дўрмондаги боғи. Ола баҳор. Беш-ўн шогирдчалиш боғни саранжомлагани чиққанмиз. Устознинг ўзи офтобрўяда, эғнида енгил пальто, тебранма курсида ўтирибди. Тиззасига пахмоқ адел ташлаб қўйилган.

Абдулла Қаҳҳор ўшанда олтмиш бир ёшда эди. Лекин — сочлар оппоқ, юзни “саксоннинг ажини” чирмаган. Чол!

Бу суратга ҳам, адибнинг дунёдан ўтганига ҳам бугун қирқ йиллар бўлди. Бешиқдаги боланинг-да эмаклаган ғаними чиқар, деган гап бор. Абдулла Қаҳҳор ҳеч вақт фаришталик даввосида бўлмаган. Бугун биз хаёл қилганимиздек у киши мудом содиқ шогирдлар қуршовидаю оқибатли сафдошлар ардоғида ҳам эмас эди. Бандалик, бир замонлар адибга бадҳоҳлик қилган, танасига дард, юзига эртачи ажин солганларнинг ҳаммаси ҳам энди ҳаётда йўқ. Бироқ ҳамон унинг “душман”лари кам эмас. Адиб уларга шахсан бир ёмонлик қилмаган, аксариятини ҳатто кўрмаган ҳам. Шунга қарамай, шунга қарамай...

Абдулла Қаҳҳорнинг “ёмонлиги” — унинг бешафқат қалами, ёзган асарларидаги айрим нусхаларга мурасасиз нафрати, ҳаётнинг, адабиётнинг софлиги йўлида ҳалол туриб айтган мардона сўзлари, холос!

Афсуски, устоздан кейин бундай жўмардлик камдан-кам ижодкорга насиб этди. Биров адабиёт майдонига кўз-қулоқ бўлиб туришга журъату шижоат тополмади, баъзилар бағрикенглик баҳонасида кўнгилчанликка берилди, бошқа бирлари манфаат балосига ботиб, бу муқаддас даргоҳнинг дарвозасини ланг очиб қўйди...

Абдулла Қаҳҳор бир куни рақиблари билан мурасага ундаган яқинларига “Мен энди элликка кирган бир одамман. Қўйинглар, энди мени букаман деб синдириб қўйишларинг мумкин”, деган экан.

Бугун шундай гапни айта оладиган мард ижодкор адабиётимизда кўп дейсизми!..

Адолат йўлида тик туриб айтилган Сўз неча қирқ йиллар ўтса ҳам қадрини топар, эътироф этилар экан. Адиб таваллудининг 100 йиллигида чиққан ҳукумат қарори бунинг далилидир.

...Жоним чиқиб кетади, лекин койимайман, бу гапларни ҳам чайнаб ўтирмайман, “Суратдаги чол Абдулла Қаҳҳор бўлади, болам!” дейман-қўяман.

Абдулла Қаҳҳорни билмаса — ўзидан кўрсин!

TAFAKKUR

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Дамин ЖУМАҚУЛ
(масъул котиб)

Холли НОРБОЙ

(бўлим мудири)

Шоҳ САНАМ

(бўлим мудири)

Ольга ЖОЛДАСОВА

(бўлим мудири)

Наргиза УСМОНОВА

(саҳифаловчи)

Журнални безашда Машраб
НУРИНБОЕВ олган суратлардан
фойдаланилди.

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА

Абдулла АЪЗАМ

Муҳсин АШУРОВ

Хуршид ДАВРОН

Нуриддин ЗАЙНИЕВ

Баҳодир ЗОКИР

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайридин СУЛТОН

Нурисломо ТҲЛИЕВ

Абдураҳим ЭРКАЕВ

Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБОЙ

Фарҳод ҲАМРОЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маъ-

рифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ақ-

борот агентлигида 0219-рақам билан

рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчир-

ма ва маълумотлар аниқлиги учун муал-

лифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба

кайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри,

Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68

139-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компь-

ютер бўлимида тайёрланди.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик

компанияси босмахонаси. 700029,

Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2007 йил 30 май кунги босмахонага

топширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16

8 босма тобок. 3581-бўжуртма.

Нашр адади 3300 нуска.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Билган элга эрк боқар. Профессор Тўра МИРЗАЕВ
билан суҳбат..... 4

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Хуршид ДЎСТМУҲАММАД. Тўртинчи тўлқин..... 12

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Адабиётнинг кучи..... 16

БИЛЛУР ҚАТРАЛАР

Абдулла ҚАҲҲОР. Ижод жавҳари..... 20

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Азим СУЮН. Манзилим ҳамон йироқ..... 32

Саъдулла ҲАКИМ. Ҳижрон — умид, дийдор — изтироб.... 36

РОСТЛИК — ХАЛОСЛИК

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ. Орзуларнинг аламли юки..... 40

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Муртазо ҚАРШИБОЙ. Муҳаббат ва эркинлик 52

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Турсунали ҚЎЗИЕВ. Мухрланган
лаҳзалар.....62

СИРЛИ САРҲАДЛАР

Ботир ҚОДИРОВ. Истеъдод.....64

ШАРҚУ ГАРБ ФАЛСАФАСИ

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ. Ислоҳ фал-
сафаси қандай пайдо бўлган?.....70

ИБРАТНОМА

Сайфиддин ЖАЛИЛОВ. Ёнимиз-
даги “ёмби”лар.....78

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

Шариф ЮСУПОВ. Қабоҳатнинг жазоси....82

СЎЗНИ СУЙГАН СУЛТОНЛАР

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ. Ориф шаҳзода.....94

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

Нодир РАМАЗОН. Одамийлик асоси.....100

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Жалолиддин САФО. Биринчи
мўъжиза.....102

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Муҳаммадолим МУҲАММАДСИДДИҚОВ.
Ҳамкорликнинг янги уфқлари.....110

Зафар ҲАЙИТОВ. Маънавий мерос
ва миллий ўзликни англаш.....112

Абдуваҳоб ТОЖИЕВ. Уйғунликнинг
рангдаги акси.....113

Марҳабо ҚИЛИЧЕВА. Аёлга таянч
тузилма.....114

Зулайхо АШИРБОЕВА. Тузатилаётган
хатолар.....115

Дилором ВАСИЕВА. Янгиликларнинг
ҳаётий зарурати.....116

Бобир НЕЪМАТОВ. Олға силжи-
тувчи куч.....118

Умида РАҲМАТУЛЛАЕВА. Мода ва
миллийлик.....119

Гулҳумор ТҶИЧИЕВА. Хусрав Деҳлавий
ва тасаввуф.....121

Умида ХОЛИСМАТОВА. Ўрганилиши
шарт бўлган мерос.....122

Олима НАБИЕВА. Марсия — тарихий
ҳужжатми?.....123

Абдураҳим СОЛИЕВ. Кулгига
йўғрилган фоҳиа.....125

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмунни.....127

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

BILGAN ELGA ERK BOQAR

*Алишер Навоий номидаги Тил
ва адабиёт институти директори,
профессор Тўра МИРЗАЕВ
билан суҳбат*

— Муҳтарам домла, она диёримизда илм-фан қадимдан юксак даражада ривожланиб келгани, мутафаккир ватандошларимиз жаҳон илм-фани тараққиётига муносиб ҳисса қўшгани айни ҳақиқат. Бу жараён ҳозирги вақтда ҳам узвий тарзда давом этаётир, албатта. Умрини илм-фанга бағишлаб юрган олим, қолаверса, нуфузли илм даргоҳининг раҳбари сифатида айтинг-чи, бугунги илмий муҳитдан, хусусан, тил ва адабиётшунослик соҳасида амалга оширилаётган тадқиқотларнинг савия ҳамда самарадорлигидан кўнглингиз тўладими? Умуман, бу борада аҳвол қандай?

— Бир қарашда жўнгина туюладиган бу саволга дафъатан “ҳа” ёки “йўқ” деб қисқача жавоб бериб бўлмайди. Чунки илмий жараён ўта мураккабдир. Унда истиқболли йўналишларга асос солган, илмий мактаблар яратган етук олимлар, йирик тадқиқотчилар қаторида бу йўлда дастлабки дадил қадамларини ташлаётган ёшлар ҳам, шунингдек, турли сабаблар билан илм-фан соҳасига кириб қолган, аммо имконияти даражасида ҳалол меҳнат қилаётган “ўртамиёначи”лар ҳам фаолият юритади. Шу сабабли илмий жараёнда юксалиш ва турғунлик ҳолатлари рўй бериб туриши, баъзан истиқболли ғоялар қийинчилик билан эътироф этилиши, ҳатто муваффақиятли амалга оширилган тадқиқотлар ўз вақтида ҳолис баҳосини олмай қолиши ҳам мумкин. Ана шундай мураккаб жиҳатларни ҳисобга олган ва тадқиқотчилик борасидаги натижаларни умумлаштирган ҳолда, мамлакатимизда илм-фан ривож юқори суръатда экани, замонавий фан, жумладан, тил ва адабиётшунослик соҳасида ҳам қувонарли ютуқлар қўлга киритилаётганини таъкидламоқ жоиздир. Зеро, мамлакатимизда истиқболнинг дастлабки йилларидаёқ илмий-методологик изланишларнинг истиқболли йўллари белгилаб олинди, тадқиқотчиликнинг янгича назарий ва ғоявий ме-

зонлари вужудга келди. Бунда давлатимиз раҳбари Ислоҳ Каримовнинг илмий-назарий фикрлари, маъруза ва нутқлари, хусусан, “Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт ва истиқлол йўли” (1992 йил), “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура” (1996 йил), “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” (1997 йил) каби асарлари муҳим аҳамият касб этди. Ана шундай ғоявий асосларга биноан илмий-назарий изланишларда тарихий тараққиётга тамаддуний ёндашув тамойили қарор топди. Тил ва адабиётшунослик соҳасида адабий-маданий ва лисоний ҳодисаларни дунё фанида синалган бадиий-эстетик қонуниятлар негизида миллатнинг яхлит тили, адабиёти, фольклори ва санъати тарзида ўрганиш йўлга қўйилди. Жаҳон илм-фани ютуқларини ўзлаштириш, аввал амалга оширилган тадқиқотларни янгидан баҳолаш, илгари мутлақо ўрганилмаган ёки бунга монелик қилинган даврлар, мавзулар, асарлар, ижодкорлар фаолиятини тадқиқ этишда салмоқли натижаларга эришилди. Жумладан, хорижий мамлакатларнинг қўлёмалар хазиналарида сақланиб қолган темурийзода шоирлар — Шоҳий ва Ғарибий девонлари, XV асрнинг биринчи ярмида туркий адабиётшунослик илмини бошлаб берган шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асари каби қўлёмза ёдгорликларнинг нусхалари юртимизга олиб келиниб, нашр этилди. Ҳазрат Алишер Навоий мероси 20 жилдда, Заҳриддин Муҳаммад Бобур асарлари алоҳида-алоҳида китоблар шаклида ўқувчиларга тўхфа этилди. Айниқса, “Ўзбек халқ мақоллари”, “Гўрўғли” сингари фундаментал нашрлар том маънода эътибор ва эътирофга лойиқдир. Бундан ташқари, мумтоз ва тасаввуф адабиёти, умуман, адабиёт тарихи масалаларига доир кўплаб салмоқли илмий тадқиқотлар яратилди, XX аср ўзбек адабиёти янгидан баҳоланди, она тилимизнинг ижтимоий-амалий жиҳатларини ўрганиш борасида самарали тадқиқотлар амалга оширилди. Шунингдек, латин ёзувида асосланган ўзбек алифбоси ва имлоси қоидалари ишлаб чиқилди. Эришилган ана шу ютуқлар асосида замонавий таълим тизимининг барча босқичлари учун зарур бўлган янги дарслик ва ўқув қўлланмалари яратилди. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Тил ва адабиётшуносликнинг жамият ҳаётидаги мавқеи ошиб бораётгани ҳақида гапирганда тагин бир масалага эътибор қаратиш ўринлидир. Одатда миллатнинг шавкати, илмий-бадиий салоҳиятига баҳо беришда унинг қаҳрамонлик эпоси сақланиб қолгани, миллий қомуси яратилгани, изоҳли луғати тузилгани муҳим аҳамиятга эга бўлган мезон ҳисобланади. Шу маънода ўзбек халқ достонлари жонли эпик аъналарда бизгача етиб келиб, унинг энг юксак намуналари Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Ислоҳ шоир каби атоқли достончилардан ёзиб олиниши баробарида “Алпомиш”дек буюк эпосимизнинг академик нашри амалга оширилгани чиндан ҳам ғурурланарлидир. Айниқса, 12 жилдли “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” нашр этилгани, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” янгидан тузилгани илмий-маданий ҳаётимизда улкан воқеа бўлди.

Албатта, қайд этилганлардан тил ва адабиётшунослик борасида ишлар рисоладагидек, тадқиқотчиликда фақат ютуқларга эришилаётган экан деб хулоса чиқармаслик керак. Назаримда, кейинги йилларда бу соҳада айрим муаммолар билан бирга андак оқшаш ҳолатлари ҳам кўзга ташланмоқда. Баъзи илмий тадқиқотлар, хусусан, илмий-оммабоп ишлар, адабий-танқидий мақолаларнинг савияси ниҳоятда ғариб. Чаласаводликнинг яққол намунаси бўлган айрим “қайднома”лар кишида нохуш таассурот уйғотади. Қолаверса, “ҳомийлик”, “майлида энди” қабилидаги лоқайдлик орқасида ҳимоя қилинган ва бири иккинчисига бир томчи сувдек ўхшаш, шубҳали усуллар билан “ясалган” диссертациялар асосидаги ўртамиёна, ҳатто ундан-да ночор бўлган турли рисолаю китобларнинг хусусий

буюртма асосида пайдар-пай босилаётгани, бундай хомаки қораламалар “ўқув қўлланмалари”, “маъруза матнлари” деган ном билан кенг жамоатчиликка тақдим этилаётгани ғоятда хавотирлидир.

Тил ва адабиётшуносликнинг айрим йўналишлари сустлашиб, бир хиллари ҳатто йўқолиб бораётгани ҳам жиддий муаммолар сирасига киради. Айтайлик, таржимашуносликнинг раҳматли Файбулла Салом ҳаётлиги давридаги шахди бугун сезилмаётгани кишини ўйлантириб қўяди. Бунинг устига, ўзбек адабиётининг минг йиллик тажрибалари асосида яратилажак “Адабиёт назарияси” ҳали нашр этилгани йўқ. Энг қадимги даврлардан бугунгача бўлган адабий-тарихий ва фольклорий жараёни қамраб олувчи кўп жилдли “Ўзбек фольклори ва адабиёти тарихи”ни яратиш борасидаги ишларимиз ҳам анча суст кетмоқда. Тилшуносликнинг бир қанча йўналишлари бўйича мутахассис етишмайди...

— Миллатнинг илмий-маданий салоҳиятини кўрсатувчи муҳим омиллардан бири сифатида “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”ни эътироф этдингиз. Унинг қандай мезонлар асосида тузилгани ва ўзига хос жиҳатлари ҳақида батафсилроқ маълумот берсангиз.

— Сўз, унинг сеҳру жозибаси, унга жо бўлган сир-синоат фикрловчи кишиларни ҳамиша қизиқтириб келган. Сўзга ҳурмат, уни эъозлаш, асраб-авайлаш, таъсир кучини юракдан ҳис этиш борасида халқимиз ниҳоятда баланд мақомларни эгаллайди. Шу сабабли ҳам буюк Эргаш Жуманбулбул ўғли дostonларида қуйидаги мисраларни бот-бот такрорлаган:

*Оқиллар айирар сўзнинг фарқини,
Баробар қилмабди ҳар мол нарҳини,
Ўзбекларда сўзга синчи кўп бўлар,
Гап билан айиринг ўзбек халқини.*

Лексикология ва лексикография, яъни луғатшунослик ва луғатчилик сўз ҳақидаги фан бўлмиш тилшуносликнинг асосий соҳаларидан биридир. Сўзга ана шундай юксак эҳтиром бизда луғатчиликнинг жуда эрта шаклла-

нишига сабаб бўлган. Бу ўринда XI асрнинг ўлмас адабий обидаси ҳисобланган Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарини эслашнинг ўзи кифоя. Қолаверса, таниқли тилшунос олим Низомиддин Маҳмудов “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”нинг дастлабки жилдларига ёзган тақризини XII асрда яшаб ижод қилган буюк ватандошимиз Маҳмуд Замахшарий луғатига нисбат бериб, “Асос ул-балоға”дан бошланган заҳмат” дея номлагани бежиз эмас.

Дарвоқе, нега шундай олижаноб иш “заҳмат” дея аталаяпти? Гап шундаки, агар илм эгаллаш игна билан қудуқ қазишга менгзалса, луғат тузиш ундан минг чандон оғир, заҳматли меҳнат, ўта мушкул ишдир. XIV асрда француз файласуфи ва шоири Скалигер бунини шундай изоҳлаган:

*Кимки зўр жазога маҳкум эрса,
Шунинг-чун чекса қайғу, ғам ҳар онда,
Темирчи бўл, дема қийнаб уни сен,
Кўмир қаздирма, ишлатма конда,
Жазо берма — луғат туздиргин унга,
Бунингдек мушкул иш йўқ ҳеч жаҳонда.*

Ана шундай оғир, кўп куч ва ижодий меҳнат талаб қиладиган сермашаққат иш ниҳоясига етди. Муаллифлар гуруҳининг фидокорона меҳнати туфайли беш жилдди “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” яратилди, унинг дастлабки уч жилди “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти томонидан чоп этилди.

Ушбу нашр замонавий луғатчиликда ўзбек тили изоҳли луғатларининг иккинчи авлоди саналади. Дастлабки изоҳли луғат 1981 йили икки жилдда нашр этилган бўлиб, 60 минг сўз ҳамда сўз бирикмасини қамраб олган эди. Янги луғат ҳам ҳажм (унда 80 мингдан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси изоҳланган), ҳам тузилиш жиҳатидан илгаригисидан тубдан фарқ қилади ва асосан ўзак сўзлардан иборат. Шуниси эътиборлики, луғат Тил ва адабиёт институтида жамланган жуда катта лексикографик материал — уч миллиондан ортиқ сўз карточкаси асосида тузилган. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, мазкур луғат ўзбек адабий тилининг ҳозирги давргача бўлган ҳолатини тўлиқ ифода қилади.

— Ҳозирги ўзбек адабий тилининг луғат бойлиги 80 мингдан ортиқ сўз ва сўз бирикмасидангина иборатми? У янада бойиши мумкинми? Қолаверса, бу борадаги ишлар яна давом этадими?

— Ўзбек адабий тили ниҳоятда бой бўлгани учун ундаги барча сўз ва сўз бирикмаларини луғат орқали ифодалаш мушкул, албатта. Хилма-хил услублари ва услубий ўзгачаликлари борлиги назарда тутилса, ҳар қандай мукамал луғат ҳам уни тўлиқ қамраб ололмайди. Бу эса диалектологик, тарихий-этимологик, терминологик, ономастик ва соҳа луғатларини тузишни тақозо этади. Зикр этилган луғат меъёрий луғат ҳисобланади ва у ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг истеъмолда бўлган сўзларнигина қамраган. Ахир, 80 минг сўз ва сўз бирикмаси ҳам ҳазилакам маънавий бойлик эмас. Шунча сўзни тўплаш, уларнинг маънолари, маъно товланишларини изоҳлаш, ўзлашма ибораларни этимологик

маълумотлар билан бойитиш ниҳоятда қийин иш! Шу нуқтаи назардан ёндашилса, ҳар бир сўз-мақола ўзига хос жажжи тадқиқот демақдир. Буюк алломалардан бири изоҳли луғатларни “алифбо тартибидаги бутун бир олам” дея таърифлаганда ана шу хусусиятни назарда тутган бўлса, ажаб эмас.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати” янги авлодининг яратилиши ва кирилл алифбосида нашр этилиши бу соҳадаги ишларнинг биринчи босқичи бўлиб, келгусида уни лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосида тузиш ва 2010 йилда нашр этиш режалаштирилган. Айни кезларда янги сўз ва сўз бирикмаларини тўплаш ҳамда уларни изоҳлаш ишлари жадал давом этмоқда.

— Тил ва адабиёт институти ҳузурида адабиётшунослик ва тилшунослик диссертациялари ҳимояси бўйича ихтисослашган кенгашлар ишлаб турибди. Уларда ҳар йили ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя этилади. Кейинги вақтларда аспирант ва тадқиқотчилар орасида хотин-қизларнинг сафи ортиб бормоқда. Айнан шу масалада бир олимимиз уларнинг аксарияти оила ва турмуш ташвишларига ўралашиб қолиб, бошлаган ишини охирига етказа олмайди, деган фикрни билдирди. Илм-фаннинг келажаги, муносиб ворислар хусусида гап кетганда бу каби хавотир ўринлидек туюлади. Хўш, эркакларнинг илм-фандан бир қадар “узоқлашуви”га сабаб нима? Наҳотки, моддий шарт-шароитгина ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлса? Умуман, бу ҳолни қандай изоҳлаш мумкин?

— Бу фикр, ростки, қўшимча таҳлилларни талаб қилади. Шу сабабли бу ўринда унга қисқача муносабат билдириш билан чекланган маъқул. Менимча, тадқиқотчиларни иккига ажратиш, яъни аёл олимларнинг кўпайиб кетаётгани эркакларнинг илм-фандан узоқлашаётгани ҳақидаги хавотирга асос йўқ. Илм-фанда сон эмас, сифат ва самара бирламчи ҳисобланади. Қолаверса, илмий тадқиқот билан шуғулланишга аҳд қилган аёллар ҳали эркаклардан кам. Бундан ташқари, эркак олимларимиз қаторида нисбатан ёш бўлган Дилором Салоҳий, Нодира Афоқова, Дармоной Ўраева каби фан докторлари самарали фаолият кўрсатмоқда. Бошлаган ишни охирига етказмаслик эса йигитларга ҳам, қизларга ҳам баб-баравар тааллуқли бўлган эски “касаллик”дир.

Мен саволни бошқачароқ тарзда қўйган бўлардим, яъни нега номзодлик диссертацияси аксарият муаллифларнинг биринчи ва охириги иши бўлиб қолмоқда? Нимага бундай диссертацияларнинг умумий савияси кўпинча қониқарли эмас? Буларга жавоб беришдан олдин расмий рақамларга мурожаат қилайлик. Олий аттестация комиссиясининг маълумотларига кўра, 1992-2006 йиллар оралиғида филологиянинг барча йўналишлари бўйича 105 та докторлик, 663 та номзодлик диссертацияси ҳимоя қилинган. Илм-фан ва таълимнинг бугунги эҳтиёжи нуқтаи назаридан қараганда, бундан ҳам кўпроқ бўлиши керак эди. Аслида-ку бори ҳам

кам эмас. Аммо гап шундаки, илмий даражалиларнинг асосий қисми илмий-адабий жараёнда фаол иштирок этмайди. Бошқача айтганда, улар номигагина диссертация ёқлаган, холос.

Нега шундай, деган ҳақли савол туғилади. Бунинг кўпдан-кўп сабаблари бор, албатта. Мен масаланинг биргина жиҳатига эътибор қаратмоқчиман. Моҳиятан олганда, номзодлик диссертацияси жамоавий иш ҳисобланади. Тўғри, унинг тайёрланишида диссертант асосий вазифани ўтайди. Бироқ мавзунинг танланишидан тортиб унинг бажарилиши ва яқунланишигача бўлган барча босқичда илмий раҳбар иштирок этади. Бунга тегишли бўлим ва кафедралардаги муҳокамалар, тақризчиларнинг маслаҳатлари ҳам қўшилади. Кўринадики, қайсидир босқичда диссертантнинг мустақил фикрлаш иштиёқи сусаяди, оқибатда ҳақиқий тадқиқотчи ўрнига илмий даража эгасигина етишиб чиқади. Назаримда, бу ҳолга илмий раҳбарларнинг масъулиятсизлиги ҳам сабаб бўлади. Демак, диссертантларнинг бурнига ип ўтказиб етаклаб юришдек бемаъни таомилдан воз кечиш лозим. Зеро, устоз-шогирдлик мақоми жуда баланд, уни пок ва ҳалол сақламоқ зарур. Анчайин фан номзоди эмас, чинакам илмий тадқиқотчилар тарбиялашга асосий эътиборни қаратиш керак.

— *Истиқлол йилларида юртимизда маънавиятга берилаётган катта эътибор халқнинг ўлмас урф-одатлари, удумлари, миллий анъана ва қадриятлари асос бўлган фольклоршунослиқда ҳам янги-янги изланишларга имкон яратди. Аслида халқ оғзаки ижоди — сирли-сеҳрли, синоатларга бой бекиёс хазина. Ана шу сарчашмани ўрганиш, тадқиқ этиш борасида қандай муаммолар бор?*

— Шубҳасиз, ўзбек халқ ижоди намуналарини тўплаш, нашр этиш ва ўрганишда ҳозирга қадар катта ишлар амалга оширилган. Биргина “Ўзбек халқ ижоди” туркумидан 37 жилд китоб чоп этилганининг ўзиёқ бу йўналишдаги ишларнинг салмоғини яққол кўрсатади. Аммо кейинги вақтларда фольклоршуносларимиз кўпроқ “кабинет олимлари”га айланиб бораётгани ҳам бор гап. Айтайлик, 1992-2006 йилларда фольклоршунослик бўйича 9 та докторлик, 52 та номзодлик диссертацияси ёқланган бўлса, уларнинг аксарияти илгари нашр этилган намуналар ва фольклор архиви материаллари асосида ёзилган. Бу каби илмий ишлар ҳам керак, албатта. Аммо биринчи навбатда фольклоршуносликка “ўз” материали билан кириб келаётганлар рағбатлантирилиши лозим. Чунки мамлакатимизда фольклор бугун ҳам ранг-баранг кўриниш ва янги-янги шаклларда ривожланишда давом этмоқда. Қолаверса, халқимизнинг маънавий-эстетик эҳтиёжини қондиришда фольклор санъатининг ўрни ва аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Ўнлаб фольклор-этнографик ансамблларнинг тузилаётгани бунинг ёрқин далилидир. Бироқ бу жараёни илмий асосда ўрганишга эса, афсуски, эътибор камроқ.

Фольклоршуносликнинг бугунги тараққиёти билан боғлиқ бошқа муаммолар ҳам борки, мавриди келганда улар тўғрисида батафсил фикр юритилар.

— *Ҳоди Зариф, Ҳомил Ёқуб, Иззат Султон, Олим Усмон, Матёкуб Қўшжонов, Абдуқодир Ҳайитметов сингари машҳур илм-фан фидойилари сабо-*

ғини олгансиз, улар билан ҳамкорликда меҳнат қилгансиз. Ул зотларнинг илмий-ижодий ва инсоний фазилатлари, улардан мерос аънаналар хусусида сўзлаб берсангиз.

— Қалби дарё, фикри уммон бўлган аллома устозлар ҳақида узоқ гапириш мумкин. Бу буюк инсонларга хос умумий жиҳатлар тўғрисида сўзлайдиган бўлсам, аввало, уларнинг ҳар бири ўз соҳасининг етакчиси эди. Яна шуни таъкидлаш керакки, уларда илм-фанга содиқлик, бурч ва масъулият хисси ниҳоятда баланд эди. Бундан ташқари, уларни тадқиқотчилик билан тиним билмасдан, мунтазам шуғулланиш хусусияти бирлаштириб турарди. Шу сабабли улар ҳатто умр шомида ҳам ажойиб тадқиқотлар ярата олди. Масалан, Ҳоди Зарифнинг Эргаш Жуманбулбул ўғли айтган дoston ва термалардан иборат “Булбул тароналари” беш жилдлигини нашрга тайёрлагани, Ҳомил Ёқубнинг “Алишер Навоий ва Чўлпон”, Иззат Султоннинг “Баҳоуддин Нақшбанд” каби монографиялар яратгани, Олим Усмоннинг ўзлашма сўзлардан таркиб топган “Ўзбек тили лексикаси тарихидан” луғатини тузгани, Матёқуб Қўшжоновнинг бир неча хотиралар китоби ёзгани, Абдуқодир Ҳайитметовнинг “Темурийлар даври адабиёти” деган тадқиқот чоп этганини эслаш kifоя.

Устозларга хос бўлган фазилатлардан яна бири камсуқумлик ва камтарлик эди. Шу ўринда Ҳоди Зарифга алоқадор бир воқеа эсимга тушди. 1967 йил 21 март куни Ўзбекистон телевидениеси устознинг 60 йиллигига бағишланган бир соатлик кўрсатув тайёрлади. У кезларда кўрсатувлар олдиндан ёзиб олинмас, тўғридан-тўғри эфирга узатилар эди. Кўрсатувда камина бошловчи сифатида, шунингдек, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Қобил Мақсетов каби олимлар, Бола бахши, Қиёс жиrow ва Ҳоди Зарифнинг ўзи иштирок этган эди. Олимлар устоз ҳақида фикр-мулоҳазаларини айтди, бахши-жиrowлар дostonлардан парчалар куйлади. Охириги сўз навбати Ҳоди Зарифга берилди. У киши гап орасида икки-уч бор “Мен яшашим керак” дея такрорлади. Шунда бирдан юрагим шув этиб кетди. Чунки ўша пайтда бундай гапни ҳар хил талқин қилиш мумкин эди-да. Кўрсатувдан кейин домладан нега бундай дедингиз, деб сўрадим. Домла саволимга “Менга ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси, дея баҳо бердингизлар. Мен ўзимни музейшунос, нари борса, адабиёт тарихчиси хисоблар эдим. Фольклор билан эса йўл-йўлакай шуғулланганман. Энди асосчиликни оқлаш учун яшашим ва ишлашим керак-да!” деб жавоб берди. Ҳамма кулиб юборди. У кишида камтарлик хисси шу қадар эдики, ҳатто ўзининг чин мақомини ҳам ана шундай соддалик ва хокисорлик билан тан олган эди.

Устозларнинг бир-бирига ўта меҳрибонлик, иззат-икром ва садоқат кўрсатиб яшаб ўтгани ҳам таҳсинга сазовор. Бунга ўнлаб ибратли мисоллар келтириш мумкин.

Ул буюк зотларнинг устозлик мавқеи, шогирдга меҳрибонлик ва талабчанлик борасидаги фазилатлари бутун бир мактабдир десам, асло муболаға бўлмас.

— Одам боласи азалдан орзуманд яралган. У йиллар оша орзу-истакларини рўёбга чиқаришга интилиб яшайди. Аммо ҳамма истак-мўлжалларга эришмоқнинг иложи йўқ. Бирон бир ниятни амалга оширишга гоҳо

вақт камлик қилса, гоҳо қандайдир сабаблар билан у армонга айланиб, оғир тош мисоли қалб тубига чўкиб қолаверади. Ёши улуг олим, қолаверса, оддий инсон сифатида армонларингиз ҳам бордир?

— Ҳаёт армонсиз бўлар эканми?! Мен фольклоршунослик билан шуғуллана бошлаганимда Эгамберди шоир, Ёрлақаб бахши каби чинакам устоз кўрган дostonчилар барҳаёт эди. Афсуски, уларга Фозил шоир, Эргаш Жуманбулбул ўғли сингари донгдор бахшилар даражасидан қараб, кўп ҳам эътибор берилмаган. Масалан, Эгамберди шоир бошқа бахшилар репертуарида бўлмаган “Аҳмад сардорнинг суяги” дostonини билар эди. Нима учундир шу дoston ўша вақтда ёзиб олинмаган. Ёрлақаб бахшидан эса атиги биргина “Маликаи айёр” дostonини раҳматли Темур Очиллов ёзиб олган эди. Ана шундай ўнлаб дostonларнинг вақтида ёзиб олинмагани, сақлаб қолинмагани фольклоршуносга армон бўлмай нима?!

1963 йилнинг июль-август ойларида мен Жанубий Тожикистонда яшовчи лақай ўзбеклари орасида илмий сафарда бўлган эдим. Ўзбекларнинг бу қадимий уруғи ўзига хос маиший-фольклорий турмуш кечиради. Ушанда Тўла соқи, Мустафоқул соқи, Шомурод соқи каби улкан дostonчилар барҳаёт бўлиб, улардан атиги “Хонимой”, “Гирдоб” каби дostonларни, “Алпомиш” дostonининг мазмунини ёзиб олишга улгурганман. Ўн-ўн икки йилдан кейин яна борганимда бу адабий сиймолар ҳаётдан кўз юмган экан. Ҳолбуки, ўн йиллаб кутмасдан, у ерларга иккинчи марта, учинчи марта бориш имконим бор эди! Бундай бепарволик ва ҳафсаласизлигим бугун менга оғир армон...

Мен тенги олимларнинг умри асосан шўролар даврида кечди. Ўн беш йилга яқин жамоатчилик асосида институт бошланғич партия ташкилотининг котиби бўлганман. Ўша давр таомилига кўра ҳар ойда бир марта партия мажлиси ўтказилар эди. Бундай мажлисларни тайёрлаш учун қанча вақт сарфлаганим ва у асаббузарликларни тасаввур қилишнинг ўзи азоб. Бефойда ишлар билан ўтган бундай умр фасллари армон ҳисобланмайдими?

Ёши бир жойга борганда кишининг қайрилиб умр йўлига назар ташлаши табиий. Унда қувончу шодликлар билан бирга ғаму андуҳлар ҳам бўлади, албатта. Лекин инсон ҳамма вақт одамийлик матлабига содиқ қолмоғи керак. Аслида, ўтаётган умр шодликлари, армонлари, ғаму андуҳлари, эришилган натижалар, бой берилган имкониятлар билан ҳам мукамал ва завқлидир.

ШОҲСАНАМ суҳбатлашди.

ТО'RTINCHI TO'LQIN

ёхуд

АҚЛ-ИДРОК ТАНТАНАСИГА ИШОНЧ

Қаёққадир отланиб, машинани ўт олдираётган чоғим ўн ёшли неварам “Мен ҳам бораман!” деганча югуриб келиб ёнимга ўтириб олди.

Йўлга тушдик. Ҳалқа йўлга чиқиб, хаёлга толиб кетаверибман. Лип-лип этиб ортда қолаётган манзаралардан кўзини узмай келаётган неварам тўсатдан қаёққа кетаётганимизни сўраб қолди.

Кулимсирадим.

— Қаёққа бораётганимизни билмай-нетмай нега машинага миниб олдинг? — дедим неварамнинг саволига савол билан жавоб қайтариб.

— Қаёққа бораётганимизни сиз биласизда, шунинг учун сўрамаган эдим...

Шунда, башарти, қаёққа бораётганимизни мен ҳам билмасам-чи, деган ўй кечди кўнглимдан. Борар манзилни билмай йўл босиб кетаверишнинг оқибати нима бўлади? Мен-ку бирор чорасини топарман, лекин неварам қандоқ қилади?..

Аслида онгли инсон борки, қаёққа бораётганини билиши шарт, бошқача бўлиши мумкин эмас. Бироқ дунёнинг ишларига зимдан разм солинса, жуда кўп ҳолларда одамлар гўё қаёққа бораётганини, не мақсад-муддаода ҳаловатидан воз кечиб, елиб-югуриб юрганларини билмайдиганга ўхшайди. Ваҳоланки, Қуръони каримнинг “Таквир” сурасида парвардигори олам “Бас, сизлар қаён кетмоқдасизлар?!” дея саволни нақд кўндаланг қўяди. Бандаларини саволга тутуди, огоҳликка ундайди.

Дарвоқе, биз қаён кетмоқдамиз, дея ўзимизга ўзимиз савол бергимиз келади...

Бу ниҳоятда хусусий саволнинг жавоби ҳам шу қадар хусусий-шахсий бўлганидан ҳар кимнинг хоҳиш-иродасига ҳавола. Бироқ...

Қаён кетмоқдасизлар, деган саволнинг ҳикмати шу қадар теранки, у яқка шахсни ҳам, халқни, миллатни, жамиятни — бани башарни ҳам бирдек ўйга толдиради, ўйга толдира туриб йўлга солади.

Хар қандай тирик жон яхшироқ, узоқ ва фаровонроқ яшашга интилади, бу интилиш туғма-табиий майл ҳисобланади. Марҳамат, ким бунга эришса, қандини урсин, деймиз, унга ҳавас қиламиз, ундай одамни бошқаларга ибрат қилиб кўрсатамиз. Лекин ким нималарнинг ҳисобига яхшироқ, узоқроқ ва фаровонроқ яшашга эришяпти, деган савол борлигини ҳам унутмаслик лозим.

Истак, орзу-ҳаваснинг чек-чегараси йўқ. Бу туйғуларсиз инсоният ҳаракатдан, интилишдан тўхтаб қолган, ҳаёт ҳам ўта ночор ва ғариблашиб кетган бўлур эди. Башарият ҳозирга қадар қандай тараққиёт чўққиларига эришган бўлса — уларнинг бари инсон тийнатидаги орзу-ҳавас майли туфайлидир. Шу билан бирга, хайриятки, одамзоднинг мавжудлиги, барҳаётлиги жуда кўплаб истак ва орзу-ҳаваслар мувозанатига боғлиқ. Бу ёруғ оламнинг энг буюк ҳикмати ҳам — бемисл илохий мувозанат! Афсуски, ҳозирги тараққиёт шиддати мувозанат ҳикматидан устун келаётгани “Қаён кетмоқдасизлар?” деган ўша кўҳна ва боқий саволни янада кескинроқ қўйиш эҳтиёжини туғдирмоқда.

ЮНЕСКО халқаро ташкилотининг нуфузли мутахассисларидан бири Жером Бинде шошқалоқлик мантиғи ҳозирги даврнинг хос хусусиятларидан бирига айланиб бораётгани ташвишли эканини ёзади. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда “Тезроқ! Кўпроқ! Унумлироқ!” шиори бошқармоқда инсониятни. Шу сингари шиорлар остида одамларнинг умр йўли ким ўзарга югурувчилар йўлкаси тусини олмоқда. Аммо, қаёққа ошиқмоқдамиз, нималарнинг эвазига пойгада ўзишга эришмоқдамиз, кўзлаган маррамизни тасаввур қиялпимизни ўзи, деган саволга жавоб бериш унутиб қўйилмоқда, ундай саволдан ўзимизни олиб қочмоқдамиз, кўра-билатуриб бу саволни кун тартибидан тушириб қолдирмоқдамиз. Савол эса инсоният эришган шитобда, лекин “одоб” сақлаган ҳолда қадам-бақадам ортимиздан таъқиб этиб келмоқда, гоҳо елкамиздан, этагимиздан тугиб ўзига қаратишга ҳам уринмоқда. Афсуски, биз — шошқалоқлик дардига мубтало инсоният эса олға, олға ва яна олға боришдан ўзимизни тия олмаяпмиз.

Психология илмига кўра, муайян бир йўналишда истевдоди бўлган киши бошқа бир соҳада оқсайди, яъни қандайдир ютуқ қайсидир мағлубият эвазига қўлга киритилади. Ушбу ҳақиқат айниқса жамиятнинг бозор иқтисодиётига ўтиш палласида ўзининг бутун мураккаб-

лиги ва зиддиятлари билан намоён бўлаётир.

Файриқонуний хатти-ҳаракатнинг оқибати муқаррар жазо эканини ҳамма билади, лекин қонун меъёрларига бўйсуниб нафақат ҳуқуқий, балки ахлоқий муаммо ҳам ҳисобланади. Қонун бузувчини ахлоқий комилликка эришган демоққа тил бормайди, албатта. Одобли инсон эса қонуннинг ҳурматини жойига қўйишга ҳаракат қилади. Мувозанат ана шу нуқтада қарор топади.

Инсон бойлик орттириш, фаровонроқ яшаш йўлида жуда кўплаб муносабатларга киришади. Борингики, шу муносабатлар асосида қонунга хилоф ҳаракатларга йўл қўймади дейлик, лекин унинг инсоний, ахлоқий меъёрларни сақлаши ҳам осон кўчмайди. Яширишнинг ҳожати йўқ, аксари ҳолларда одам манфаат ва диёнат ўртасида саросимага тушиб қолади. Инсоф деса — манфаатдан, манфаат деса — инсоф-диёнатдан воз кечишга тўғри келади. Ким қайси томонни маъқул топишини ўзи хал қилади, албатта, бироқ муҳими — манфаат йўли қаёққа олиб боради-ю, инсоф-диёнат қайси манзилга элтади? Ана шуни кўра билиш, унинг масъулиятини ҳис этиш инсонийлик аъмолини белгилайди.

Хар қандай жамиятда ўтиш даври оғир кечади. Аслида-ку ҳаётда ўтмайдиган даврнинг ўзи йўқ. Лекин “ўтиш даври” деганда жамият миқёсида кескин бурилишлар, ўзгариш-янгилианишлар, эскидан воз кечишу янгини изга солиш жараёнлари тигизлашган палла назарда тутилади. Жамият миқёсида кечадиган бундай жараёнлар шу жамият вакиллари — кишилар тақдирида турлича из қолдиради. Мисол учун, кимдир беҳад бойиб кетади, кимдир эл-юрт назарига тушади ёхуд мутлақо акси юз беради. Ўтиш даврига хос бўлган муайян талотўп — хаосдан унумли фойдаланиб қолувчилар ҳам кўпаяди. Лекин эртами-кечми “ўтиш даври” ўтади, ана ўшанда қадр-қиммати занг олмас асл инсоний, миллий қадриятларимизни ўткинчи давр ҳангомаларига қурбон қилиб юборганларимизнинг жавоб-муомаласи қандай бўлади?

Ўтиш даврида худбинлик биринчи ўринга чиқади, деган мулоҳазалар йўқ эмас. Аслида, худбинлик — ниҳоятда табиий хусусият. Тирик жон борки, бирон бир даражада худбиндир. Лекин одам боласи — тирик жон, жондор эмас, у — ИНСОН! Шунинг учун ҳам у онгли худбинлик мақомига кўтарилмоғи лозим. “Онгли худбинлик” тушунчасини

“Ўзингни ўйла ва ўзгани ҳам унутма” дея талқин этиш мумкин. “Ижтимоий ҳимоя йили” моҳиятига ҳам, назаримда, ушбу фалсафа нуқтаи назаридан ёндашилса, унинг туб мазмуни бир қадар ойдинлашади. Яъни: марҳамат, қонуний йўл билан бой-бадавлат бўлгин, лекин инсоф йўли билан ён-теваракдаги эҳтиёжмандларнинг ҳол-аҳволини ҳам унутма! Давлатимиз раҳбари илгари сурган бу ғоянинг мазмун-моҳияти ғоятда теран. Зеро, 2007 йил жамиятимиз ўзини ўзи муҳофаза қила оладиган, манфаатлар тақсимоотида буюк мувозанатни сақлай билладиган жамият мақоми сари жиддий қадам бўлади. Бошқача айтганда, бу йилнинг мазмуни жамиятимиз қаён бораётганини англашга, англитишга хизмат қилади.

Йилнинг бундай номланиши яна шу маънода аҳамиятлики, халқимизга хос саховатпешалик ижтимоий куч сифатида умумжамият туйғуси даражасига кўтарилади ва у кишиларимизнинг кўпчилик қисми ҳаётий маслагини бойитган ҳолда яна халқнинг ўзига қайтади. Фақат, таассуфки, ўлмас қадриятларга нисбатан олганда йил — ниҳоятда қисқа фурсат, у жуда тез ўтиб кетади, саховатпешалик туйғусига асосланган ижтимоий ҳимоя майли, туйғуси жамият миқёсидаги умуммиллий маданиятга айланмоғи учун эса узоқ-узоқ муддатлар керак бўлади. Шу маънода ҳам мамлакатимизда кейинги ўн йил мобайнида йилларга берилаётган атамалар ўша йил ўтиши билан нуқтилмаслиги керак, балки уларнинг руҳи, кайфияти, сабоқлари давр ўтгани сайин юртдошларимизнинг дунёқарашига чуқурроқ сингиб бормоғи лозим.

Яна бир мулоҳаза шундан иборатки, биз ўз муаммоларимиз ҳақида бош қотирганда ўзимизни ташқи дунёдан ажратиб олган ҳолда фикр юритсак, тўғри бўлмайди. Массофалар, чегаралар, девору хандақлар эндиликда рамзий маъно касб этиб қолмоқда, холос. Ақл-идрок шу ва шу сингари энг қудратли зирхларни-да писанд қилмайдиган ахборот воситаларини кашф этди. Дунё ахборот измига ўтди!

Ахборот технологиялари ақл бовар қилмайдиган даражада ривожланди, инсон ўзи яратган мўъжизакор восита олдида эсанкираб, ўзи яратган “матох”нинг қулга айланишдан ўзини асраёлмай қолмоқда. Биз яқин-яқингача компьютер ва интернет ажойиботлари олдида ақлимиз шошиб, сеҳрланиб қолаётган эдик, бугун мамлакатимизда қисқа фур-

сатлар ичида жамиятни компьютерлаштириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Ахборотлашган жамият пойдевори яратилар экан, ички ва ташқи ахборот майдонидаги кураш Ўзбекистонни четлаб ўтмаслигини тобора теранроқ билиб-тушуниб бормоқдамиз. Жамият эркинлигининг муҳим шартини бўлмиш ахборот эркинлиги шароитини яратиш йўлида анча-мунча ишлар бажариб қўйилди ҳам. Чунки замонавий тараққиёт оқимидан четда қолишнинг мутлақо илжаси йўқ, Зеро, ахборот жадал айланмайдиган жамиятда тафаккур султ бўлади, шу боисдан ҳам ахборот эркинлигига эришиш учун барча омиллар сафарбар этилаётган бир чоғда а х б о р о т д а н э р к и н л и к муаммоси ҳам дунё аҳлининг улкан бошқотирмасига айланди. Ахборот эркинлиги ва ахборотдан эркинлик ўртасидаги оқилона мувозанатни сақлай билиш инсониятнинг бундан кейинги тақдирини ҳал қилса ажаб эмас...

Ахборот эркинлиги ҳозиргидек “каромат” кўрсатиб улгурмаган даврлардаёқ устоз Асқад Мухтор “Тундалик”ка қуйидаги қайдни битган эдилар:

“Океан орқали телефон алоқаси ўрнатилди, энди одамлар бемалол гаплашади.

Бунга бобо деди:

— Уларнинг нима орқали гаплашишининг аҳамияти йўқ, нима ҳақда гаплашишади — шуни айтинг”.

Ҳақиқатан, интернет мўъжизаларига ҳайратдан лол қолиб ўтирадиган даврлар ортда қолди, энди ундан бизга “айтилаётган” гап-сўзларга — йўлланаётган ахборот оқимига ҳушёр бўлиш эҳтиёжи ортиб бормоқда. Қолаверса, интернет саҳифаларидаги даҳанаки жанг майдонидан бемалол ўз ўрнимизни топиш, ўз сўзимизни айтиш имкониятларимиз етарли. Фақат ушбу имкониятдан дадил ва оқилона фойдаланишни уддалаш зарур, холос.

Интернет — дунё аҳлига қарата фикр айтиш, жаҳон муаммолари миқёсида мулоҳаза юритиш имкониятидир. Ақл-идрок, фикр глобаллашуви воситасидир. Восита етарли, у тўхтовсиз тараққий этиб бормоқда, шу билан бирга, бугунги ўзбекнинг дунёга татигувчи, башарият корига ярайдиган ГАПЛАРИ ҳам бисёр. Моддий, техникавий соҳаларда ақл бовар қилмас ютуқларга эришаётган инсоният маънавий-ахлоқий қадриятлар борасида анчагина ортда қолиб кетаётгани, айни замонда дунёда юз бераётган кўплаб фожияларнинг туб сабаблари шунга келиб тақали-

ши, нажот “шошқалоқлик синдроми”дан воз кечишда экани... Бу масалаларда фикрлаш маданияти мавжуд муаммолар юзасидан арзирли, аҳамиятли қарашларни жамият миқёсида очиқ-равшан баён этишдан, турфа мавзуларда қизгин ва эмин-эркин мубоҳаса юри-тишдан бошланади.

Бир замонлар ўқотар қуролига эгалиги учунгина душманларидан устунликка эришган ёки савдо-сотик яхши йўлга қўйилгани билан ном қозонган давлатлар, шаҳарлар бўлган. Қишлоқ хўжалиги, огир саноат, фан-техника, қуролланиш каби соҳалар юксалиши натижасида гегемонлик қўлга киритилган даврларни бошдан кечирган инсоният. Кимларгадир замонавий қиргин воситалари ҳамон қўл келаётгани сир эмас. Лекин инсоният бугун ахборот тамаддуни даврига қадам қўйди. Ахборотлар тўқнашувидан иборат “сокин” уруш айни авж ола бораётган бир замонда ер юзининг маълум ҳудудларида кечаётган тўқнашувлар, турли важ-корсонлар баҳонасида бошлаб юборилган хун-резликлар бир қарашда ғоят ибтидоий хати-ҳаракатларга ўхшайди...

Ваҳоланки, ҳозирга қадар инсоният эришган маданият ҳар қандай мушкул муаммо ечимини вазмин ва оқиллона тарзда ҳал этмоққа қодир. Бунинг учун энг аввало ана шу маданият сарчашмаларини унутмаслик, уларни қадрлаш, имкониятларидан самарали фойдаланиш зарур бўлади.

Одам боласи қайси орзу-ҳавас йўлида қандай касб-корга қўл урмасин, азалий маданият ўша ишнинг ахлоқ-одоб меъёрларини ҳам белгилаб берган. Йиллар ўтгани сайин касб одоби шаклланган, сайқал топган. Чунончи, ахборот асри кишиси умумий маданиятининг ажралмас қисми ахборот маданиятидан иборат бўла бораётгани бунга жонли мисолдир.

Дунёни ахборот юҳоси комига тортган, инсоннинг ақл-идроки, дунёқарashi, илмию салоҳияти унинг нечоғлиқ кўп ахборотга эгалиги билан ўлчанаётган бир даврда одамларни бундан қайтаришга уриниш нодонлик бўлур эди, албатта. Аммо-лекин ҳозирги ахборот уммонида ғарқ бўлиб кетмаслик ҳақида ҳам қайғурмасликнинг иложи йўқ. Сувни обихаёт деймиз, унингсиз ҳаётни тасаввур қилолмаймиз, шу билан бирга, қанчадан-қанча одам ана ўша “оби ҳаёт”да ғарқ бўлиб ҳаётдан бевақт кўз юмиши ҳам сир эмас. Худди шу сингари ҳолат ахборот уммонида ҳам

такрорланмаслиги учун унинг зарурини но-заруридан, фойдалисини бефойдасидан фарқлай билиш умуминсоний маданиятнинг ажралмас бир бўғини — ахборот мадания-тини шакллантириш заруратини келтириб чиқармоқда. Ахлоқшунослик фанининг “ин-фоэтика” дея ном олган ушбу янги тармоғи шуни кўрсатмоқдаки, замонавий тараққиёт маҳсули ўлароқ қандай соҳа, фан ёхуд би-рор йўналиш пайдо бўлмасин, унинг ёнида ўша соҳа, фан ёхуд йўналишнинг ўзига хос маданияти, одоби ҳам шаклланади. Бу ма-даният ва одоб меъёрлари янги соҳанинг тараққиётига тўсқинлик қилмайди, балки унга инсонийлик сиёғини ато этади, жозоба бағишлайди, пировардида уни шошқалоқ-лик хасталиги измига тушиб кетишдан ас-райди. Файласуф Элвин Тоффлер машхур “Учинчи тўлқин” асарида инсоният босиб ўтган йўл уч босқичдан иборатдир, деган ғояни илгари сурган. Унинг фикрича, инсо-ният тамаддуни қишлоқ хўжалиги цивили-зацияси, саноат цивилизацияси босқичлари-ни босиб ўтган ва ҳозир ахборот цивилиза-циясини бошдан кечирмоқда. Хўш, кейин-чи? Бу уч тўлқиннинг давоми қандай бўлади? Та-раққиёт шиддати, “шошқалоқлик синдроми” инсониятни қаерларга олиб боради? Рўшно-лик, эзгуликками ё разолатгами? Инсоният ўзи яратган, эришган ва эришаётган тарақ-қиёт чўққиларидан кулаб тушмаслик эвини топа биладимиз? Энг даҳшатлиси — бу вази-фа унинг ихтиёридан чиқиб кетмайдими? Бор-дию ихтиёрдан чиқиб кетса, нажот нимада?

Яна маърифат, маънавият, маданият ва ахлоқ-одобда!

Баъзан башарият умумтараққиёти олди-да бундай қадриятлар жуда ожиздек, ҳатто унутиб юборса ҳам бўладиган арзимас эски-лик “қолдиқлари”га айлангандек туюлади. Ҳар қалай, шундай хаёлга борадиганлар йўқ эмас.

Аслида эса, кимга нима ва қандай туюли-шидан қатъи назар, биз санаб ўтган боқий инсоний фазилатлардан холи тараққиётнинг, уларни четлаб ёки босиб-янчиб ўтган юксали-шининг охири вой бўлишини ИНСОН, ИН-СОНИЯТ билади. Соғлом ақл-идрок зинҳор бунга йўл қўймайди. У “Қаён кетмоқдасизлар?” деган азалий саволни албатта эшитади, ун-дан тўғри хулосалар чиқариб олади. Ахборот тамаддуни авж пардаларига кўтарилмай туриб инсоният тўртинчи тўлқин — ахлоқ, маънави-ят, маданият тамаддунига кириб боради.

Инсон қаёққа бораётганини билади...

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

ADABIYOTNING KUCHI

Адабиётда инсон учун қимматли нарса абадийликка интилишдир.

Рабиндранат ТАГОР

Адабиёт ҳеч қачон ҳеч бир халқнинг қорнини тўйдириб, уст-бошини бут қилмаган, қилолмайди ҳам. Адабиётсиз яшаш мумкин — бадиий китоб ўқимаса ҳам одамнинг куни ўтаверади. Аммо ростини айтганда, бундай кун рўшнолик эмас, зулмат бўлади. Рух ва кўнгил зулмати! Ақл ва тафаккур зулмати! Бошқа номлари ҳам бор бунинг: гафлат, жаҳолат, авомлик ва ҳоказо. Дидни, савия ва идрокни адабиёту санъат тарбияламаса, нима тарбиялайди? Ишонинг: ҳеч нима! Адабиёт — кўнгил мураббийси. Адабиёт завқ-шавқи фақат ва фақат адабиётга хос. Унинг ўрнини босадиган ёки тўлдирадиган бошқа бир нарса йўқдир оламда. Адабиёт дунёси — гўзаллик, нафислик, латофат дунёси.

Адабиётдан йироқлашиш ёки ажралиш — маънавий-руҳий, ахлоқий-эстетик ҳас-таликларга йўл очиш демак. Ҳа, кўриб-кўрмасдан, билиб-билмасдан! Абдулҳамид Чўлпон ҳақ: “Адабиёт ўлса — миллат ўлади”. Адабиёт ҳам худди ватандай муқаддас. Тил, Тарих, Дин каби адабиёт ҳам эл-юртнинг таянч тоғи. “Дунёни Гўзаллик қутқаради” дегани — Гўзалликнинг посбони, чароғбони адабиёт дегани. Не-не буюкларимиздан, дейлик, Яссавийдан, Лutfий ва Навоийдан мерос адабиётимиз бор. Бобур, Машраб, Огаҳий шу адабиётнинг дилбанди ва муҳофизлари эди. Асрлар мобайнида жафокаш ўзбекнинг қувонч ва қайғусини ифодалаб келган шу адабиёт Фитрат, Қодирий, Чўлпонларни зўр кураш майдонига олиб чиққан. Адабиётга хиёнатни улар миллатга хиёнат деб билган. Ва ўлимга юзлашганда ҳам зиммаларидаги вазифани бажаришдан қўрқмаган. Қочмаган. Зеро, адабий фаолиятдаги энг катта гуноҳ ва қабоҳат қўрқоқлик, таҳлика ва мадҳиябозликдир.

Машҳур америка адиби Уильям Фолкнер “Кўшма Штатларда ёзувчи дегани мамлакат маданиятининг бир бўлаги эмас: у кўпчиликка ёқимтой кўринадиган, бироқ ҳеч ким жиддий қарамайдиган бир кучукка ўхшайди”, дея мулоҳаза билдирган. Ёзувчи — санъаткорга бундай муносабат жамиятни нафс балосига гирифтор қила-

диган, манфаат ҳирси йўлида бир-бирини гажимоққа тайёр юҳолар тўдасига айлантириши муқаррар...

Шўро давлатининг қилмишлари эса бундан-да қабиҳ эди. Файриинсоний мафкурасига хизмат қилмагани учун гоъвий ганимга чиқарилган ёзувчи ва шоирни у ҳалиги жонивор ўрнида ҳам кўрмаган. Бировини қатл этган, бировларининг умрини қамоқларда хазон қилган. Не-не истеъдод соҳибларини эса синдириб, руҳини эзиб, маддоҳга айлантириб олган. Шундай фожиаларни кўрган, шунақа ҳадиғу хавотир муҳитида яшаган ижодкордан нимани ҳам талаб қиласиз? Уни кўрқоқлик ва мурасабозликда айблаш эса умрида битта ҳам ўқ узмаган аскарнинг кўпиришидай бир ҳавойилик, бир нодонликдир. Бунда масалага бошқача қараш ва баҳо бериш лозим бўлади. Ёзувчи ҳам инсон: кўрқади, фикр-қарашини ўзгартиради, адашиши мумкин... Аммо адабиёт кўрқоқликни кўтармайди. Туб моҳиятда у адашмайди, ҳаракатдан тўхтамайди: ҳар қандай қаршилик ё тўсиқни енгиб янгиланаверади. Улуғ рус ёзувчиси М.Е.Салтиков-Шчедрин таъкидлаганидек, “Адабиёт майда-чуйда майллар ва ўткинчилик қонуниятларидан холи. Фақат адабиётгина ўлимни тан олмайди”.

Дарҳақиқат, енгилмайдиган ва ўлмайдиган иккита куч бўлса — бири адабиёт. Битта бўлса — у ҳам адабиёт. Адабиётга зўравонлик, қаҳру ғазаб ила раҳбарлик қилиш имконсиз. “Бу иш ҳатто Гитлер ва Сталиннинг ҳам қўлидан келмаган... Адабиётга раҳбар бўлмоққа уриниш — шамолга буйруқ бериш билан баробардир” (Н. Коржавин).

Энг оғир, мураккаб ва таҳликали замонларда ҳам чинакам истеъдод эгаларининг адабиёт майдонида от суришига имкон яратган асосий омил шунда. Негаки, ижодкор иқтидорига ишончни бой бермас, ҳаётнинг катта-кичик ўйинларига қурбон бўлмаса, нафси ҳавонинг кўғирчоғи бўлишдан ўзини тия билса — қолгани ўз-ўзидан ўнглиниб, илгарилаб бораверади.

Ахир, ҳар қандай миллат буюк адабиёт соҳиби бўлгандагина курашчан, жасур, маънавият ва тафаккури юксалган етук миллат мавқеини эгаллайди. Чунки миллатнинг барча миллий, маданий ва руҳоний ютуқлари, яратувчанлик салоҳияти унинг адабиётида мужассамлашиб, боқийлик топади. Акс ҳолда устоз Абдулла Қаҳҳор адабиётнинг кучини атомдан ҳам ортиқ дея баҳоламас, адабиёт тақдири ва раванқи йўлида жонини жабборга бермас эди.

Ҳамма билади: шўро давлатининг тузоқ ва қармоқлари кўп эди. Энг синалгани — мансаб, мартаба, унвон, мукофот... Булардан бирига илинмаган ижодкор иккинчиси га албатта илинган. Бировидан қочиб, бошқасига тутилган. Қочмоқ қаёқда! Абдулла Орипов бир шеърида нақл қилганидек, ҳатто кўчадаги гадой ҳам бора-бора мукофотталаб бўлган. Мукофот гадойлиги эса айб ҳам, уят ҳам ҳисобланмасди...

Мен Абдулла Қаҳҳорнинг унвон ва мукофотни кўзлаб асар ёзганини ёки бирор китоби учун унвон ва мукофот кутганини тасаввур ҳам қилолмайман. Бироқ сиёсат ва мафкура муҳорабасидан келадиган бало-қазолардан сақланиш, ижодини ҳимоя этиш илинжида коммунистик партияга суянгани рост. Тўғрироғи, суянгандай кўринган. Буни кимлардир сезиб-сезмаганга олган, кимлардир пайқаб, унга қарши ҳужумни кучайтирган. Адибнинг дунёдан ўтганига неча йиллар бўлди. Қанча ёзу қиш ўтиб кетди. Аммо баъзи бировларнинг ичида ҳанузгача хусумат, адоват, ҳасад тутаб ётгани шундан...

Ҳа, Қаҳҳор сиёсий “қалқон”га муҳтожлик сезган ва ундан фойдаланган ҳам. Агар истисно тарзда айб саналса — унинг айби ана шу! Агар “қизиллик” дейилса — Қаҳҳорнинг “қизиллиги” ҳам шудир. Ваҳоланки, улуғ адибнинг беқиёс шахси ва санъаткорлик сирларини теран мушоҳада қилишга қодир китобхон ўзгача фикрлайди. Инсоф ва адолат билан ҳукм чиқаради.

Маълумки, ҳамма ёзувчининг ҳам китобини мароқ билан, яйраб ўқиб бўлмайди. Қайси бир ижодкор асарларини англаб, суюб ўқий олсангиз, муаллиф шахсига ҳам бефарқ бўлолмайсиз. Дид ва савияси баланд китобхонни ўзига ром эта

билган ижодкор борки, ҳеч истисносиз, барчасининг шахсияти ўзига хос ва бетакрордир. Бадий ижоддаги “магнит майдони”, энг аввало — бутун шахсият. Бир боғландингизми — ажралолмайсииз ундан. Ишондингизми — ишончингиз оқлана-веради. Бундай ёзувчининг ҳар янги асаридан унинг шахсиятига хос фазилат ва хусусиятларни кашф этаверасиз. Шу учун Толстой — Толстой. Чехов бу — Чехов. Маркес шу боис бировга ўхшамайди...

“Ўткан кунлар”ни ўқиганимда Қодирий кўз ўнгимда тирилиб келгандек бўлган. Роман гўё бир воситаю Қодирий унда асосан ўзини, қаттол замон, шарафсиз муҳит билан яккама-якка қолиш фожиасини тасвишлаб берган, деб ўйлаганман. Хаёл ва тасаввур шу қадар теранки, асти қўяверасиз. Шу-шу, ўлмас адиб Шахси ва санъатига меҳрим ҳам, эҳтиромим ҳам чексиз...

Золим ва қонхўр жаллодлар чангалидан кўп буюк зотларни ўлим қутқазган, не-не қийноқ, таҳқир ва уқубатлардан ҳам уларни ўлим халос айлаган. Қатл ва қиргиндан омон қолганлари эса дўзах жабру жафоларига ҳаётда дучор бўлган. Аммо жони халқумига келса-да, чидаган улар. Эгилган, лекин синмаган.

Сабот ва иродасини ҳаёт аёвсиз синовлардан ўтказган адиблардан бири Абдулла Қаҳҳор эди. Қаҳҳор моҳият-эйтибори билан қайғу ва ҳасрат ёзувчиси. Уни Чеховга яқинлаштирган жиҳат ҳам умидбахш бир ғам ва ҳасратдир. Қаҳҳор — миллатнинг бор қайғу-аламини дадил елкалай олган, бутун ижодий фаолияти давомида кўнглида Дард силқиллаган, сиёҳдонига кўзёш томиб турган адиб. Жамиятга фаол аралашган Қаҳҳорни биз кўпроқ биламиз. Ботинига беркинган, энг ёруғ, энг умидбахш туйғу ва тилаклари кўнглига ҳайдалган Қаҳҳорни эса деярли билмаймиз. Негаки, ёзувчининг дилда чайқалган ҳақиқат ва изтиробларининг асосий қисми юзага чиқмай қолиб кетган.

Унинг “Талант қанчалик катта, қанчалик қудратли бўлмасин, ҳар нечук юзада бўлмайди, конга ўхшаб ернинг тагида бўлади”, деган сўзлари бевосита ўзига ҳам тегишлидир. Умуман, ҳаётда ҳам, ижодда ҳам адиб юзада юриш, юзаки иш кўришга қарши бўлган. Шогирдлари бир амалдор билан муроса қилишга ундаганларида у “Мени йўлимдан қайтаришга уринманглар — эгаман деб синдириб қўясизлар”, деган экан. Эгилиб-букилиш ҳадисини олган киши бундай деёлмайди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаётида ҳам балки юракни тирнаб, виждонни азоблайдиган бирор ишми, ҳолатми бўлгандир... Нега бўлмасин! Ҳақиқат, адолат, тенглик ўлароқ тарғибу ташвиқ айлагани ҳақсизлик, адолатсизлик, ғирромлик бўлиб чиққан, эркинлик, бахтиёрлик дея кўрсатган йўли қарамлик ва толесизликка маҳкум этган бир жамиятда адашмаслик ёхуд хато ва гуноҳдан қочиш мумкинмиди?

Абдулла Қаҳҳорнинг сокинлиги, собирлиги ва одиллигида бир дунё андух, пуншаймонлик, зиддият беркинган. Шулар уни ўзига-ўзи ҳисоб беришга, имкон қадар ҳақиқатдан чекинмаслик ва адабиётнинг муқаддаслиги йўлида ҳеч ким билан муроса қилмасликка ундаган. Шу маънода Қаҳҳор бурч ҳамда мажбурият юкини зиммасига олиш ва курашишдан толмаган. Истеъдодсизни истеъдоддан фарқлашда у адашмаган. Мақтов кўтармайдиган асарни мақтамаган. Арзимас манфаатлар юзасидан дуч келган қаланғи-қасангининг китобига сўзбоши ёзмаган. Бундай масалаларда Қаҳҳорга кимни тенг қўямиз? Қаҳҳордан бошланган гапни Қаҳҳор билан давом эттиришдан ўзга иложимиз йўқ.

Тоқат қилиб бўлмас даражада бўш, саёз, пала-партишлик билан ёзилган “асар”лар бугун тўлиб-тошиб кетди. Лекин ҳаммамиз гўёки томошабин! Биргина Қаҳҳор эплаган ишни кўпчилик нега удалдай олмайди, деган гапни ҳатто хаёлимизга ҳам келтирмаймиз.

Абдулла Қаҳҳор ўзбек насрининг энг захматкаш ва танти бободехқони эди. У ҳеч вақт “кетмон уриб, таҳсин ва офарин умидида атрофга” аланглаб қарамаган. Мудом яратиш, илгарилаш шавқи билан яшаган.

Жаҳон адабиётида янги бадий кашфиётлар яратган даҳолар сафига Абдулла Қаҳҳор балки киролмас. Дунё бадий тафаккури тажрибаларини у кенг микёс-

ларда ўзлаштира олмагандир балки. Адиб ижоди ҳақидаги бир гурунгда шоир Усмон Азим “Қаҳҳор, афсуски, Чехов даражасида юксалмаган — Чехонте даражасида қолган”, деди. Биз бу гапга қўшилдик. Чеховнинг дунёқараши, жамиятга муносабати, адабий муҳити ва маҳорати эътиборга олинса, шоиримиз айтган фикрга эътироз туғилмайди. Лекин бадий ижодда Қаҳҳор қўлга киритган ютуқлар ҳеч қайси мумтоз адибникидан кам эмас.

Ҳаётдаги бирор бир воқеа-ҳодиса тасвири, яъни зоҳирий манзарани яратиб, моҳият мушоҳадасини китобхоннинг ўзига ҳавола этиш адабиёт ва санъатнинг қадимий усулларидадир. Бу усул Қаҳҳор асарлари, хусусан, ҳикояларига ҳам хос. Шунинг учун адиб ҳикояларини ҳар ким билими, савия ва тасаввурига яраша тушунади ёки талқин қилади. Шундан нарига ўта олса, демак, мулоҳаза, мушоҳадада силжиш, ўзгариш содир бўлади. Олдин сезилмай ётган нимадир равшанлашади, эътибордан четда қолган бирор иборами, деталь ёхуд ҳолатми, ярқ этиб кўзга ташланади. Қандайдир одмилик, ҳаттоки жўнлик билан китобхонни сеҳрлаш Қаҳҳор қаламига хос бир хусусиятми, деб ҳам ўйлайсиз. Унинг ўтмиш мавзуида ёзилган ҳикояларининг ҳаммаси юракда бир маҳзунлик пайдо этади. “Ўғри” ҳикоясини неча қайта ўқиганимни аниқ билмайман. Зериксам, бирор нимадан толиқиш сезсам, шу ҳикояга қайтаман. Унинг оҳанги ёқади менга. Бу оҳанг боболаримиз қалбидан таралгандек, уларнинг қисматига ҳам мувофиқдек... Адиб Қобил бобо, Сотволди, Туробжон сингари қаҳрамонлар воситасида яхлит, умумлашма бир образ ихтиро этган. Бу — қ а ш ш о қ л и к образи.

Қашшоқлик ва йўқсиллик одамларни бирлаштириб, ё ҳақ-ҳуқуқини танишга чорлайди, ёки ҳайвон — тилсиз махлуққа айлантириб, тўда-тўдага ажратиб ташлайди. Эътибор берган бўлсангиз, Қобил бобонинг бошига тушган ногаҳоний кулфат кўни-кўшнини дастлаб қизиқтиради. Сўнг, кўп фурсат ўтмай, ҳеч нима бўлмагандай, ҳеч нима кўрмагандай, бирин-бирин ҳамма тарқаб кетади. Биринчидан, ҳеч ким шўрлик чолга мадад бериб, ёрдам кўрсатадиган аҳволда эмас. Иккинчидан, буни ўйлаганида ҳам қўлидан ҳеч вақо келмайди. Учунчидан, ҳар бири ўзича мададга муҳтож. Қолаверса, гафлат ва мутелиқдан озод бир банда йўқ. Нега бундай? Жавобни ўзинг ахтар, ўзинг топ, муаммоларнинг муаммосини ўзинг ҳал қил, дейди Қаҳҳор ҳикояларининг бадий мантиғи.

Шўро даврида ўзбек халқи ўзини, ўзлигини таниди, билди, деган гаплар кўп чайналган. Қанақа ўзлик? Уни танимоқлик қаёқда?.. “Синчалак”да “Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа”, деган гап бор. Халқимизнинг ўзлигини “англаши” қамчи қарсиллашию чўккалаб туришдан кўп ҳам фарқланмасди. Мустабид тузум куллик ва қарамликнинг эски, яроқсиз ҳолга келган кишан ва тузоқларини ўзгартирди, шароитга мувофиқ равишда янгилади, холос. Қўрқитиш, эзиш, қирғин, алдов кучайса кучайдики, асло камайгани йўқ.

Абдулла Қаҳҳор ён дафтаридаги қайдлардан бирида “Ғалати-ғалати назариялар ўзи кўкариб, ўзи қуриб ётибди”, дейди. Минг афсуски, бундай муваққат “назария”лар наинки адабиётга, балки китобхонларнинг адабиётни тушуниш ва қабул қилишига ҳам катта зиён етказган. Мактаб ва олий ўқув юрларида ўргатилган мужмал, мавҳум назарий тушунчалар, саёздан-саёз таҳлиллар Қаҳҳор ижодиётининг қалбига етиб боришга тўсиқ бўлган. Аслида, ҳақиқий адабий матнга бир “йўлак”дан эмас, ўқувчи хоҳласа, удалай олса, истаган “йўл”дан киради.

Мен болалигимдан устод Абдулла Қаҳҳор китобларини ўқиб-ўрганаман. Уларнинг ҳар бири менга қадри. Ҳар бирини қўлда қалам билан, ўзимга маъқул жойларининг тагига чизиб, турли белгилар қўйиб мутолаа қилганман.

Муҳтарам журналхон! Ана шундай парчалар, инжу фикрлар сизнинг эътиборингизга ҳавола этилаётир. Бундан беҳад мамнунман, албатта. Аммо назари ўткир, зуккорок киши Абдулла Қаҳҳор китобларидан мандан-да кўпроқ дур ва гавҳар топишига ишончим комил.

БИЛЛУР ҚАТРАЛАР

Абдулла ҚАҲҲОР

ЎЮД ЈАВНАРИ

Ҳикоялардан

"Дахшат"

❖ Яқин икки ҳафтадан бери кўз очирмаётган кузак шамоли яйдоқ дарахтлар шоҳида чийиллайди, ғувиллайди; томларда вишиллайди, ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриб уф тортади.

Бундай кечаларда одамзод қўймижоз, ғуж бўлиб ва нима-нидир кутиб жимгина ўтиришни хоҳлаб қолади...

"Анор"

❖ — Ахир, бошқоронғи бўл, эвида бўл-да!.. Анор, анор... Бир қадоқ анор фалон пул бўлса! Саҳари мардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб бир ойда оладиганим ўн саккиз танга пул...

— Ҳавасга анор ейди дейсиз шекилли...

— Биламан... Ахир нима қилай? Хўжайинимни ўлдириб пулини олайми, ўзимни ҳиндига гаров қўяйми...

❖ — Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а...

— Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди.

— Берар эди! — деди Туробжон заҳарханда қилиб. — Анор олмай асал олдим!

— Албатта берар эди! Албатта анор олмай, асал олгансиз!

Мана шундай вақтларда тил қотиб оғизда айланмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қилади.

— Ажаб қилдим, — деди Туробжон титраб, — жигарларинг эзилиб кетсин!

Бу сўз унга қандай таъсир қилганини фақат бошқоронғи хотингина билади...

“Бемор”

Ҳаммаёқ жим. Фақат пашша ғинғиллайди, бемор инқиллайди; ҳар замон яқин-йироқдан гадой товуши эшитилади: “Ҳей дўст, шайдулло баноми олло, садақа радди бало, бақавли расули худо...”

“Ўғри”

Одамлар дод овозига ўрганиб қолган: бировни эри уради, бировнинг уйи хатга тушади...

Аммо кампирнинг додига одам тез тўпланди. Қобил бобо ялангош, ялангоёқ, ятакчан, оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади; кўзлари жавдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди.

Қобил бобо рўпара бўлганда амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бағбақасини осилтириб кулди.

— Ҳа, сигир йўқолдимми?

— Йўқ... сигир эмас, ҳўкиз, ола ҳўкиз эди.

— Ҳўкизми?.. Ҳўкиз экан-да! Ҳимм... Ола ҳўкиз?

— Бори-йўғим шу битта ҳўкиз эди...

Амин чинчилоғини иккинчи бўғинигача бурнига тиқиб кулди.

— Йўқолмасдан илгари бормиди? Қанақа ҳўкиз эди?

— Ола ҳўкиз...

— Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?

— Қўш маҳали...

— Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадимми?

— Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

— Ўзи қайтиб келмасмикан?.. Биров олиб кетса қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин!

“Бошсиз одам”

Фахриддин кирганда Меҳри энди уйқудан турган экан.

— Э, ҳўй!.. Яхшимисан... ҳўй!

Меҳри секин:

— Келинг, — деди.

— Яхшимисан... Уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Ёмон бўлар экан...

— Кунма-кун баттар бўлган эдим, олиб ташлашди... нақд ўлаёздим...

— Хайрият.

— Кўрдим, боши йўқ.

— Ие!.. — деди Фахриддин оғзини ва кўзларини катта очиб,
— боланинг ҳам боши бўлмайдим!.. Дадамдан сўрай-чи...

“Мастон”

“Қизсан, бахтдан умидворсан!” дейсан. Агар мен қизлигим учун бахтдан умидвор бўлсам — бахтсизлигим бўлади. У вақтда мен умрни тикиб ошиқ отган бўламан. Чув тушдимми — умр кетди!.. Йўқ, Турғуной, менимча, бахтни эрдан излашнинг ўзи бахтсизликнинг бошланишидир. Бизда хотинлар эрга шундай боғланиб қолади, шунча бахтни ундан излайдики, эр ўлса гўё бахтининг калити унинг чўнтагида кетган бўлади; эрининг ўлганига эмас, бахтдан умиди узилганига йиғлайди.

— Эркак деса сенинг кўз олдинга... бошқа нарса келмайди!
— деди Мастон...

— Бўлмасам-чи! — деди Турғуной этаги билан бурнини артиб. — Бошқа нима... эркак сенга ош қуйиб ичармиди? Одам мушук эмаски, йилда бир маротаба мов бўлса...

Арава ғижирлаб борар, гап мавзудан мавзуга кўчар, Турғуной гапга аралашмай, бедалар ичида бир боғ бедадай силкиниб борар эди.

“Жонфигон”

Жонфигон ер чизиб ўтирар экан:

— Шайтон... — деди.

— Бекор айтибсиз! — деди Малоҳат жаҳли чиқиб. — Чилимнинг сувини ичиб докторга киришни шайтон сиздан ўргангандир!..

“Адабиёт муаллими”

Ўртоқ Боқижон Боқиев жуда чанқаб турган экан, устма-уст тўрт пиёла чой ичди ва терлади.

— Чучварадан кейин чой жуда яхши кетади-да, — деди юзидаги терни артиб. — Ҳимм... соқол ҳам ўсипти, сартарош бўлмаса одамлар маймун бўлиб кетар эди. Маймун, жуни тўкилиб, одам бўлган. Бу ҳақда Энгельснинг фикри бор...

— Мукаррам, товукқа мояк қўйдингми? Қўйиш керак, бўлмаса дайди бўлиб кетади... Тавба, товукдан аҳмоқ жонивор йўқ — мояк қўйсанг туғади! Нима учун мояк қўйсанг туғади? Хўроз нима учун сахарда қичқиради?

Ажойиб психология!

“Майиз емаган хотин”

— Бир куни беш-олтита очиқ хотин орасига кириб қолиб, не вақтгача кўнглим ғаш, таъбим кир бўлиб юрдим... Гапни кўринг-а, айтгани кишининг юзи чидамайди: бегона эркакнинг қўли оқ сочи ни қорайтирар эмиш. Тавба қилдим...

— У нима дегани экан?

— Оббо... Бегона эркак, кишининг қизлигини эсига солади, дейди-да!

— Бо, худо... Қуриб кеткурлар, бирам шармандаки... Тавба қилдим. Баданингда наминг борида беш-олтита эркакни кўрмасанг, умр бўлдим бу умр, дейди-я! Тагин ҳам зилзила бўлиб ҳаммани ер ютмас экан-да!..

“Иғвогар”

Узун нутқини “Устод отган тустовуқ роҳат қилиб йиқилади”, деб тугатди.

“Башорат”

— Қандоқ махлуқсан ўзинг? — деди Саид Жалолхон...

— Пашшаларнинг шоҳи бўламан.

— Шоҳ бўлсанг, ўғрилиқ қилган фуқароларингни тергамайсанми?

— ...Нимангни ўғирлади?

— Кайфимни ўғирлади!..

“Тўйда аза”

Яхшининг юзида зулук ҳам хол бўлиб кўринади.

Домланинг фикр-ёди ўзини иложи борича ёш кўрсатишда бўлиб қолди. У нима қилса, нима деса шуни эсдан чиқармас, ёш эканини кўрсатиш учун қулай келган ҳар бир имкониятни қўлдан бермас, “ҳали ёшсиз” деган кишига жонини, жаҳонини беришга тайёр эди.

“Асрор бобо”

Кўнгли яримта бўлса, мияси ҳам яримтами?

- ✔ *Йиғласам, кўзёшини сиздан қарз олмайман.*

“Хотинлар”

- ✔ *Баҳрининг сўзи гул кўтариб, ашула айтиб, оҳ чекиб, зўр келганда ҳатто пича кўзёши тўкиб арз қилинадиган, лекин анчайин қаршиликка учраса чок-чокидан сўкилиб кетадиган муҳаббатнинг эмас, гулсиз, кўзёшисиз арз қилинадиган ва қаршиликка учраган сайин камол топадиган муҳаббатнинг ифодаси эди. Биринчи хил муҳаббат тилда, иккинчи хил муҳаббат дилда бўлади.*
- ✔ *Одамлар шундайки, бор нарса аста-секин йўқолса ҳам пайқайди, лекин йўқ нарса аста-секин пайдо бўлса пайқамайди.*
- ✔ *Келин “муқова”си тузуккина, лекин хийла ўзига бино қўйган... бир қиз экан.*
- ✔ *Унинг учун оламда ўзига тенг одам йўқ, у билган одамлар ё ўзидан паст, ё ўзидан юқори; ўзидан паст одамни оёғи билан кўрсатар, ўзидан юқори одамнинг эса оёғига йиқилар экан... Бирон одамнинг ўзидан паст ё баландлигини эса унинг уйида нечта гилами борлиги ёки неча кишига сўзи ўтиши билан ўлчар экан.*
- ✔ *Бу ёш йигит дунёда муҳаббатни ҳар қандай қулфга тушадиган калитга айлантириб олган хотинлар ҳам борлигини билиб қўйсин...*
- ✔ *Шундай одамлар ҳам бўладики, туғилганда ҳеч ким севинмаган бўлса ҳам, ўлганда бутун юрт аза тутади.*

“Маҳалла”

- ✔ *Менинг бир оёғим гўрда, сенинг иккала оёғинг тўрдами?*

“Сўнган вулқон”

- ✔ *...Идорада қандай яхши иш бўлса савоби раҳбарга, гуноҳи фақир-фуқарога тегарди...*

“Думли одамлар”

- ✔ *Бунга гап уқтириш қоронғи уйга кесак отгандек гап.*

“Нурли чўққилар”

Турмуш ўртоғим билан кўнглимизнинг амрини бажариб, бахтиёр оилалар сафидан мустаҳкам ўрин эгалладик ва бахтли турмуш кучоғида оқиб, келажакнинг нурли чўққилари томон бормоқдамиз...

Фельетонлардан

“Бос тепкини”

Ўғри мушук бир парча гўшт солиб қўйилган қовоққа бошини зўр билан тикаётганида нимани ўйлайди? Гўшдан бўлак нарсани ўйламайди, албатта. Бошини қовоқдан тортиб ололмай ўзини у девордан бу деворга уриб югурганда-чи? Тузоққа тушганини дарров фаҳмлайди, чунки унда мушуклик ғурури йўқ...

“Пора”

Бир порахўр амалдор амалидан тушиб ғалати дардга йўлиқди. Унинг томоғи кундан-кун торайиб бораверди. Қирқ тош теварак-атрофда уни кўриб дори бермаган доктор қолмади — ичи аптекага айланиб кетди; уни боқмаган табиб ҳам қолмади — янтоқнинг гулидан тортиб калтакесакнинг думигача қуритиб каппа отди; ўқимаган дуохон, ром очмаган фолбин қолмади — кичик ҳамён бўшаб, катта ҳамёнга қўл кетди. Бўлмади, дард борган сари кучайиб, томоғидан ҳатто сув ҳам ўтмай, оғзига пахта билан томизилган сув бурнидан келадиган бўлиб қолди...

“Кўзача”

Идора бошлиғи тупурса тупугини ерга туширмайдиган одамларга ўхшайди...

“Нутқ”

— Сиз билан биз бир йиллик оилавий фаолиятимиз натижасида қандай ютуқларга эришдик? Аввало шуни таъкидлаб ўтиш керакки, биз у ёки бу масалада юз берадиган принципиал келишмовчиликларни четдан куч жалб қилмасдан ўз кучимиз билан, ўзаро кенг муҳокама қилиш йўли билан бевосита бартараф қиладиган бўлиб қолдик. Иккинчидан, ўртоқ рафиқам, оиламизни ташкилий хўжалик жиҳатидан мисли кўрилмаган даражада мустаҳкамладик. Мен бу бобда фактларга мурожаат қилиб ўтирмайман, чунки орденли онангиз ўзларининг ҳар бир тарихий келишларида...

“Қуюшқон”

Одамларки бор, ҳалол меҳнат билан ўзини кўрсатгани эринадими-ю, оламда борлигини маълум қилиб туриш учун кўпроқ гапириш...

га ҳаракат қилади; мажлис-пажлисда сўз тегиб қолса, фойдали бирон фикр айтиш учун эмас, гапириш, фақат гапириш учун гапиради...

Сўз санъатига ҳунар деб эмас, касб деб қарайдиган, бисотидаги бир ҳовуч сўзни йиллар давомида айлантириб кун кўриб юрган бир туркум қалам аҳлининг "фаолияти", чаламулла баъзи олимларнинг "илмий хулоса"лари натижасида ажиб бир тил бунёдга келди... Бу тилда латифа айтиб бўлмайди, ёзиб бўлмайди. Бу тилда ҳазилга, мақолга, маталга, ажойиб халқ ибораларига ўрин йўқ. Бу тил ҳар қанақа жонли фикрга кафан кийгизади, ҳар қанақа ўйноқи мазмунни тахтага тортади...

“Сароб”дан

Ҳар бир янгилик қаршиликка учрайди. Ҳар бир янгилик диққатни жалб қилиб, ўзи тўғрисида турли-туман фикр туғдиради.

Бир ёш шоира ўтмишдаги хоқонларни соғиниб шеър ёзибди. Ҳолбуки, хон-хоқонлар замонасида унга ўхшаган ўнлаб аёллар битта эркакнинг чўриси эди. Нимасини соғинади ўша ҳаётнинг? Кулги! Мен биламан, бу аёл хон-хоқонларни соғингани йўқ, баъзи бир катта шоирларга таассуб қилиб шундай шеър ёзган.

Унинг мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турар, кичкина дўпписи қоплай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардозланган сариқ этикнинг тумшуғидай ялтирар эди. Домла ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни хотирлатарди.

Иштирок этишга мажбур бўлган мажлисларни-ку, безгак дори ютгандай, кўзни чирт юмиб аранг ўтказамиз, энди ўз ихтиёри-миз билан ҳам борайликми?..

Инсон ҳаётдан қилган талабининг бир жузьинигина олади. Ҳали сабий бўлган инсон ундан шунча оз талаб қиладики, олгани уни таъмин қилолмайди. Бундан ёвузлик, бир-бирини кўролмаслик, ваҳшат, муҳораба ва ҳоказолар туғилади. Шу нуқтада мен Марксни танқид қиламан. Маркс бировнинг жаҳаннам азоби иккинчи бировнинг учмох роҳатини вужудга келтиради, дейди. Йўқ, инсон ҳануз сабий, балоғатга етмагандир. Бу ҳолат мудом шу йўсинда давом этгуси демак — балиғ кимса катта гўдак бўлгуси демакдир. Вақтеки келиб инсоният балоғатга етади, унинг сабийлик феъл-атворлари орқада қолади... Кишиларни синфларга айириш осойишталикни бузади...

Норозиликдан кўра келажакда рози бўлиш умидининг йўқлиги кишини кўпроқ толиқтиради.

Бу қиз яшнаб турган чўф... Мен унга яқиндан тутилган дока: ёниб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман, фақат сарғаяман. Сарғая-сарғая, охири ёнмасдан тамом бўламан.

Куни-туни китоб ўқиш, ўрганиш керак эмас, фақат улуғларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз ўрнида бўшатирилган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда етказар эди.

Подшо “сен” деган кишини бутун мамлакат “сиз” дейди!

Оламда домланинг кўзига фақат икки нарса кўринади: бири — мулк-амлок, иккинчиси — жон...

Озодлик паранжи ташлашдангина иборат эмас... Менингча, аввал, очилган хотин-қизларнинг иффатини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка чақириш зарур.

У сўзлайди, фикрига қўшилмаган одамни мия механизмидан бирон винти тушиб қолган гумон қилади.

“Эси бутун одам ҳайрон қолмайди”. Бу гап бурунги замонлардан бери бор, ҳозир ҳам, бундан сўнг ҳам ҳикматли сўз бўлиб қолади.

...Дунёда оқ ҳам йўқ, қора ҳам. Бу, ҳар кимнинг қарашига боғлиқ нарса. Манфаат масаласи бор. Америка қитъаси янги очилган вақтларда миссионерлар ундаги занжиларни христиан динига киргизиш учун турли йўллар тутган, жумладан, ой тутулишини илоҳий бир ҳодиса қилиб тушунтирган. Ой тутулишининг илоҳий ҳодиса эмаслигини миссионерлар билмаганми? Билган, аммо билса ҳам халқни нодонликка бошлаган...

Ҳақиқат қанча кўп қаршиликка учраса, кишиларнинг қалбидан шунча чуқурроқ ўрин олади.

- ✔ Унга қарашли еттита уйнинг бир қисми шарқ, бир қисми ғарб услубида жиҳозлантирилган, ясатилган. Ягона камчилик — бир неча жавонга терилган китоблар ичида биронта ҳам Саидийнинг ўз асари йўқлиги, буни эса пул билан қилиб бўлмасди.
- ✔ Кишининг дунёга келиб тортадиган ўз ҳузур-ҳаловати йўлидаги ташвиши бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмаса, дунёга келди нима бўлдию келмади нима бўлди.
- ✔ Бор илмни ўрганиш, уни бу кунга қадар ишлатилганича ишлатиш — ҳар бир эс-ҳуши бор одамнинг қўлидан келади. Илмга янги бир нарса қўшиш ёки унинг учун янги бир иш майдони очиш — ҳақиқий хизмат.
- ✔ Муродхўжа домла Саидийнинг шарбатини сўриб бўлди, энди пўчоғини пуфлаб ташлаши керак...
- ✔ Сенинг қиличинг синган бўлса ҳам, ҳали қалқонинг тешилгани йўқ!..

“Синчалак” дан

- ✔ Секретарь колхознинг ўзидан бўлса, Қаландаров уни қоққанда қозиқ, илганда хумча қилиб олар экан, райондан юборилса — сиғдирмас, чўқиб ташлар экан...
- ✔ Мой айниса туз солади, туз айниса не солади, деган гап бор.
- ✔ — Гижинглаган йигитлар турганда, шу қизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди! Қишлоқда одам қолмаса, эчкининг оти мулла Норқўзи бўлади...
- ✔ Қаландаров мундайроқ меҳмон келса, югурдагига “Эшон!” дер экан, бу “иккита нон билан бир чойнак чой олиб кел” дегани, “ҳой, Эшон” деса — ош буюргани, “Эшон, ҳой” дегани эса “ҳовлига бориб хотинимга айт, нозик меҳмон олиб бораман” дегани бўлар экан.

Саида Эшондан:

— Сиз колхозда нима иш қиласиз? — деб сўради.

Эшон анчадан кейин, худди хумга йўталгандай дўнғиллаб жавоб берди:

— Старший чойхончик!..

Ташлаш керак бўлган феъллим кўп... Туядан “нега бўйнинг эгри” деб сўралса — “қаерим тўғри” деган экан...

— Бизнинг Эшон кабобпазларнинг пири, ошпазларнинг отахони, дуторни эзади, ашулани қияди...

— Лағмон-чи, лағмон, — деди Эшон...

— Бизнинг Эшон мана шунақа... Лекин иккита айби бор: бирламчи, худо бўйдан, жуссадан берган эмас; хотини билан подручка қилиб кетаётганида орқасидан кўрган киши Эшонни Кифоятхонга осиб қўйибди дейди... Иккиламчи, хотинидан кўп калтак ейди... Менга қара, кўпроқ нима учун уради?

— Рашки ёмон! Кўнгли эгри! — деди Эшон. — Ўн йиллик ўлиқдану ҳали туғилмаган чақалоқдан рашк қилмайди, холос.

Афлотуннинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олинг-у, граммлаб сотинг! Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бўшамайди!..

Тиши чиққан болага — чайнаб берган ош бўлмас деганлар! Ҳар нима қилсангиз қилинг, мени итингизнинг ёнига боғланг, лекин раҳбарлик қилманг! Тоқатим йўқ! Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман!

Игна билан битадиган ишга жуводиз тиқиб ўтирмайлик.

Бу одам нега очик ярадай ел ўтса ҳам жизиллаётибди?

Мен аравадан бошқа ишга ярамайдиган пачоқ отдай кўринсам ҳам, унча-мунча чавандоз минолмайдиган улоқчи отман! Унча-мунча одамни ерга чалпак қиламан! Чалпак! Буни билиб, тушуниб қўйинг!..

- ✔ *Мен колхозни опичлаб катта қилганман! Колхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини мен биламан!*
- ✔ — *Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш "осмон тушиб кетса ушлаб қоламан" деб оёғини кўтариб ётар экан...*
— *Дунёда бунақа жониворлар кўп, Арслонбек ака, хўроз ҳам "мен қичқирмасам тонг отмайди" деб ўйлар экан...*
- ✔ *Кўзёши ё кўнгилдаги ғам-ғуссанинг дамани кесиш, ё бераҳмининг раҳмини келтириш учун тўкилади, менинг кўнглимда қанақа ғусса бор, йиғлаб кимнинг раҳмини келтирмоқчиман?*
- ✔ *Сув бошидан лой, эгачи, идорани кўрмайсизми, қиличдай-қиличдай йигитлар роҳатибадан кўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтиришибди!*
- ✔ *Қилмишингизга ўзингиз яхшироқ, оғизга олса бўладиган бўлак от кўйиб беринг бўлмаса...*
- ✔ *Зулфиқоров ҳар сафар девор ошганида, энди колхозда "катта қозиқ" бўлиб қолганини айтиб, Меҳрига шон-шухрат ваъда қилар эди.*
- ✔ *Ит очиқ қолган қозонни ялайди.*
- ✔ — *Ҳисобли дўст айрилмас, деган гап бор, орамиздаги баъзи бир гапларни ҳисоб-китоб қилиб чўтдан чиқариб ташласак дейман...*
- ✔ — *Миш-миш? Раиснинг ҳали бурни қонамасдан туриб, унга қазилган гўр устида дутор чертиб, чилдирмабазм қилганингиз ҳам миш-мишми?*
- ✔ *Тўкилгандан томчилаган ёмон, ука, томчилаган ёмон! Тўкилганни киши дарров пайқайди, томчилаганни узоқ пайқамаслик мумкин...*

Колхознинг пўлат сандигига Арслонбек ака қулф эмас, ўзини осиб қўйган!

— От миниш аёл кишининг ҳунари эмас, лекин сиз отга анча ярашдингиз...

— Мен отга эмас, от менга ярашгандир!

— Қуда бўлганингиз учун ҳам иззатингизда турганингиз яхши. Узоқдаги кишнашар, яқиндаги тишлашар.

— Билар экансиз... бизнинг бобой овқатлардан фақат паловни, раҳбарлардан фақат ўртоқ Қодировни, дорилардан фақат пенициллинни тан оладилар!

Мухбирларнинг бурни узун бўлади, уч километрдан ҳид олади.

Бу кишининг эгилишлари қийин, эгилганда ҳам қирсиллаб, чирсиллаб эгиладилар...

Иллатни чўмичлаб олиб ташлаш керак эмас, таги билан қўпориш керак.

Чаласавод киши ўзидан паст, нима деса "ҳикмат" деб турадиган одамлар билан улфатчилик қилишга мойилроқ бўлади.

Қадим замонда бир подшо ўладиган бўлибди-ю, дунёдаги ҳамма илмларни билиб ўлгиси келибди. Олимлар дунёдаги ҳамма илмларнинг қаймоғини олишган экан, бир туя китоб бўлибди. Кейин бу китобларнинг ҳам қаймоғини олишган экан, бир эшак китоб бўлибди. Подшо бир эшак китобдан битта китоб қилдирибди, лекин шуни ҳам ўқиёлмай ўлиб кетган экан. Қаландаровга мана шунақа қаймоқ китоб бўлса...

ОХИРИ КЕЛГУСИ СОНДА

MANZILIM HAMON YIROQ

*Бу дунё молига жонин тиккан кас,
Унинг йўлларида олгубчи нафас,
Майлига, кимлардир қилса ҳам ҳавас,
У бизга дўст эмас, у биздан эмас.*

*Иймон тасбеҳларин юлиб сочгубчи,
Нафсига юҳодек қучоқ очгубчи,
Шайтонга бош эгиб, Ўздан қочгубчи
У бизга дўст эмас, у биздан эмас.*

*Мис балдоқни зар деб сотгубчи заргар
Миси чиқажакдир бир кун муқаррар,
Кўзларнинг ёшига бепарводир гар,
У бизга дўст эмас, у биздан эмас.*

*Балки бир сарвардир шонли-шавкатли,
Уммоннинг тўфони каби қудратли,
Камбағал ҳаққига бекли, давлатли,
У бизга дўст эмас, у биздан эмас.*

*Азим Суюн айтар собит сўзини,
Дўстим дебон дўст ўйса дўст кўзини,
Унутса Ватанин, халқин тузини,
У бизга дўст эмас, у биздан эмас.*

ЎЗ КЕЧАСИ

Чексиз дала. Қир, адир, дашт.
Кеча сутдек оппоқ-ойдин.
Бир шаббода эсар — беҳуш,
Кўнгиларни ёғлар мойдай.

Ёлғизоёқ дала йўли —
Бамисоли шаршарадир.
Гулўтларнинг ўткир бўйи
Димоғингни нақд ёрадир.

Ҳайронадек арғумоғим
Бошин силкиб-силкиб қўяр.
Қараб у ёқ-бу ёғига,
Бир дилдорлик исин туяр.

Бири қўйиб, бири олиб,
Гўёки қасдма-қасдига,
Чигирткалар қўшиқларин
Қуйлашар басма-басига.

Бу қўшиқлар туюлади
Абадият қўшиғидек.
Хотиралар қуйилади
Олис йиллар ошиғидек...

Чексиз дала. Қир, адир, дашт.
Кеча сутдек оппоқ-ойдин.
Бир шаббода эсар — беҳуш,
Кўнгиларни ёғлар мойдай.

Ҳов-в, тичанзор гарамлари
Ташланмоқда кўзга тез-тез.
Ҳаволарда қолар қалқиб
Кузни олиб келгувчи ис.

Олмазорларнинг шохлари
Деворлардан оша-оша,
Қўтаролмайин юklarин
Ҳилол, Зухрога томоша...

Чу, жонивор, чу-чу, қани,
Манзилимиз қолди яқин.
Ў, бу ёз кечасин энди
Достон қилар Азим оқин.

ИН ОК

Доим дилда сафарлар майли,
Олис юртда, бамбукзор аро,
Тасодифми ё тақдир зайли,
Бир қиз кўрдим — оламда танҳо.
Капалакми дедим мен аввал,
Ё бир оқтўш — бир парча булут.
Ё илк бора очилган сунбул,
Ё илк бора очилган гулўт.
Ёнидаман, мана, кўп ўтмай,
Еллар эсди сокин, беозор.
Ёзду сочиб мисоли нурдай,
Олқишлади яшил бамбукзор.
Вьетнам қизи Ин Ок эди у,
Кванжуга мен каби меҳмон.
Мусаллас-ла сийладим уни,
Орзу каби бўлдим қадрдон.
Бир бамбукнинг танасин қучиб,
Ҳадя этиб унга бўса, оҳ,
Келган каби кўклардан тушиб
Ногоҳ қўшиқ қуйлади Ин Ок.
Ин Ок куйлар... битта шохдаги
Икки япроқ айролигини.
Учиб кетган денгизга бири,
Бири тоғда жудолигини.
Бир-бирига интиқ-интизор
Интилар-у... етолмас аммо.
Тоғу денгиз ўртаси — абгор,
Куйдиргувчи бепоён саҳро.
Ин Ок йиғлар... Шу оппоқ гунча
Ғамдан қандай сочилиб кетмас?
О, бу қўшиқ адо бўлгунча
Адо бўлдим... Юрак чидамас!
Кўнгиш ёзмоқ илинжда бир қур
Бу ерларга келган эдим мен.
Онажоним — юртимга бу кун
Ин Ок дардин олиб келдим мен.
Тушларимга кирар бамбукзор,
Ин Ок йиғлар тоғ, денгиз аро.
Юпатмоқчи бўламан зор-зор,
Боролмайман... ўртада саҳро.

Сен сари боряпман
Манзилингни қоралаб.
Гўёки ҳеч тап тортмай
Шамол, ёмғир оралаб.

Қадамим ўқтам, аммо
Юрагим безовтадир.
Тип-тикка нигоҳингда
Мени нима кутадир?

Тандирнинг лойи янглиз
Ёзуқ эзгилади кўп.
Қалбимнинг туб-тубида
Ишқу нафрат қоришиқ.

Тагин рад жавоб, наҳот —
Сен сари илдамлатмай,
Шамол, ёмғир савалар
Чавандоз қамчисидай.

Эгни-бошим шалаббо,
Танга инар оғирлик.
Кучаяр-ку тобора
Исми-жисми йўқ оғриқ.

О, муҳаббат, сени мен
Юракда опичладим.
Қанча катта бўлсанг сен,
Ўзим кичрайиб бордим.

Дод солмадим оламга,
Тилда қилмадим қўшиқ.
Фақат тунда ёстиққа
Кўзёшларим қўшилди.

Осмон юзи йўқ, тамом,
Осмон юзи — ўмбалоқ.
Ёмғир қорга айланди,
Манзилим ҳамон йироқ.

Мадад бергило, Танграм,
Қайтмайин ярим йўлдан.
Анқонинг уруғини
Сўрамаяпман сендан.

Танадошим, руҳдошим,
Ёлғизгина ишқ, ахир.
Сен сари боряпман
Қору ёмғир аралаш...

НИҶРОН — УМИД, ДИҶДОҶ — ИЗТИРОВ

ЧОШТЕПАДА ЁЗ

Йўлим тушиб, ёз чоғи
Чоштепада тўхтадим.
Осмон сариқ, ер сариқ,
Сап-сариқ қиру адир.

Салқин жой қидириб сув
Қочмиш қудуқ тубига.
Ҳар ерда тўп-тўп сурув,
Чашма кирар тушига.

Эсади илиқ-илиқ
Ялқов шаббода овуш.
Тумишугин чўмич қилиб
Ҳансираб нур ичар қуш.

Лойсувоқ иморатлар
Боғ ичига бош суқиб
Сокин соялаб ётар,
Сукутга чўмган сукут.

Кўланка қуюқ, қалин,
Бахмал кўрпача монанд.
Соясининг сояси
Каби рангсиз дов-дарахт.

*Зардоли танасида
Мудраб ётган ўт-отаиш
Шохларда ёнар сачраб,
Бамисли каҳрабо тои.*

*Ишком ости супада,
Кўзга чалинар хиёл,
Кўкрак тутиб, бешикка
Суянган сўлим аёл.*

*Бари юракка яқин,
Келмас одам кетгиси.
Нур қанотида оқиб,
Маст қилар шубоқ иси.*

*...Бўлиқ тупроқ — этигим,
Қуёш — қалпоғим менинг —
Ўтиб кетар ёнимдан
Болалик чоғим менинг!*

СЎЗ ВА ШАХМАТ

*Сўзлар ўхшар шахмат доналарига —
Кузги мевалардек хил-хил сайланиб,
Жойлашиб юракнинг хоналарига
Туришар ҳамиша жангга шайланиб.*

*Сўзлар ўхшар шахмат доналарига —
Мантиқ ҳар иккиси учун мос либос.
Аспнинг бўлганидек саккиз юриши
Сўзга ҳам маънолар товланиши хос.*

*Ўйламай айтилган хом сўз албатта,
Шунчаки қилинган юриш сингари,
Ҳаётда — инсонни, шоҳни — шахматда
Бошлар мағлубият алами сари.*

*Шахматда ҳар тош ўз йўлида собит,
Ҳар сўзнинг ўз ўрни бордир ҳаётда.
Пиёда забт этган маррани гоҳи
Эгаллаб бўлмайдиган сипоҳда, отда.*

Аммо бунда ҳамма бир мақсад қули,
Қураш байроғини кўтарар баланд.
Шоҳнинг доим узун бўлсин деб қўли
Фарзин тенг жаҳд этар пиёда билан.

...Яшайман бўлсин деб бахтинг зиёда,
Сени шарафламоқ бурчимдир зотан.
Ў, отажон юртим, мен бир пиёда,
Мен ёниб турган бир сўзингман, Ватан.

ПАРТА ИБРАТИ

Илму адабни сутдек
Эмизган суюк она —
Меҳрибоним мактабим,
Бағринга келдим яна.

Кўзимда соғинч ҳисси
Қалқди, ҳолим кўр энди.
Парта кўзимга иссиқ —
Олов каби кўринди.

Фаройиб эди бу ҳол,
Қизик эди бу ҳолат.
Партага сизиб-сизмай
Ўтирдим беҳаловат.

Севинчларим-ку сизди,
Сизмади таибишларим.
Ва англадим бир сирни
Ҳам беғуборлик қадрин.

Мен ўзгариб кетибман:
Бошимда умр қори,
Кўнгиш ойинасини
Босмиш йиллар ғубори.

Шунинг ўзи бир ҳикмат,
Эй кўнгиш, овоза қил.
Партага сизар фақат
Бола сийрат, тоза дил!

* * *

Балки бунинг барига сабаб
Телба кўнгил шавқ-шарораси.
Кўзларимга кўринмас, ажаб,
Ўн тўққиз йил — умр ораси.

Бунга сира ишонмас одам,
Ишонса ҳам тушунмас, тайин.
Ёшлик сари ўн тўққиз қадам,
Мисоли бир қадамдир ҳар йил.

Ортга қараб илгари юриш...
Бунга фақат муҳаббат қодир.
Эҳтимолки, ҳар минг қисматда
Битта шундай бўлажак содир.

Улғайиш бу — табиий бир ҳол,
Лек табиий ёшариш қийин:
Ўн тўққиз йил ўтгандан аввал,
Ўн тўққиз йил ўтгандан кейин.

Чаппа оқиб бораётирман
Беихтиёр Сангзор сингари...
Мени қўйиб юбормас бу дард,
Энди сенинг қўлингда бари.

Унут мени, айрилиққа кўн,
Ҳижрон — умид, дийдор — изтироб.
Мени мендан ичкарида кўм,
Мени мендан ташқарида топ.

СИР

Ҳикмат айтиб сирли оламдан
Тўқилса ҳам минг сир қаламдан,
Тилло каби ерга кўмилиб
Бир уюм сир қолар одамдан.

МУҲАББАТ

Ёр қалбида яшамаганда
Маст қилмасди муҳаббат атри.
Ер қаърида яшамаганда
Олтиннинг ҳам бўлмасди қадри.

РОСТЛИК — ХАЛОСЛИК

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ

ORZULARNING ALAMLI YUKI

Ўтган асрнинг етмишинчи йиллари “Қайси миллатнинг адабиёти зўр? Насри қандай, шеърляти қай аҳволда?” қабилидаги саволлар аксар зиёли давраларда пайдар-пай ўртага ташланар ва давомли мунозараю муҳокама-ларга сабаб бўларди. Чунки ўша кезларда фақат адабиёт “чин сўз”ни айта олар (тўғрироғи, айтиш учун йўл топар) ва зийрак ўқувчилар ҳам “коса тағи-даги нимкоса”ни дарҳол англар эди. Адабиёт том маънода маънавий мин-бар сифатида кимларгадир ғурур бағишлар, бошқа бировларга тасалли берар — ҳарҳолда ягона ишонч манзили ҳисобланарди. Бироқ бу гаплар “Адабиёт ҳақиқат тимсолига айланган экан-да!” деган хулосага келишга асос бўлолмайди. Аслида ўшанда адабиёт ҳақиқатнинг бир “учқуни”ни кўрсата олса ҳам кифоя эди... Табиийки, ана шу “учқун” тунда ёнган машъала мисол ўқувчиларни парвонадек ўзига тортар, пироварди унинг ёғдусига қараб мил-латларнинг камолига баҳо бериларди. Ахир, биргина улкан ёзувчи ҳам бу-тун бошли миллатни дунёга танитиб қўйиши мумкинлигига гувоҳ бўлган-миз-да! Чингиз Айтматов қирғиз, Василь Биков белорус, Юхан Смуул эстон, Грант Матевосян армани, Анор озар миллатини “бадий кашф этди”. Валентин Распутин, Виктор Астафьев, Андрей Битов ва Юрий Казаков эса асл руснинг ўзбекдан моҳиятан фарқи камлигини кўрсатиб берди. Абдулла Орипов билан Эркин Воҳидов ўзбек қалбини ажиб бир шарқона донишманд-лик билан ифода этди.

Тўғри, уларнинг барча асарларида ҳам “чин ҳақиқат” ўз ифодасини бир хилда топгани йўқ. Аммо ҳаммасига хос муштарак бир жиҳат шундан иборат эдики, улар ижодда ўзлари мансуб миллатнинг маънавий борлигини ўзига хос йўсинда акс эттирди. Бинобарин, асарларига қараб улар мансуб миллат ҳақида муайян тасаввурлар туғилар, қайси бири ўзлигини теранроқ ва самимийроқ ифодалаган бўлса, демак, ўша халқ кўпроқ улуғланар эди. Бу ҳол анчайин аксиомага айланиб қолгани ҳам айти ҳақиқат.

II

Дарвоқе, дунё адабиёти, чунончи инглиз, француз, немис, ҳинд, турк ва америкалик адибларнинг энг сара асарлари билан танишувимиз ҳам ўша йилларга тўғри келган; мен тенглар ўтган аср адиблари ёхуд Шекспиру Ҳёте, Бальзаку Тагор, Толстойу Тургенев ва бошқа мумтоз адабиёт намояндalarининг асарлари билан илгарироқ танишган — улар ҳеч вақт тилимиздан тушмас эди. Бу ўринда гап ўша даврда яшаган хорижий адибларнинг ижоди ҳақида кетяпти: айнан асарларини ўқиш орқали улар мансуб бўлган халқлар ҳақида тасаввуримизда жонли образлар пайдо бўлган. Улар тимсолида эса ҳақиқий ҳаёт оқимини кўриб турган эдик гўё... Ҳолбуки, айти чоқда шўро мафкураси миямизга “Энг яхши, олижаноб инсонлар фақат коммунистлардир!” деган ақидани сингдириш билан овора эди. Аслида олижаноб инсонлар ҳамма минтақаларда, ҳаттоки ўша “лаънати империализм” шароитида ҳам борлиги, улар ҳам ўзимизга ўхшаши — биз каби севиши ва нафратланиши, орзу ва армон қилишини ана ўша ижодкорларнинг асарларидан билиб олар эдик.

Американинг ўша вақтдаги забардаст ёзувчиларидан бири Жон Стейнбекнинг “Қиш — ташвишлар фасли” романи бундай жумлалар билан бошланади: “Ушбу романимдаги қахрамонларни ҳаётдан излаб юрманглар — топа олмайсиз. Аммо ўзингизга — қалбингизга нигоҳ ташласангиз кифоя...”

Ирвинг Шоу, Апдайк, Кларк, Бредбери ҳам Американинг худди ўша кунлари ҳақида ёзишарди. Жон Брайн, Алан Силлитоу, Жеймс Болдуин сингари адиблар ижоди билан ҳам ўша кезларда танишган ва инглизларни-да ўзимизга яқин биродар олиб қолган эдик. Лотин Америкаси ва япон адибларининг кашфиёту ютуқларини санаб адоғига етиш мушкул. Лекин мен шу ўринда Австралиянинг машҳур адиби Алан Маршаллни эсга олишни лозим топдим. Унинг “Менинг ўрдагим” деган ҳикояси бор. Ҳикоя қахрамони бир ўрмончи етагида овга чиқади ва учиб бораётган учта ўрдакнинг иккитасини отиб туширади. Учинчиси эса ўққа чап бериб, қутулиб кетади. Шунда ўрмончи шоду хуррамлик билан “У — меники!” деб хитоб қилади. Бу ҳикоя чоп этилганда кўпгина овруполик адиблар ҳам ҳайрон қолган, айрим австралиялик ёзувчилар Алан Маршаллни “жинни”га чиқаришган экан: битта ўрдак нима деган гап?! Аксинча, анови овчи зўр мерган эмас экан — униям отиб туширса, қойилмақом иш бўларди...

Айти ўша кезларда эса буюк Хемингуэй Африкада арслон овлаб юрган эди. Алан Маршалл ҳикоясининг нечоғлиқ инсоний эканини энди англаб етаётгандекмиз... Ҳа, бундай адиблар, таъбир жоиз бўлса, ўзлари мансуб миллатнинг қалбини кўрсатар ва уни ўзга халқларга яқинлаштирар, бани башарнинг Одам Ато билан Момо Ҳавводан тарқалгани — аслан бирлигига ишора қилар эди.

Эй, Адабиёт шундай қудратли, Сўз шундай катта куч!

III

Энди бир қур хорижий адиблар шаънига айтилган бу ҳамду санолардан кейин асл мақсадни баён этсак. Хўш, уларнинг асарлари бизга — ўзбек китобхонига қай тарзда, қандай йўллар билан етиб келар эди? Ўз навбатида, ижодкорларимизнинг асарлари уларнинг ҳам эътиборига тушганми? Тушган бўлса, бу асарлар ўзлгимизни тўлиқ ифодалай олганми? Қолаверса, улар туфайли биз ҳақимизда қандай таассуротлар пайдо бўлган?

Бу каби саволларга жавобан аввало шуни айтиш жоизки, ўша кезларда мумкин қадар тасвирга олинган ҳаётнинг сиёсий тузумдан норозилик ифодаланган, яъни унинг “кирдикорлари фош қилинган” чет эл адабиёти намуналари танлаб олинарди. Шундай бўлса-да, воқеликка холис кўз билан қараб, ҳақиқий ҳаёт ва инсон ҳақида ёзилган асарлар ҳам ора-сира таржима қилинар эди. Бу иш, шубҳасиз, таржимонларнинг виждонига ҳавола эди; асосий мезони виждон бўлган яхши таржимон ҳам бир ҳисобда ўзига хос ёзувчи ҳисобланади. Ҳаққим кетади десангиз, қўйингки, “ярим ёзувчи” бўла қолсин... Мантиқан олганда, табиий савол туғилади: хўп, ҳақиқий ижодкорлар мафкурага чап бериб, “чин сўз”ни айта олган экан, нега энди уни таржимонлар она тилига ўғирмаслиги керак?

Яна шуни таъкидлаш ўринлики, шўро мафкурачилари “социализмга душманлик” нуқси урмаган хорижий асарларнинг муаллифларини кези келганда мақтаса-да, улардан бирон бир “хатолик” ўтса, дарҳол юзига лой чаплар эди. Масалан, Жон Стейнбекнинг Нобель мукофотига сазовор бўлган “Ғазаб маҳсули” романи қўлдан қўйилмай ўқиладиган бир пайтда ёзувчи хумпар Вьетнамга бориб, уруш оловига асосан шўро ҳукумати ўтин қалаётганини баралла ошкор қилди. Шундан сўнг Жон Стейнбекнинг номи шўро матбуотида тилга олинмай қолди, асарларини ўқиш ман этилди.

Чет эл адабиёти намуналарининг бизга етиб келишида ўша мамлакатлардаги машҳур, ҳақиқий ижодкорларнинг тавсиялари ҳам муҳим аҳамият касб этарди. Улар матбуотда сара асарларни тарғиб-ташвиқ этиш баробарида уларни СССРдан борган ёзувчи ва таржимонларга тавсия қилар эди. Бу омил дунё адибларининг ўзаро мулоқотлари самараси бўлиб, “кўп миллатли халқларнинг адабий бирдамлиги” унга бир ниқоб вазифасини ўтаган, холос. Ўша асарларнинг ўзга халқлар учун маънавий бойликка айланган-айланмагани бошқа масала.

IV

СССРнинг ичидаги ҳаёт чиндан ҳам атрофи қора пардалар билан тўсилган ўзига хос биқик бир муҳит эди; иттифоқчи республикалар Москвага шундай боғланган эдики, деярли ҳар бир кент-қасабадаги одамлар — улар русми, белорусми, ўзбекми, қозоқми — бир-бирига эгизакдек ўхшар, яъни дунёни зуҳур этишлари шу тарзда эди. Масалан, мен Тошкентда битта гапни “хато” айтган бўлсам, Москвадаги адиб уни “бехато” англарди; ана шунинг учун ҳам “иттифоқдош республикалар” адабиёти мазмун ва гоё жиҳатидан бир-бирига бениҳоя ўхшар, фақат... қаҳрамонларнинг номларини айрим муаммолари бир-биридан фарқ қилар — дарвоқе, уст-бошлари-да фарқланар, аммо дўпписини олиб, шапка кийдириб қўйилса, олам гулистон эди.

Дунёда одамзодни бир қолипга солиш — шуни мақсад қилиб, шуни амалга оширишни мутлақ рағбатлантиришдан ортиқ розолат бормикан? Ўйлаш тугул гапиришгаям истиҳола қиласан киши. Қолаверса, бир замонлар нодонлик орқасида шу ақидаларга қисман бўлса-да ишонганинг янада афсусланарли...

Хуллас, ҳукмрон мафкураю унинг маҳкамалари адабиётдан “Совет кишининг образини яратиб”, “Ёшларни коммунизмга садоқат руҳида тарбиялаш”ни талаб қилар эди. Адабиётнинг асл мақсади шу экани, бундан бошқача адабиёт ёт, ғайриинсоний экани... уқтирилар ва ижодкорлар худди шу руҳда асар ёзишга даъват этилар эди. Зеро, шундай асар битганларга мурувват кўрсатилар, рағбатлантирилар, бу йўлдан озгина чекинганлар (улар дарҳол маълум бўларди) тирсакланар, ажратиб қўйилар, маддоҳ танқидчилар тарафидан камситилар эди. Устига устак, ана ўша руҳда асар битиш мусобақаси ҳам пайдо бўлган, айрим ёзувчиларимиз ҳар йили биттадан йирик полотно “яратмаса”, кўнгиллари жойига тушмасди.

Шу асно адабий соҳада “забардаст ижодкорлар” — “маститий”лар тўпи пайдо бўлган, сиёсат бобида улар ҳақиқий сиёсатдонлардан ҳам ошиб тушар, “учкун”дек ҳақиқатни ҳам сезишар (ҳарҳолда мутахассис эди-да!) ва “шаккоқлар”ни йўлларига солмоқчи бўлишар, ўзларининг ижодини “намунан” сифатида кўрсатишар эди.

V

“Забардаст ижодкорлар”нинг Москва билан алоқалари, яъни ёзган асарларини марказда чоп эттириш ва тарқатиши бир неча усулда амалга оширилди. Дастлаб ҳали ёзилмаган асар нуфузли нашриётларнинг режасига киритилар, уни “улуғ рус тили”га таржима қиладиганлар тайинланар эди. Нашриёт режаларининг сиёсат талабию ботиний “режалар” билан тамоман уйғун бўлишини таъкидлаб ўтириш ортиқча. Бундай режаларга кира олиш мундайроқ, масалан, лавозими йўқ ёки сиёсий маддоҳликдан ўзини четга тортадиган адиблар учун гуноҳкорнинг жаннатни орзу қилишидек гап эди.

Шу ўринда бир воқеа ёдимга тушди. Қайси бир йили туғилган юртимга бордим. Одатда, китобхонлар билан учрашувдан ўзимни олиб қочардим — уларнинг саволларига жавоб бериш ёки беролмасликдан кўрққанам учун эмас, шунчаки “Ёзсам бас, ўқишса — нур устига нур. Саҳнадаги артистдек ўзимни намойиш этишим шартми?” деб ўйлардим, холос. Аммо Термиз пединститутининг таниш ўқитувчилари таклиф қилишгани учун бу гал ноилож учрашувга бордим. Ҳарна бўлсаям — ўзингники. Айтган гапларинг ўша ерда қолади... Хуллас, учрашу бошланиб, одатдаги танишув ва бошқа тадбирлар бўлиб ўтди. Ниҳоят, савол-жавобга навбат келди.

Боя айтиб ўтдим шекилли: Тошкентда айтган гапингизнинг “рост ёки ёлгон”лигини Москвадаги киши бехато сезар эди! Шунинг учун Москвада битилган “бир чин сўзли” асарни ўзбек китобхони хурсандчилик билан кутиб оларди. Сўнгра ўзимизнинг ёзувчиларга таъна тошларини отарди: “Ана, руслар ёзпти-ку! Улар зўр!”

Улар тушунмас ёки тушунишни истамасдики, ўзбек адиби бир эмас, иккита цензурадан ўтишга маҳкум эди...

Ҳалиги учрашувда бир чапани талаба “Шукур ака, гап шу ердан четга чиқмайди. Тўғриси айтинг, ёзувчиларимиз нега ёлгонни ёзади?” деб қолди. Бир зумда терлаб кетдим. Зал жимиб қолди. Таниш муаллимлару барча йиғилганларнинг кўзи менда. Нима қилишим керак? Нима дейин?.. Ҳа, у йигитча тўғри савол берди: ўзимизда ва марказга “йўлланма” олиб, у ерда чоп этилаётган сон-саноксиз китобларда ҳам, умуман, барча шўро адибларининг асарларида ҳам ҳақиқатнинг ёлгонга нисбати йигирма фоиздан ошмас эди.

Мен бу ўринда “ҳақиқат”ни ёзишга интилган ва жабр кўрган адиблар ҳақида гапирмаяпман: улар ғоятда озчилик, қолаверса, уларнинг асарлари жуда кам нусада нашр этилар ёки бутунлай нашр этилмасди. Бундан таш-

қари, ҳали Никита Хрущёвнинг “илмиқлик” даврига — адабиётга хиёл эркинлик беришига фурсат етмаган (ўшанинг арафаси) эди, чамаси.

Мен залдаги талабанинг саволига марксизм аталмиш фалсафанинг одам ҳақидаги ақидасига мослаб жавоб берсам, ҳарҳолда, “кутулиброқ” қолишимни англадим.

— Бизда инсоннинг таърифи бор, ука, — дедим. — Инсон — ижтимоий муносабатлар маҳсули. Тўғрими? Ҳўш, инсонлар яшаётган жамият қандоқ бўлса, демак, инсон ҳам шундоқ — унинг маҳсули бўлиб қолаверади. Тўғрими?

— Тўғри, — деди савол берган йигит.

— Тўғри бўлса, нега ёзувчини жамиятдан ажратасиз? Жамият қандоқ бўлса, унинг ёзувчиси ҳам шундоқ бўлмайдами? Бу ерда гап рости ёлғончилик ҳақида кетмаяпти... — дедим-да, беихтиёр кулиб юбордим. Залдагилар ҳам кулгимга кўшилишди.

Бу гапим Тошкентга етиб келган ёки келмаганини, очиги, билмайман. Аммо Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарлари ичида мени хуш кўриб, ардоқлайдигани кам эди, балки йўқ эди: оғзим бузукроқ-да...

Дарвоқе, асосий гапдан чалғиб кетдик шекилли. Қисқаси, бояги “забардаст” — “маститый” ва амалдор адибларнинг асарлари марказ нашриётларининг режаларидан аввалбаҳор жой олар, таржимонлар ҳам тайин этилар эди. Амалсиз, “фақирнинг жойи панада” деб юрган ёш ва ўртача адиблар асарларининг ундоқ режаларга киришига умид ҳам қилолмас эди.

Аммо...

VI

Аммо ўшанда (70-80 йиллари) шундай ёзувчилар ҳам пайдо бўла бошлади: улар, албатта, осмондан тушмади, йўқ — улар анови “маститый”ларнинг усулларини “ижодий ўзлаштириб”, ўзларининг хом-хатала асарларини Иттифоқ миқёсида чиқаришга муваффақ бўлди. Бунга сабаб марказий нашриётларда ҳам худди ўзимизникилар (ундай ёзувчилар бошқа республикаларда ҳам пайдо бўлган ва бу, назаримда, табиий ҳол эди) каби фикрлайдиган муҳарриру таржимонлар ўтирган бўлиб, улар турли йўллар билан нашриётларга ишга жойлашган, ҳатто юқори курсиларни ҳам эгаллаб олган эди. Тўғри, уларнинг орасида истеъдодли, ҳақиқий адабиёт билан сохта адабиётнинг фарқига етадиганлари ҳам бор эди. Бироқ улар сиёсий тузумнинг ўйинларини кўриб туришарди: уларни ўша “маститый”ларнинг қораламаларини ҳам русчага таржима қилган ва айримларининг эътирофича, шунга мажбур бўлган кишилар эди десак, адашмаймиз. Бизнинг “учар” адибу шоирларимиз (улар, табиийки, озчиликни ташкил этарди) ўз асарларини рус тилида кўриш учун шундай таржимонлар ҳисобига китобнинг қалам ҳақидан кечишга ҳам тайёр эди. Бугина эмас, таржимонларга мева-чева, ичимлигу қазичарта каби совға-саломлар жўнатиб турилар, мабодо улар юртимизга келса, энг азиз меҳмон сифатида сийланарди. “Учар” адиблар орасида ёши эллик-олтмишни қоралаган бўлса-да, аслида ўртача мухбирликни эплаётмайдиган “маститый”лар ҳам бор эди ва уларнинг барчасини умумий хусусият — корчалонлик, ўзига хос тадбиркорлик бирлаштириб турарди. Ҳа, уларнинг аксари шўро ҳукуматининг эркасига айланиб, анча-мунча мол-дунё ҳам йиғиб олган эди.

Назаримда, ана шу “корчалон”лар ўта хавфли, кўпроқ нафратга лойиқ кимсалар эди. Чунки нашриётлар режасидан аввалбаҳор ўрин олганларнинг айрим асарларини “ҳазм қилса” бўларди, аммо буларникини туфлаб ташласангиз ҳам кўнгил айниб юрарди...

Шу ерда энди адабиётнинг аслан нималиги — унинг мангу вазифала-

рини эсга олайлик. Магар адабиёт ўзи мансуб миллатнинг ўзлигини кўрсатадиган кўзгу бўлар экан (аслидаям шундай), унда акс этган ҳаёт, яъни, анови “корчалон”ларнинг асарларида акс этган ҳаёт — ўзимизнинг ҳаётимиз эдими? Уларда ифодаланган туйғулар, ҳислар, ўйлар, орзу-армонлар... бизникимиди?

Улар наинки ўзбек миллатига, балки умуман инсон зотига нисбатан шунчаки бир пародия эди, холос.

VII

Шу ўринда айрим “маститый” адибларимизга ҳам, “пайдо бўлганлари”га ҳам хос бир истисно жиҳатни алоҳида қайд қилгим келади: уларнинг аксари дунё адабиётидан мутлақо беҳабар, жўн... ҳаттоки, адабиёт нималигини билмаган, бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган кишилар эди.

Адабиётда мангу муаммолардан бири шулки, ижодкор зоти нимани ва қандай ёзишни мудом ўйлаб ўтиши лозим: бунинг тагига ҳеч қачон ета олмайдди. Бироқ етгани даражасида ҳам салмоқли ишлар қила олиши мумкин. “Маститый” ва “корчалон”ларда эса бу борада ўйламоққа вақт ҳам, кўникма ҳам йўқ эди. Қолаверса, улар бу муаммолар тўғрисида нимани ўйлашни ҳам билмас эди. Ахир, буни билиш учун жаҳон адабиётидан — ундаги мавжуд ёзиш тарзларидан боҳабар бўлиш тақозо этилади!

Яна бир ҳақиқат шу эдики, улар XIX аср мумтоз рус адабиётининг айрим вакиллари асарларини чала-чулпа ўқиган, уч-тўрттасининг номини билган бир “писак”лар эди. Ўша мумтоз ёзувчилар ҳақида улар тахминан мана бундай мулоҳаза юритишарди: “Толстойми? Жуда психологияни тасвирлайдида! Жа-а чуқур кетади. Лекин зерикарли. Тўғрими? Тургенев муҳаббатни қотириб тасвирлайди... Чехов жуда қисқа ёзади, а? Деталларни бошлаб тасвирлайди: “Қишда бодринг еган одамнинг оғзидан баҳор ҳиди келади!” Ў, зўр!” (Чехов бу гапни йигирма ёшида ёзган, “Н. хонимнинг саргузашти” деган ўртача ҳикоясида.)

“Маститый”лар Бальзак, Хёте ҳақида ҳам гапиришни хуш кўришарди, бироқ Бальзак билан Стендалнинг фарқига боришмасди. Америка адабиётидан эса мутлақо беҳабар эди. Эҳтимол, О’Генрининг ҳикояларига кўзлари тушгандир ёки шу ҳикоялар асосида қўйилган фильмларни кўришгандир...

Гапнинг қисқаси, СССРнинг марказида чоп этиладиган ўзбек адабиёти намуналари — халқимизнинг миллий қадриятлари ва маънавиятимизни ифода этмас эди!

Аксинча, бизни қолипдагидек, жўн-тўпори қилиб (тўғри, кийим-бошимизни қўшиб) тасвирлаган асарлар эдики (бўлардики), улардаги “ўзбеклар”ни қайси миллат вакили “севиб қолиши мумкин”лигини билмайман. Бу асарлар муаллифларининг ақлий, ҳиссий ва сиёсий жиҳатларини ифодалар эди: уларнинг бу жиҳатлари қандоқлиги эса бизга кундек равшан...

VIII

Олтмишинчи йиллар аввалида Никита Хрушчёвнинг “илмилиқлик” даври бошландию чиндан ҳам адабиёт осмонидаги қора булутлар хийла юпқаланиб қолди; ҳаволар юмшаб, наинки ҳақиқатга, балки уни айтишга-да ташна одамлар, айниқса, зиёлиларнинг пешқадам вакиллари бир қадар энгил тортишди: эркинлик қандоқ яхши!

Назаримда, рус адабиётида бу эркинликнинг байроқдори Александр Твардовский муҳаррирлигида чоп этиладиган “Новый мир” журнали эди; журнал атрофида барча “қардош” республикалардан бош кўтариб чиққан — “чин сўз”нинг қули ҳисобланган, адабиётни ҳақиқатнинг кўзгуси деб бил-

ган адиб ва адабиётшунослар тўпланган (Твардовский уларни йиғиб олган) эди. Масалан, журнал тахририяти аъзолари орасида Чингиз Айтматов ҳам бор эди...

Ўшанда рус адабиёти уфқида момақалдироқ гумбирлагандек бўлиб чиққан дастлабки асарлар — Александр Солженициннинг “Иван Денисовичнинг бир куни”, Илья Эренбургнинг (Хрущёв даврининг ўша йилларига баайни ном берган) “Эрувгарчилик” қиссалари шу журналда чоп этилган эди. Шундан сўнг рус адабиётида ажабтовур ҳақиқатпараст адиблар бодраб чиқа бошлади: В.Аксёнов, Ю.Казаков, В.Шукшин... Сал кейинроқ В.Астафьев, В.Распутин, Е.Евтушенко, А.Вознесенский, Б.Ахмадулина асарлари дунёга келди.

Русларнинг кечаги “маститый” ёзувчи ва шоирларидан катта бир гуруҳ, табиий равишда, уларга қарши чиқиб, матбуот ва йиғинларда бу ўктам санъаткорларни беобрў қилишга ҳаракат бошлади; Грибачёв, Сафронов деганларини жуда яхши эслайман. Бунинг боиси шундаки, ўша кезларда Ўзбекистонда рус адабиёти ва санъати кунлари ўтаётган эди. Алишер Навоий номидаги театрда ўтказилган шеърхонликда Р.Рождественский “Бу оламда биздан ҳамма нарса қолади...” деган мазмунда шеър ўқиб, дафъатан залга қарата хитоб қилди: “Биз партиянинг винтчалари эмасмиз!”

Ўшанда театр ғала-ғовур бўлиб кетгани ёдимда. Бир маҳал Грибачёв шартта ўрнидан туриб, залдагиларга мурожаат этди: “Ўзбек ўртоқлар, ахир, биз партиянинг винтларимиз-ку! Бу бола нималар деяпти?!”

Биринчи қаторда ўтирган ўзимизнинг “маститый”лар уни чапаклар билан олқишлади. Шунда Ўлмас Умарбеков, Ўткир Ҳошимов, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, камина бошимизни эгиб қолганмиз... Ахир, “илмиқлик” шарофати билан наинки рус адабиётида, балки барча “иттифоқдош” адабиётларда ҳам ҳақиқатга ташна — уни айтишга ташна шоиру ёзувчилар “бош кўтариб” чиқа бошлаган эди. Бутуниттифоқ ёш ёзувчилари семинарида (Москвада) қатнашиш ва асарларимизни муҳокама қилдириш асносида ана шундай ижодкорлар билан учрашиш, ҳатто дўстлашишга ҳам улгурган эдик; эй, бу ижодкор деган қавмда ғалати бир яқинлик бўлади: бири негр, иккинчиси оқ танли бўлса-да, оғиз-бурун ўпишиб кетаверади! Гўё буларнинг миллати йўқ, ирки йўқ, ҳатто тилида ҳам фарқ йўқдек...

Биз ўша анжуманларда олтойлик шоирлар (Васли Самиғ, Борис Укачин), озар адиблари (Анор, Элчин), армани Грант Матевосян, туркман Тиркиш Жумағелдиев ва кўплаб болтиқбўйилик ижодкорлар билан дўстлашиб қолган эдик. Вожаб, ҳақиқатпараст ижодкорлар қаерда яшашидан қатъи назар, бир-бирини дарҳол тушунар ва бир-бирига суянар эди!

Яна бир ажиб ҳолат: рус “маститый”лари “янгича фикр қилаётган янги тўлқин” вакилларига қандай ёт назар билан қараса, бошқа “қардош республикалар”даги “маститый”лар ҳам ўзларидан чиққан янги авлод вакилларига шундай муносабатда бўларди.

Тоталитар тузумнинг инсон эркини бўғиш, уни бир қолипга солиш, бирини — яхши, иккинчисини — ёмон деб ажратишга асосланган мафкура сига, назаримда, ўша йиллари илк бора заҳа етган эди. Аммо диктатура тезда “хатога йўл қўйгани”ни фаҳмлаб қолди: яна эски усуллар ишга тушди, яъни “янги тўлқин” вакилларига нисбатан тазйиқ бошланди. Уларнинг айримлари муҳожирлик йўлини танлади, бошқаларини эса ҳукуматнинг ўзи хорижга бадарға қилди. Бироқ ғишт қолипдан кўчган, одамлар қалбида ажиб бир эпкинлар уйғонган эди!

Шундоқ бўлдики, эски “маститый”лар, “корчалон”лар ва “янги тўлқин” вакиллари ёнма-ён яшай бошлади; улар бир-бирининг кимлигини (нимага қодирлигини ҳам) яхши билар, аммо бақадри имкон муросаю мадора қилиб

турмоққа мажбур эди. Бироқ “маститый” ва “корчалонлар” пайт топди дегунча “янги тўлқин” вакилларига зугум ўтказар, уларни тирсаклар, ўзларига ўхшаш танқидчиларни ишга солар эди. Устига устак, “маститый”ларнинг аксари ҳамон юқори лавозимларни эгаллаган бўлиб, қўли анча узун эди.

IX

Бироқ...

“Илмилик кунлар” ҳавосидан баҳраманд бўлган асл зиёлилар ва китобхон аҳли беихтиёр равишда “янги тўлқин” тарафига ўтган — руҳан уларни кўллар, шеър ва насрий асарларини ўқиб мақтар, соф кўнгилли адабиётшунослар ҳам уларни очикдан-очик ҳимоя қилар, китоблари чиқишига кўмаклашар эди. Шу тарзда “янги тўлқин”га мансуб ижодкорлар ўзлари танлаган йўлда тобора дадил қадамлар билан олға силжир эди.

Уларда мустабид тузумнинг ботиний жиҳатларини англаш ҳисси тобора кучайиб борар, бу эса ўзларининг миллий ижодкор экани, халқнинг “овози” эканини ҳам теран англаши лозимлигини тақозо этарди. Шу сабабли улар беихтиёр равишда “ўз илдизлари”ни англашга киришишди; бу ҳол энди миллий ўзликни англаш, демак, озодлик ғояларини улуглашни савқитабий тарзда бошлаб берди...

Ўзбек ижодкорлари орасида ҳам Қодирий ва Чўлпон, Фитрат ва Усмон Носир сингари ўтмишдош улугларимизнинг нега қурбон бўлиб кетгани, орзу-мақсадлари нима эканини билиш эҳтиёжи туғилди. Ниҳоят, онглар-шуурлар қатида озодлик ва мустақиллик ғоялари уйғона бошлади.

X

Улкан шўро салтанати пароканда бўлди: “иттифоқдош республикалар”нинг аксарияти мустақилликни қўлга киритди. Бу йўлдаги интилиш-курашларда энг олдинги сафларни ижодкорлар тўлдирди. Бу табиий ҳол бўлиб, миллатнинг ғаму қайғусини кўтарувчи, миллатнинг орзу-армонларини ифода этгучи соф зиёлиларнинг пешқадамлари ҳисобланмиш ижодкорларнинг бошқача йўл тутиши мумкин эмас эди.

Хўш, яна адабиётга қайтайлик.

Ана энди шўро мафкурасининг содиқ ташвиқотчисига айланган (бу бо-рада манаман деган сиёсатчиларни ҳам бир чўқишда қочира оладиган) ва шу туфайли иззат-икромга сазовор бўлган “забардаст маститый”ларга асло ўхшамайдиган, уларнинг тажрибасини “ижодий ўзлаштириб” камол топган “корчалон-учар” ижодкорлардан ҳам беҳад ҳазар қилувчи бир қур ижод аҳлининг адабиётга, демакки, ҳаётга муносабати ҳақида фикр билдиришга фурсат етди. Зотан, олдин “маститый” ва “корчалон”ларнинг қилмишларини ёдга олмасдан туриб, тўғридан-тўғри булар ҳақида фикр юритиш мушкул бўларди. Чунки бу тоифа ижод аҳлининг ўзаро ва ўзгаларга муносабати замирида башарий қадриятлар, комил инсонларга хос фазилатлар жамулжам эди. Улар ижоди ҳамиша ва ҳар қандай тузум шароитида ҳам инсонийлик, ҳаёт-севарлик, адолат ва адабиётга садоқат, адабиётнинг умумбашарий моҳиятини теран англаб, унга холис-фидойиларча хизмат қилиш борасида ибрат намунаси бўлиб қолаверади. Шу маънода ўз ижодида миллат ва ватан тақдирини йўлчи юлдуз сифатида танлаган ижод аҳлининг тутган йўли идеал йўл бўлиб, ибрат намунаси сифатида келгусида ҳам нафақат асқатади, балки энг асосий дастур экани исботланади. Қолаверса, бўлғуси ижодкорларни оҳанрабодек ўзига тортиб, буюк маънавий кашфиётлар яратишга даъват этади, шу асно инсонни улуглайди, унинг инсоний имкониятлари нақа-

дар чексиз эканини кўрсатаверади. Бу дастур-ибрат, айниқса, мустақил мамлакатда яшовчи эркин ижодкорларга маёқ вазифасини ўташи тайин: фақат буни англаб етиш кифоя...

XI

Маълумки, XIX аср рус адабиётида “олтин аср” ҳисобланади. Ўз-ўзидан савол туғилади: нега айнан шу асрда рус адабиётида чўнг юксалиш юз берди?

Бунинг сабаблари бисёр, албатта. Аммо битта ажиб сабаби шундан иборатки, ўша даврда ижод этган энг соф, аллома адиблар нодир-беқиёс ижодларини Русиянинг улуғ бир давлат бўлиши йўлида адо этилган фуқаролик бурчи деб билар эди. Ҳа, уларнинг ватан ва миллатдошлари ҳақида айтган энг аламли-таънали сўзлари ҳам миллат ҳамда ватанни маънавий юксалтиришга хизмат қиларди. “Оддий деҳқонлар шоири” деб ном олган Александр Некрасовнинг “Русияда ким яхши яшайди?” поэмасидаги мана бу сатрларга эътибор беринг: “Онажоним Рус! Оч ҳам сенсан, тўқ ҳам сен! Улуғ ҳам сен, хокисор ҳам ўзинг...”

Шу ўринда Лев Толстой билан Иван Тургеневнинг ўзаро ва миллат адабиётига нисбатан бўлган муносабатларини алоҳида тилга олиш жоиз. Гап шундаки, бу икки улуғ адиб ҳаётда бир-бирини унчалик хуш кўрмаган: Толстой чарс одам бўлган, Тургенев — сипо... Ихтилоф шу даражага етганки, икки кутб ҳисобланган бу буюк инсонлар ўзаро дуэлга чиқиб бир-бирини отиб ўлдиришига ҳам сал қолган. Отарга ўқи йўқ бўлиб юрган чоғларида Толстой “Казаклар” қиссасини ёзади. Бу вақтда Парижда яшаётган Иван Тургенев уни ўқиб шу қадар мутаассир бўладики, қиссани дарҳол француз тилига таржима қилишни бошлайди. Бу ҳам камдек, катта-кичик давраларда Толстойни кўкларга кўтариб мақтайди. Айни чоқда Толстой билан бўлажак отишманинг қаерда бўлмоғи маъқуллиги хусусида зўр бериб ўйлаган...

Тургенев ўзаро муносабатлари шу аҳволда бўлса-да, рус миллати, рус адабиётининг манфаатларини ундан устун қўйган! Қойил қолмасликнинг иложи йўқ.

Дарвоқе, бу икки улуғ зотнинг “суви” умрбод тиниқлашмаган. Аммо бир-бирининг ижодига муносабати ҳамиша юксак, холисона бўлган ва уни ватану миллатнинг маънавий бойлиги деб ҳисоблашган. Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” романи ҳам Тургенев бошчилигида француз тилига ўгирилган. Кейинчалик у французчадан бошқа Европа тилларига таржима қилинган ва рус адабиёти хорижда ҳам шуҳрат қозонган.

Бундай олижаноблик ва ватанпарварлик анъанаси йигирманчи асрда ҳам давом этди. Буюк ёзувчи Михаил Шолохов Василий Шукшинни тургеневмонанд қўллаб-қувватлади. Константин Паустовский Юрий Казаковни ичкилик домидан тортиб олиб, ёзувчи сифатида оёққа туришига ёрдам берди. Андрей Сахаровнинг атрофида тўпланган Е.Евтушенко, А.Вознесенский, Б.Окуджава, В.Аксёновнинг қандай инсонлар экани, қандай асарлар ёзгани кўпчиликка маълум.

Улуғ қозоқ адиби Мухтор Авезов ҳам Чингиз Айтматовга беғараз устозлик қилди. Ул зот ёш қирғиз ёзувчисининг “Жамила” қиссасини ўқиб, матбуотда чоп этилишига оқ фотиҳа берган. Бу гўзал асар чоп этилгач, Қирғизистондаги “маститый”лар “Ватан учун қон кечиб, жон бериб юрган аскарнинг беваси бузқўчилик қилади-ю, ёзувчи уни оқлайди...” деб Айтматовни бадном қилишга урина бошлайди. Улар қиссадаги ҳаёт ва муҳаббатнинг кучқудрати тантанасини тушунмаган эди... Шунда аллома Мухтор Авезов “Жамила”ни Луи Арагонга тавсия этади. Арагон эса қиссани француз тилига

таржима қилади. Қисса французчадан бошқа Европа тилларига ҳам ўғирилгач, Чингиз Айтматов дунё миқёсида доврўққа сазовор бўлди. Хўш, қозоқ ёзувчиси Мухтор оға билан француз адиби Луи Арагоннинг Чингиз оғани қўллаб-қувватлашига нима сабаб эди? Адабиёт, унинг умуминсоний вази-фаси, унинг азалий манфаатлари уларни шу ишга ундаган!

Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

XII

Ёш истеъдодларга олижаноб муносабатда бўлиш ўзбек адабиётига ҳам бегона эмас. Бу ҳолнинг “типик” намунаси Абдулла Қаҳҳор тимсолида намён бўлди.

Авалло шуни айтиб қўяйки, Абдулла Қаҳҳорнинг қатағон йилларида кимларнинг тарафини олиб, кимларга лоқайд қарагани ҳақида кейинги вақтда турли гап-сўзлар пайдо бўлди. Бўлса бордир: ўша даҳшатлар гирдобидида кимлар чалғимаган, тўғри йўлдан тоймаган дейсиз!..

Аммо Абдулла Қаҳҳорни мен адабиётга муносабат бобида Луи Арагон ва Мухтов Авезов билан бемалол тенг қўяман. Тўғри, улар иккови бошқа бир миллат адибини ардоқлади. Абдулла Қаҳҳор эса, имкон даражасида миллатдош адиблар, хусусан, “янги тўлқин” вакилларига меҳрини берди. Уларни фарзандидек кўриб, асл Сўз йўлида рағбатлантирибгина қолмай, балки ҳар хил хавф-хатар, тўхмату бўҳтонлардан ҳам асрашга ҳаракат қилди.

У ёш истеъдодларни атрофига шундай жамладик, бу ҳол уларнинг “тирноғи остидан кир қидириш”га одатланган айрим “маститый”ларни ҳам бир оз тийиб қўйди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ёшларни қўллаб-қувватлаш борасидаги йўл-усуллари кўп эди. Адиб, аввало, “назари тушган ёш”га матбуот орқали очиқ мактуб битар эди. (Ахир, бу расман тан олиш эди! Ва орадан йиллар ўтиб бу мактублар бебаҳо тарихий ҳужжат бўлиб қолишига-да ишонган у. Демак, бу борадаги жавобгарликни бўйнига олган!)

Тошкент университетининг тўртинчи курсида ўқиётганимда анчайин “Тўлқинлар” деган қиссам хусусида устоздан хат олган эдим: ул зот мени асар билан қутлаб, ёш қалбимга ишонч бағишлаган. Абдулла Қаҳҳордан ҳозирда таникли ёзувчи Ўткир Ҳошимов ҳам хат олган; ўшанда у ҳам йигирма икки-йигирма уч ёшдаги йигитча эди.

Устоз Учқун Назаровнинг илк ҳикояси — “Одамлар” хусусида алоҳида мақола ёзиб, ўзбек адабиётини янги бир истеъдод билан қутлаган эди. У киши Абдулла Ориповни чин бир оталик муҳаббати билан севар, унинг шеърлари оғзидан тушмас, “Ўзи бир ҳовучгина бола. Унинг фикрини қаранг! Худо бераман деса берар экан-да”, деганини ўз қулоғим билан эшитганман. Абдуллажон бир неча “маститый” ва “корчалон” қаламкашларнинг ғазабига учраганда, шоирга буюртма бериб шеър ёздирган ва уни асарига эпиграф қилиб олган ҳам устоз Абдулла Қаҳҳор эди!

Меҳрибон, бағрикенг, миллатнинг камолини ўйловчи, адабиёт отлиг мўъжизага садокатли бўлган ул зотнинг ёнида мудом Одил ака, Пиримқул ака, яна бир буюк жонқуяр Озод Шарафиддинов ҳозир эди. Шу ўринда икки оқсоқол адиб ҳақида бир оғиз гапириб ўтсам. Одил Ёқубов “Муқаддас” қиссаси, Пиримқул Қодиров эса “Уч илдиз” романи билан ҳаммани ҳайратга солган эди. Қизиги шундаки, улар катта авлод “маститый”ларига қўшилмас-да, муроса қилишар ва айни чоқда Абдулла Орипов, Ўлмас Умарбеков сингари “янги тўлқин” вакилларига меҳр қамровлари катта эди. Улар руҳан ва қалбан “янги тўлқин” вакилларига яқин туришар, имкон қадар ёрдам беришга ҳаракат қилишарди. Энг муҳими, улар ҳам “янги тўлқин” вакиллари-

дек, марказий нашриётларга интилмас, демакки, ўзларининг қадрини билар эди. Бу эса маънавий мезонлар бобида ўзига хос ютуқ — ибрат намунаси ҳисобланади...

XIII

Истисно тариқасида шу ўринда азбаройи адабиёт манфаатлари учун ўзга халқ ижодкорларига кўп яхшиликлар қилган яна бир буюк инсон ҳақида сўзлашга жазм этдим. Москвада Бутуниттифоқ ёш ёзувчилари семинари ўтаётган эди. Ҳикоя ва қиссаларим наср кенгашида муҳокама этилиб, ҳарқалай тузук баҳо олдим. Шунда назм кенгашига кириб, Абдулла Ориповнинг шеърлари муҳокамасида иштирок этишга қарор қилдим. Бир маҳал минбарга болқор халқ шоири Қайсин Қулиев чиқиб, камоли ҳаяжондан қизариб-бўғриққан кўйи “Мен, мен ўзбек халқини, Ўзбекистонни Абдулла Орипов деган улкан шоири билан табриклайман!” деди. Баданларимиз вижирлаб, кўзларимиз ёшга тўлди. У ҳолни таърифлашга тил ожиз эди...

Сўнгра Абдуллажоннинг шеърларини нақд Расул Ҳамзатов асарларини таржима қиладиган зўр таржимонлар ўрисчага ўгира бошлади; у (Ўзбекистондаги мавқеи ўз йўлига) Иттифоқ миқёсида улкан шоир бўлиб танилди.

XIV

Номлари зикр этилган дарёдил ижодкорларнинг адабиётга нисбатан муносабатларини ўйлаб ғалати фикрларга келасан киши: “Тавба, анови “мас-титий”лар ҳам миллатдошларимиз, ватандошларимиз эди-ку?! Нега улар қаҳҳорона йўл тутишни хаёлларига ҳам келтиришмади? Ахир, адабиёти юксак халқнинг келажаги порлоқ бўлиши кундек равшан-ку! Улар шундай бўлишини хоҳламасмиди?..”

Эй, йўқ, куфр кетдик: бундай бўлиши мумкин эмас. Гап шундаки, улар аслида адабиётнинг вазифасини билмас, тушунмас эди, бироқ адабиёт воситасида ўзларини кўтариш-улуғлашнинг ҳадисини олган эди.

Ҳамма бало шундаки, кўпчилик бошқа, хусусан, собиқ иттифоқдош халқлар адабиётида ҳам аҳвол бизниқига ўхшаш эди, деб ўйлайди. Бу мантиқан унчалик нотўғри бўлмаса-да, вазият сал ўзгачароқ эди.

Ҳали айтиб ўтганимдек, Москвада Бутуниттифоқ ёш ёзувчиларининг семинарида иштирок этиб, кўплаб тенгқур ижодкорлар билан яқин мулоқотда бўлганман. Ўшанда озар, армани ва болтиқбўйилик ёшларнинг миллий ада-

Машҳур ёзувчимиз Шукур Холмирзаев бутун онгли ҳаётини Адабиётга, чин сўзга бахш этди. У ижодни қисмат, ҳаёт мазмуни деб билди. Шу сабабли умрининг охирига қадар ижодий эътиқодига содиқ қолди. Шукур аканинг том маънода профессионал мақомда ижод қилганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Бошқача айтганда, у ижодда ҳам, ижтимоий фаолиятда ҳам имкон қадар юксак ҳаётий ва адабий мезонларга таянди. Ана шундай собитлик, фидойилик ва бедорлик ҳосиласи ўлароқ, “Адабиёт ўладими?” деган хийла кескин руҳли мақола ёзиб, ижод аҳлини қизғин баҳс-мунозарага ҳам чорлаган эди. Эътиборингизга ҳавола этилган ушбу мақолани адиб 1998 йили ёзган экан. Зийрак ўқувчи сезган бўлса керак: у тугалланмаган! Шу боис Шукур ака уни бирор нашрга чоп этишга бермаган шекилли... Мақоладаги мавзу ва мақсаднинг қамровидан, чамаси, ёзувчи унда адабиётимизнинг ҳозирги аҳволи ва келажаги ҳақида ҳам фикр юритишни режалаштиргандек туюлади. Афсуски, ўлим ҳақ — ёзувчидан унинг давомини ёзиб беришни илтимос қилишининг иложи йўқ... Бироқ мана шу битикларда ҳам Шукур Холмирзаевнинг адабий қиёфа-

биётлари ҳамда ижодкорлари ҳақидаги фикрлари менга нотабий, янаям тўғрироғи, мақтанчоқликдек бўлиб туюлган...

Масалан, гап орасида бир озар адибидан Акрам Айлисли қандоқ ёзувчи, деб сўрадим. У бошини ғоз кўтариб хитоб қилди: “Ў, Акрам Айлисли улуг ёзувчи!” Акрам Айлисли чиндан ҳам яхши ёзувчи. Лекин бошқа бир ўртамиёна ижодкор ҳақида ҳам шундай таърифни эшитдим.

Ё тавба, армани ёки болтиқбўйилик ёшлар ҳам ўз миллатдошларини шу тарзда кўкка кўтаришарди!

Мен бундай муносабатдан ҳайрон бўлиб, Фикрат Хўжа деган озари шоирдан нега ўзларингни мунча мақтайсизлар, деб сўрадим. Фикрат оға — ўзи кичкина одам — баттар кичрайиб, астагина “Устозларнинг ўғити шу”, дея жавоб берди. Сўнгра “Ўзиникини ёмонласанг, ётнинг меҳри қолади” деган мақолимизга ўшаб кетадиган ҳикматли бир сўз айтди-да, “Шукуржан, сизларнинг устозларингиз не деюрлар?” деб сўради. Шунда мен дастлаб Абдулла Қаҳҳорни эсладим. Кейин амалдор “маститый”ларимизни эсладим. Кейин “корчалон”ларни эсладим. Беихтиёр амин бўлдимки, бу “масала”да биз улардан кескин фарқ қилар эканмиз: ҳа, биз тарқоқ, кўнгли тор, майда-чуйда манфаатлар қурбони бўлиб юрар эканмиз. Бу — ўзингни камситиш эмас, йўқ: бу шунчаки иқроп — аччиқ саргузаштлар сўнгида келинган хулоса...

Хурматли ўқувчи, мен аслида мана шу “жиҳат”имиз ҳақида фикр юриштишни истаган эдим. Кўрдингизми, бунга етиб келиш учун адабиёт, ижодкорлар, уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақида бир қадар кенг қамровда сўз юриштишга тўғри келди: начора? Ана шу “баённома”дан кейин орзули хаёлларга толдирадиган муаммолар ҳақида сўзласам, фикрим англашиларли бўлар деб ўйладим. Шу боис юксак адабий мезонлар тўғрисида ҳам гапиришга мажбур бўлдим.

Дарҳақиқат, юксак башарий мезонлар қаршисида “Бизнинг ёзувчилар зўр! Зўр бўлмагани йўқ ҳисоб...” деб бемалол мақтаниш — бачканалик бўлиб туюлади. Аммо қардошларимиз устозларининг ўғитида ҳам жон борлигига ишонасан киши. Айниқса, ўзимизнинг “маститый”лар томонидан дўстинг ёки тенгқурингга қилинган нокасликларга гувоҳ бўлганингда “Нега, нима учун?” деган аламли-оғриқли саволлар юрагинг тубидан бот-бот отилиб чиқаверади. Унга бир кишининг жавоб бериши жуда-жуда қийин. Шунингдек, аламли орзулар юки ҳам шу қадар залворлики, бу беихтиёр “Тўғри сўз аччиқ бўлади” деган доно нақлни эсга солаверади...

си — услуби, фикрлаш тарзи, ижодий қарашлари қай бир даражада мужассам. Бир қарашда мақола собиқ шўро даврида адабиётнинг аҳволи қандай бўлгани хусусидаги шунчаки қайдларга ўшаб кетса-да, аслида унинг ботинида сўз санъатига тегишли, фақат закий зотларга “юқадиган” катта бир ўкинч, дард, орзулар юрак қони янглиғ силқиб турибди. Шу маънода у адабиёт тарихи ихлосмандларида қизиқиш уйғотиши табиий. Қолаверса, ўтмишдан сабоқ олиш, хулосалар чиқариш тараққиёт, шу жумладан адабиёт истиқболи учун ҳам фойдалидир. Бунга айниқса ёш ижодкорлар алоҳида эътибор бериши лозим. Зеро, хатоларни такрорламаслик учун ҳам уларни билиб қўйган маъқул.

Кўриниб турганидек, Шукур Холмирзаевнинг шахсий архивида сақланаётган бу мақоланинг журналимизда чоп этилиши улкан адибимизнинг руҳини шод этиши баробарида чин сўз ҳеч қачон завоп топмаслиги, аксинча, мангуликка дахлдор эканига яна бир далил.

Ҳақ билан, ҳақ сўз билан дийдорлашув барчага муборак бўлсин!

Анъанавий жамият — анъанавий тақдирлар

Бадий адабиётни неча асрлардан буён қизиқарли ва мароқли қилиб келаётган омиллардан бири, ҳеч шубҳасиз, Яратганнинг буюк мўъжизаси бўлмиш сўзнинг маъно қудрати ва жозибасидир. Шу билан бирга, муҳаббат ва эркинлик мавзуининг барча даврларда зўр илҳом, катта завқ-шавқ, айна пайтда дарду изтироб билан тасвирланиши бадий сўз намуналарини инсон юрагига яқин, ёқимли қилиб келаётгани ҳам кўпчиликка яхши маълум.

Чиндан ҳам, ҳар қандай бадий асарда ана шу мавзу етакчи ўрин тутди.

Мисол учун, Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонини олинг. Фарҳод — Чин хоқонининг ёлғиз ўғли, Ширин — арман маликасининг эрка жияни. Фарҳод — мансаб, молу дунё ҳавасидан бутунлай озод бўлган, “ишқ ичра мажнунлик” — эркинликни ўзи учун маслак-муддао деб билган шахзода. Шу боис у ўзи каби покиза бир хилқат — соҳибжамол Шириннинг ишқига мубтало бўлади. Ширин эса “Менга не ёру не ошиқ ҳавасдир” дея беғубор туйғулар билан тамасиз яшайди ва Фарҳоддек баркамол инсонга кўнгил кўяди.

Алишер Навоийнинг яна бир қаҳрамони — Қайс эса оёқ-қўли банд этилган дамларда ҳам муҳаббат оламида эркин, ҳақиқий ишқ султони бўлиб яшайди.

Бу қаҳрамонлар инсон манфаатлари эмас, ўз умрини ўтаб бўлган урф-одатлар, ҳукмрон қарашлар етакчи ўринда турган анъанавий жамиятда яшагани боис муродига етолмай, ҳалокатга учрайди. Сирасини айтганда, бадий адабиёт тарихига назар ташлайдиган бўлсак, жаҳолат ҳукмронлик қилган, бемаъни мажбуриятга айланиб қолган маросимларни инсоннинг туйғу-тушунчалари, юксак интилишларидан ҳам устун кўядиган маънавий инқироз ҳолатидаги анъанавий жамият ва шахс фожиаси доимо ёнма-ён эканига ишонч ҳосил қиламиз.

Шахслар фожиаси нуқтаи назаридан қараганда, бадий асарларда ёритилган бундай жамият одамларини шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси — севги-муҳаббат, маърифат, соф инсоний ҳис-туйғуларни жамиятдаги ҳукмрон анъаналардан устун деб билган, ўзлигидан, индивидуал хусусиятларидан воз кеча олмайдиган ва шу туфайли ҳалокатга учрайдиган шахслар (чунки анъанавий жамият кўпчиликнинг ирода-интилишига тўғри келмайдиган ҳар қандай ўзига хосликни рад этади). Иккинчиси — ҳукмрон анъаналар билан муроса қилиб яшайдиган ва улар билан биргаликда таназзулга учрайдиган шахслар (изчил ислохотлар, янгича фикр ва ғоялар асосида тараққиётга интилмайдиган жамият барибир ҳалокатга дучор бўлади).

Табийки, тарихий воқелик, инсонлар тақдирини ҳаққоний акс эттиришни ўз олдига мақсад қилиб қўядиган асарларда бу икки тоифа вакилларининг ҳаёти, улар ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршиликлар ҳодисалар ривожини белгилаб берадиган муҳим бадий асос бўлиб хизмат қилади. Буни мумтоз ёзувчимиз Абдулла Қодирининг “Ўткан кунлар” романи мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Гарчи бу асар “янги замон рўмончилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба” бўлса ҳам, унда қаламга олинган мавзумасала азалий маъно-мазмунга эга — ислоҳот ва тараққиётнинг йўқлиги боис ўзининг асл идеалларидан узоклашиб кетган анъанавий жамият ва шахс фожиасини акс эттиришга қаратилган. Буни адибнинг ўзи ҳам эътироф этган ҳолда, “халқимизни шу замоннинг “Тоҳир-Зухра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод-Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан таништиришқа ўзимизда мажбурият ҳис этамиз”, деб таъкидлайди.

Асарга анъанавий жамиятнинг оғир инкирозга ботган даври — “тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлган кейинги “хон замонлари” асос қилиб олинади. Маълумки, бундай таназзул пайтида жамият учун аввал-бошда пойдевор бўлган, одамларнинг руҳига сингиб кетган урф-одат ва қадриятлар замон талаблари асосида бойитилмаслиги, ташқаридан тоза ҳаво — “ижобий заряд” олмаслиги туфайли ўлик ақидалар йиғиндисига айланиб қолади. Улар номигагина мавжуд бўлиб, жамиятни ҳаракатга эмас, турғунлик сари тортади. Шу тариқа ҳаёт чексиз фожиалар гирдобига айланиб қолади. Қадимий Шарқ шоирларининг дунё адолатсизликларидан нолиб, уни кажрафтори фалак, чархи зулмкор деб атаганлари бежиз эмас. Чунки мавжуд муаммолар ҳал этилмай-диган, аксинча, янада мураккаблашиб бора-верадиган тузумда эзгу тушунчалар ҳам тескари сифат касб этади, яъни бахт — фожиага, висол — ҳижронга, дўсту ёр — душманга айланиб кетади.

Абдулла Қодирий хонлик давридаги жамият инкирозига алоҳида эътибор қаратиб, қуйидагиларни ёзади: “Халқимиз таъбирича, бу замонлар “мусулмонобод” бўлса-да, бироқ бу тантаналик таъбирни бузиб қўятувон ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг усти-

га, юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шариатча эди. Ўғирлик қилган учун қўл кесиладир ва ё дорга осиладир. Зони билан зониялар ҳам пештоқдан ташланадирлар, ичкулик ичкан учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб, намозсизларни текширадир, фарзи айн билмаганларни урдирадир эди. Иш шунчалик нозик бўлатуриб ҳам ўғирлар ўз тирикликлари орқасидан қолмайдирлар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тешилиб, моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қопқа бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадирлар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўб, аммо фарзи айннинг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрай олар эди. Кўб кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкулик сотиш билан тириклик қилғучилар ҳам йўқ эмас эдилар”.

Жамиятни маънан емирадиган ана шундай муаммолар кишилар тафаккуридаги турғунликни баттар кучайтиради. Турғунлик исканжасидаги оломон эса шароитга қараб хоҳлаганча ўзгараверади: бугун қипчоққа қирон келтирса, эртага қорачопонни сиқувга олади, бугун Азизбекни хон қилиб кўтарса, эртага уни отга судратиб, бу “томоша”дан роҳатланади.

Турғун анъаналар қобиғига беркиниб олган, улардан бошқа қоидаларни тан олмай-диган, ривожланишдан тўхтаган, янгилликка ҳоли қолмаган жамият куч ва салоҳиятини фақат ана шундай номаъқул ишларга сарфлаб яшайди.

Шунинг учун ҳам “Ўткан кунлар” романида Шарқ мумтоз адабиётидаги бадий анъаналар таъсирининг сезилиб туриши фақат муаллиф асар сўзбошисида қайд қилиб ўтган мажбурият ҳисси билан изоҳланмаслиги табиий. Бунинг сабабини аввало ҳаёт ҳақиқати,

турмушдаги реалликдан қидириш лозим. Яъни, анъанавий ҳаёт ўз-ўзидан анъанавий воқеалар тасвирини тақозо этади. Чунки бундай жамият аъзоларининг туйғу-тушунчалари, орзу-интилишлари, даврлар ва замонлар ўтишига қарамай, бир-бирига жуда яқин ва ҳамоҳанг бўлади. Масалан, халқ эртак ва дostonларида, буюк Шарқ шоирларининг асарларида ошиқ-маъшуклар аксарият ҳолларда кутилмаган тасодиф (ёр сиймосини тушда ёки кўзгуда кўриш, унинг дарагини, хуснининг овозасини эшитиш) туфайли бири-бирини севиб қолади. Буларнинг барчаси воқелик, одамларнинг тушунча ва тасаввурлари, ҳис-туйғулари мавжуд анъаналар асосида неча-неча замонлар оша ўзгармай келганини кўрсатади.

“Фарҳод ва Ширин” достонидаги сеҳрли кўзгу — Искандар ойинасини эслайлик. Фарҳод Шириннинг аксини ана шу кўзгуда кўрган заҳотиёқ ақлу ҳушини йўқотади, ишқ дардига мубтало бўлади. Отабекнинг севги қиссасида ҳам шунга ўхшаш ҳолат бор. У ҳам ёрини бир кўришдаёқ ошиқи беқарор бўлади: “Кумуш ичкарига кириб кўздан ғойиб бўлди, лекин Отабек яна бир неча дақиқа ерга михлангандек қотиб турди... Охирда кўзини катта очиб, ўткан дақиқада учрашкани хаёлий гўзални истаб хаёлланди. Бирок ҳақиқат бошқача эди. Таҳорат олмоқ учун ариқ бўйига ўлтурди. Аммо кўзи хаёл яширинган йўлакда эди”.

Отабекнинг уйқусидан ҳаловат кетиши, кечаси билан уҳ тортиб, алаҳлаб чиқиши унинг ақлдан озиш даражасида севгига дучор бўлганини билдирар эди.

Ёки Шириннинг ўлими ҳақидаги ёлғон хабарга ишониб, бошини тоғу тошларга урган Фарҳоднинг ҳолати билан Отабекнинг қайнота эшигидан ноҳақ ҳайдалиши ва тунлари майхоналарда, Хўжа Маъоз қабристонини девонавор тентирашларини қиёслаб кўрайлик. Буларнинг барчасида анъанавий севги ва муҳаббат изтиробларини кўргандек бўламиз.

Муҳаббат ва мажбурият

Маълумки, ҳар қандай бадий асарнинг маъно-мазмуни характерлар орқали очилади. Шу жиҳатдан қараганда, Юсуфбек хожи “Ўткан кунлар” романида асосий ўрин тута-

ди. У эскилик ва янгилик, маърифат ва жаҳолат, эзгулик ва ёвузлик, халқ ва ҳокимият, она ва ўғил, кундошлар ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиш, уларни ўзаро муросага келтириш йўлида қулай бир ечим тополмай, охир-оқибатда дунёдан қўл силташга мажбур бўлган фожиали тақдир эгаси.

Юсуфбек хонадонида ҳар қайси инсон — ҳатто бир замонлар Эрондан қул қилиб олиб келинган Ҳасанали ҳам эркин фикрлайди, сўзини тортинмай айта олади, ўзини ҳақиқий инсон деб ҳис қилади. Чунки хожи оилавий муносабатларда чин маънодаги демократ одам — уйдагиларнинг фикрини, ҳатто хотини ва ўғлининг таъна-дашномларини ҳам оғринмай эшитиш, ўрни келса, хатосини ҳам мардона тан олишга қодир инсон.

Ана шундай донишмандлик ва кенгфёъллик туфайли Отабек эркин, мустақил, таъбир жоиз бўлса, эрка бўлиб ўсади. Романнинг илк саҳифаларида Ҳасанали унинг йигирма тўрт ёшга қадам қўйиши ҳақида гапирганда, Отабек беихтиёр “Йигирма тўрт ёшга кирдимми, ота?” деб болаларча ҳайрат билан сўрайди. Ўзбекоимнинг мана бу сўзлари ҳам Юсуфбек ҳожининг ўғлини қанчалик эрка қилиб тарбиялаганидан далолатдир: “Сиз шу кунгача барча ихтиёрни ўғлингизга топшириб, болани бола қилмадингиз, бир худбин қилдингиз”.

Бундай фарзанднинг ёр танлаш масаласида ҳам ўз кўнгил эрки билан иш тутиши табиий эди. Романнинг дастлабки саҳифаларидан бошлаб Отабек ва Ҳасаналининг бошқалар назарида ғайритабиий бўлиб туюлган ҳаракатлари (Отабекнинг ўз қулига “ота” деб мурожаат қилиши, Ҳасаналининг Юсуфбек ҳожининг ўғли учун бутун масъулиятни зиммасига олиб, Зиё шоҳичини совчи бўлиб боришга даъват этиши, Тошкентдаги ота-онадан сўроқсиз бўлиб ўтган тўй) аслида Юсуфбек хожи характеридаги кенгфёъллик натижаси бўлиб, эркинлик мантиғи нуқтаи назаридан тўғри ва табиий эди. Отабек ва Кумушнинг муҳаббати ҳам бамисоли Юсуфбек оиласидаги эркин муҳит учун тақдир томонидан берилган бир мукофот эди. Ёзувчи шу тариқа ҳақиқий муҳаббат, бахту саодат эркинлик самараси эканини таъкидлагандек бўлади.

Марғилонлик Мирзакарим қутидор хонадони ҳам шундай ўзбекона кенгфёъллик ва

самимиятдан нурафшон бўлиб, Кумуш айнан шу муҳитнинг меваси эди. Исломиё шарият қоидалари бўйича, оила — Оллоҳнинг муҳофазасидаги даргоҳ бўлгани учун жамиятдаги иллатлар бу муқаддас кўрғонга кўп ҳам дахл қилолмас эди. Лекин Юсуфбек ҳожи ва қутидорнинг ихтиёрига бўйсунмайдиган ташқи оламда — жамият ҳаётида аҳвол бутунлай бошқача эди. Бордию ана шу муҳит таъсири бирон бир сабаб билан кириб келадиган бўлса, жаҳолат бўрони шиддатли тўлқинлар узра омонат сузиб бораётган бу икки оилани ҳам чилпарчин қилиб ташлаши ҳеч гап эмас эди. Яъни, жамиятдаги ҳукмрон қарашлар турли урф-одатлар орқали нафақат шахс, балки оила эркинлиги ва манфаатларига ҳам таъсир ўтказиб, уларни муайян бир доирада чеклаб турар эди.

Отабек ва Кумуш ҳали оила қурмаган, том маънода ижтимоий муносабатлар субъектига айланмаган бир вақтда бундай таъсирлардан холи ва эркин бўлади. Аммо улар оила қургач, покиза ва бахтиёр ҳис-туйғулари, турмуш ҳақидаги эзгу тушунчалари билан мавжуд ижтимоий-ахлоқий муносабатлар маконида эркин яшашга имкон йўқлиги аён бўлиб қолади. Чунки жамият оиланинг эркин муҳаббат асосида эмас, балки асрлар давомида ўзгармай қотиб қолган урф-одат ва қарашлар тизимидан келиб чиқадиган мажбурият асосида шаклланишини талаб қилар эди. Халқимизнинг “Олаҳуржун бўйинига тушса биласан” қабилидаги гаплари ҳам оиланинг турғунликка юз тутган аънавий жамият шароитида бахт ва эркинлик эмас, балки мажбурият тимсолига айланиб қолганини кўрсатади.

Ҳақиқатан ҳам, ҳожининг ҳеч кимни норизо қилмаслик, кенгфёъллик фазилатлари туйғули хотинининг дийдиёларига ён босиб, Отабекнинг йигитлик шаъни, покиза туйғулари билан ҳисоблашмасдан, унинг устидан “бир иш қилиб қўйиши” ўғлини, унинг эркин муҳаббатини ана шундай мажбурият билан боғлашга қаратилган эди. Лекин бу мажбурият на жамиятдаги ижтимоий муносабатлар асосини белгилаши лозим бўлган шарият қоидаларига, на инсонийлик тамойилларига тўғри келмаслиги боис ҳожининг оиласида гўёки адолатнинг илоҳий тарозиси, табиий уйғунлик муҳити бузилади, самимиятга пуртур етади.

Она халқини эркин ва бахтиёр кўришни истаган Отабек Россиянинг Шамай шаҳрида бўлиб, хонлик тузумининг нақадар қолоқлик домига ботганини ҳис қилади. Унинг қалбида ўз юртини равнақ топтириш, хонлик тузумини ислоҳ қилиш орзуси туғилади. Аммо, таассуфлар бўлғайки, Ватанига қайтиб келгач, бу орзуси ҳеч қачон амалга ошмаслигига ишонч ҳосил қилади.

Умид шами сўнган Отабекнинг юрагида янги бир орзу — муҳаббат туйғуси уйғонади. Унинг вужудига кутилмаганда янги ҳаёт нафаси уфургандек бўлади. Лекин муҳаббат қувончи ҳам узоққа чўзилмайди. Хуллас, Отабекнинг эрка қалби қай томонга юзланмасин, ҳамма жойда эркинликнинг йўли тўсилганини, ҳаммаёқни жаҳолат булутли қоплаганини кўради.

Ўзбекойим тушунчасидан туриб қараганда, Отабекни Тошкентдан уйлантириш ҳаракатларида мантиқ бор: “марғилонлик сеҳргар” содда ўғилнинг бошини айлантириб, ўзига боғлаб олган бўлса, яққаю ягона боласидан бошқа умид нишонаси бўлмаган муштипар она нега жим қараб туриши, унинг марғилонлик бўлиб кетишига чидаши керак? Қолаверса, бутун Тошкентнинг хотин-халажи соясига салом берадиган, “қиз чиқаратурғон, ўғил уйлантирадирган, суннат тўйи қиладирган хотинлар ўз тўйларини кенгашидан ташқари жўната олмайдирган” Ўзбекойим келиб-келиб ўз ўғлининг ҳеч бир руҳсатсиз бегона бир ердан уйланиб олишига чидаши мумкинми? Эл-юрт нима дейди? Ўзбекойимнинг топган обрў-эътибори нима бўлади? Шунинг учун Ўзбекойим жуда баланддан ке-

либ, пардани юқори олиб, “Сан бизнинг наслимизни кўтариш ўрнига ерга уриб булғадинг”, дейди ўғлига. Аслида у насл-насаб қайғусида эмас, юқори табақа хотинлар ўртасидаги нуфузи ташвишида куйиб-ёнади. Унинг учун қандай келин келишининг фарқи йўқ, энг муҳими — ҳамма иш ўзининг амри фармони билан бажарилса, оиланинг обрўи ошса, бас! Зайнабни суюкли келин сифатида мақтаб юрган Ўзбекоиймнинг Кумушнинг хуснини кўриши билан унга тикилиб-тикилиб йиғлаши ва тез орада у томонга оғиб, унинг чиройи, одоби ва хулқидан ўзининг хотинлар жамиятидаги доврўгини ошириш учун фойдаланиши ҳам шундан далолат беради.

Бундай ҳолатларнинг сабаби, бизнингча, битта — аъъанавий жамиятда оила манфаатларини ҳам жамиятдаги ҳукмрон қарашлар белгилайди. Бу эса оила манфаатларини шахс манфаатларидан, ҳатто ёлғиз фарзанднинг кўнгил истаги, муқаддас туйғуларидан да устун қўйишни талаб қилади. Ҳукмрон қарашларни, кўпчиликнинг хоҳиш-истагини индивидуал ҳолатлардан афзал деб биладиган аъъанавий жамиятнинг энг катта фожиаси ҳам шундан иборат эди.

Фарзандининг орқасидан обрў-эътибор топиш, эзгу ва ибратли иш билан эмас, тўй қилиб бошқаларни қойил қолдиришдек тексари маъно-мазмун касб этган урф-одатлар собиқ совет тузуми даврида ҳам барҳам топмади. Барҳам топмаслиги ҳам муқаррар эди. Чунки совет жамияти моҳият эътибори билан зулмга асосланган, одамларни бидъатдан халос қилиш, уларни эркин фикрлашга ўргатиш ўрнига, жаҳолатни баттар кучайтирадиган, мустабид мафкура ҳукмронлигига асосланган дунёвий шаклдаги аъъанавий жамият эди. Шу боис халқни тутқунлик ва жаҳолатда сақлаш борасида бу тузум хонлик бошқарувидан ҳам ошиб тушган эдики, бу ҳақда кези келганда тўхталамиз.

Бу ўринда фақат бир мисол билан кифояланиш мумкин. Атоқли адиб Абдулла Қаҳҳорнинг муҳаррирлик истеъдоди ва санъаткорларимизнинг ижро маҳорати тўфайли ҳақиқий миллий руҳ касб этган “Маҳаллада дув-дув гап” бадий фильмидаги ўғил уйлантириш билан боғлиқ можаролар, оналарнинг келин танлаш, тўй қилиш борасидаги иддаолари, бир-биридан ўзиш, бир-бирини

доғда қолдиришга қаратилган ҳаракатлари орадан бир аср вақт ўтиб, тузумлар алмашса-да, маиший масалаларга муносабатда аёллар тафаккуридаги турғунлик сақланиб қолганини кўрсатади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Юсуфбек хожи ва Ўзбекоиймнинг ўғилларини Тошкентдан уйлантириш ҳақидаги ниятига бир оз бўлса-да, риё аралашганини рад этиб бўлмайди. Энг ёмони, уларнинг бу ҳаракати Отабек ва Кумуш ўртасидаги шаръий битим — никоҳга қарши қаратилган эди. Ва у душманларнинг ана шу аҳдга қарши фитнасига сабаб бўлди. Бир сўз билан айтганда, Юсуфбек хожи хотинининг гапига кириб, билиб-билмасдан, Отабекнинг ўзи айтганидек, ҳақиқатан ҳам ўғлининг душманларига йўлни кенг очиб беради.

Ўзбекоийм чала-думбул аёл бўлгани учун Отабекнинг қалбидаги туйғуларни, ҳақиқий муҳаббат дардини тушунмайди. У ўғлининг Кумушга бўлган муҳаббатини шунчаки бир ҳавас, болалик шўхликлари деб билади. Шунинг учун Кумушни чинакам келин деб ҳисобламайди. Бу ҳақда жиддий бош қотиришни ҳатто ўйлаб ҳам кўрмайди. Чунки унинг аъъанавий асосда шакланган тафаккури жамиятдаги ҳукмрон қарашлар қолипига сиғмайдиган ўғлининг кичик бир мустақил ҳаракатини ҳам қабул қилолмайди. Унинг учун “ота-она орзуси” деб “тантаналик”, яъни баландпарвоз ном олган оила манфаатлари олдида ўғлининг севгиси уятсиз бир иш, холос. “Ўзингга қолса, шу марғилонлиқни хотинга ҳисоблаб кетаберар экансан-да, уятсиз!..” деб қилган маломатлари ҳам шундан далолат.

Ҳолбуки, Отабек ва Кумушнинг севгиси Шарқ шоирлари томонидан асрлар мобайнида куйлаб келинган юксак инсоний ҳис-туйғуларга асосланар эди. Шунинг учун Отабекнинг иккинчи марта уйланаётганини эшитиб ҳам Кумушнинг унга бўлган муҳаббати заррача ўзгармайди. Эрини лаънатлаш ўрнига кўнглини кўтаришга уринади. “Мен рози, мен кўндим”, деди дафъатан Кумуш, бу сўзни нимадандир кўрққандек шошиб айтди”. Шошиб айтганики, ўзининг маънавий бойлиги бўлмиш муҳаббатига шерик чиқаётган ганим — кундош балоси ҳақида имкон қадар эсламаслик, омонат бахтини бой бериб қўйиш ҳаёлидан узоқ бўлишга уринишидан эди.

Ёзувчи шахс эркини чеклашнинг анъанавий жамият бағрида шаклланган механизми, халқнинг содда тушунча ва тасаввурларига мосланган формуласи — “ота-она орзуси” деган ақиданинг фарзанднинг қалб интилишларига қанчалик зид эканини кўрсатар экан, шу тариқа жаҳолат манбаига айланган урф-одатлар авлодлар ўртасига ҳам қарама-қаршилик ва адоват уруғини сочишига ишора қилгандек бўлади. Албатта, ташқаридан қараганда, бундай зиддият унча сезилмаслиги мумкин. Чунки уни, муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, анъанавий жамиятга хос тантаналик, яъни ялтироқ ва жозибали муносабатлар пардалаб турар эди. Лекин бу зиддиятлар маънан қулга айланган минг-минглаб эркинликка ташна юраклар фожиаси мисолида ўзини ошкор қилаверарди.

Одамзотнинг эзгу ўй-ниятларини ифода этадиган, айни пайтда инсонга хос ожизлик, худбинлик ва манманлик майлларидан-да йироқ бўлмаган “ота-она орзуси” деган ҳақиқат қаршисида Юсуфбек ҳожи ҳам чекинишга мажбур бўлади. У ҳам оила манфатларини ўғлининг муҳаббати ва эркинлигидан устун қўяди ҳамда “Бизнинг оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайди”, дейди қатъий қилиб.

Аслида, чинакам тараққиёт ҳақида гап кетганда, аввало фарзандлар, ёш авлод орзуси биринчи ўринга қўйилади. Чунки ота-оналар орзуси фарзандлар камоли орқали амалга ошади. Мустақиллик йилларида юртимизда айнан шундай йўл тутилгани — соғлом ва баркамол авлод тарбияси давлатимиз сиёсатининг энг муҳим ва устувор йўналишига айланиб, бугунги кунда кўплаб амалий натижалар бераётгани ҳам бундай ёндашувнинг нақадар тўғри эканини кўрсатади.

Ҳожининг хотини томонга ён босиши туфайли унинг оила муҳитига муҳаббат ва самимиятдан йироқ бўлган бегона бир таъсир — Зайнаб билан бирга жамият бағридаги иллатлар ҳам кириб келади. Зайнаб Отабек ва Кумушнинг ишқий ўйинларига қўшилмайди, уларнинг муҳаббат тилига тушунмайди. Чунки у бошқа муҳит фарзанди эди. Отабек ва Кумушдан фарқли ўлароқ, Зайнаб оила шароитида эркинликдан, меҳрдан бебаҳра бўлиб вояга етади. У ҳақда опаси Хушрўйнинг айтган гапларини эслайлик:

“Тизгининг оинг билан дадангнинг қўлида, бошқача айтканда, уларнинг туяга ортқан юки, кимга сотса, қаерга жўнатса, ихтиёрсиз эдинг...”

Зайнаб — Отабек учун руҳий эркинлик ҳадя этадиган, парвозга чорлайдиган муҳаббат юлдузи, севикли маъшуқа эмас, ота-она орзусини ифода қиладиган, унинг инсоний туйғуларини чеклаб яшашга маҳқум этилган мажбурият, холос. Отабек ва Кумушни тақдир, Оллоҳнинг иродаси бирлаштирган бўлса, Отабек ва Зайнабни “ота-она орзуси” шаклидаги урф-одатларни адо этиш мажбуриятдан бошқа ҳеч нарса бирлаштирмайди. Шунинг учун ҳам Отабек унинг олдида ўзини жонсиз ҳайкалдек тутати.

Табиийки, Зайнаб ҳам ўзига хос характер, аламли қисмат. Бунинг учун Зайнабни эмас, муҳитни айблаш керак. Аслида ҳамма замонларда ҳам ҳаёт турли феъл-атворли инсонлардан иборат бўлади. Эҳтимол, бошқача ижтимоий тузумда Зайнаб ҳам бахтини топиб кетиши мумкин эди.

Туғилажак фарзанд ҳақидаги хабар Отабекнинг “мизожи заиф”лиги тўғрисидаги сўзлари ҳам, Кумушнинг бир оз муддат қайнота уйида туриб, Марғилонга қайтиб кетиши ҳақидаги гаплари ҳам аслида кундошлар ўртасида муваққат тинчликка эришиш йўлида ишлатилган баҳона эканини фожиа этади. Хонадон бекаси бўлиб қолишга кимнинг ҳаққи кўпроқ экани ҳам ўз-ўзидан ойдинлашади. Бошқача айтганда, Зайнабнинг назарида, “тинчлик битими”ни бузиш, ўзига нисбатан адолатсизликка қарши бош кўтариш учун маънавий асос пайдо бўлади.

Чунки ёшлигидан аразчи, иззатталаб бўлиб ўсган, ҳатто ота-онаси меҳмондорчиликка олиб бормаса ҳам хафа бўлиб, кек сақлаб юрадиган Зайнаб эри ва кундошининг “айби”дан ўтишга, ўзининг бахтсизлиги сабабларини муҳитдан излашга ожиз эди.

Ёзувчи Зайнабнинг ҳаракатларини шунчаки жаҳолат хуружи сифатида эмас, балки характер мантиғига кўра асослаб тасвирлайди.

Халқимизда “туриб-туриб алам қилади”, “туриб-туриб нашъа қилади” деган иборалар бор. Ана шундай инертлик — сиқилиб-сиқилиб қутилмаганда портлаш хусусияти Зайнаб характерида яхши ифодаланган.

Зайнабдан фарқли ўлароқ, Кумуш — фаҳм-фаросатли, маънавий бой, бошқалар-

нинг кўнглини тушунадиган, айти чокда бировга ҳаққини бермайдиган аёл. У кўркўрона ҳамманинг гапига киравермайди. Шунинг учун ҳам у ўлимга маҳкум. Чунки уни жамият реал инсон, ўзининг бошқалар сингари бир аъзоси сифатида қабул қилолмайди. Ҳатто Юсуфбек ҳожидек кўпни кўрган нуроний зотнинг ҳам “Бу одам фарзанди эмас — фаришта” деган гапларини эсланг.

Тошкентга келиб, қайнота уйида бир оз яшаганидан сўнг онаси Марғилонга қайтиб кетишга ундаганда Кумуш бунга кўнмайди. “Кундошингнинг кўриниши баёвга ўхшаса ҳам, аммо ўзи писмиқ экан... — дейди Офтобойим қизини бўлажак фожиадан огохлантиргандек. — Бундай одамдан албатта ҳазар керак. Агар ораларингга совуқчилик тушадирган бўлса, сен ўчакишиб юрма, яхшиси, қайин отангга узрингни айтиб, бу уйдан кетиш ҳаракатини қил. Мен бу тўғрида эринг билан ҳам сўзлашиб қўйдим, тузикми?”

Ўзбекойим қанчалик думбул-девона бўлмасин, унинг “Кумушинг ўзингга ўхшаш серфикр кўринадир” деган гапи бежиз эмас эди. Қайсарлик, эркалик, ўз фикрида собитлик ва худбинликда Кумуш Отабекдан

қолишмас эди. Бу хусусиятларнинг барчаси қўшилган ҳолда, Кумушнинг фожиасини тезлаштиради.

Асарнинг баҳс уйғотадиган ўринларидан бири — Отабекнинг ота-онасига бўлган гина ва аразларининг орадан қанча вақт ўтмасин, аримасдан қолишидир. Халқимизда “Ўтган ишга саловат” деган гап бор. Вақт ўтиши билан ҳар қандай гина унутилади. Лекин Кумушнинг вафотидан сўнг бир йил ўтиб ҳам Отабек ота-онаси билан очилиб гаплашмайди. Ҳолбуки, киши ўзи ота бўлганидан сўнг кўп нарсани тушунади, ҳаёт воқеаларига бошқача кўз билан қарай бошлайди. Асардаги ана шу нозик жиҳат нафақат Отабекнинг, балки ёзувчининг ҳам ёшлик туйғулари билан боғлиқ бўлса ажабмас...

Отабек Шамай шаҳрида кўрган замонавий тараққиёт белгиларини ўз юртидаги аҳвол билан қиёслар экан, хонлик тузумини қабристонга қиёслади. Қабристон мотиви бир неча бор — асар бошида (Шамай таассуротлари билан боғлиқ ҳолда), кульминациясида (Отабекнинг қутидор эшигидан ҳайдалиб, Хўжа Маъоз қабристонидан тунаш воқеасида), охирида (Кумушнинг қабри те-

пасида) тилга олиниши романнинг фожиавий асосга қурилганидан, барча қахрамонлар, бутун тузумнинг ҳалокатга учрашидан далолат беради.

Айбланувчининг далили

“Ўткан кунлар” романи 1922 йилдан “Инқилоб” журналида чоп этила бошлаган, 1925-26 йилларда китоб холида нашр қилинган. У дунё юзини кўриши биланоқ оддий китобхонларда ҳам, адабиётшуносларда ҳам катта қизиқиш уйғотган. Сабаби — ёзувчи халқ ҳаётини ўта самимий ва миллий руҳда, халқнинг дилига мос қилиб тасвирлаган. Шунинг учун унинг дастлабки боблариёқ қўлма-қўл бўлиб кетади.

Адибнинг ўтмишга, кечаги хон замонларига муносабати масаласида адабиётшуносликда турлича қарашлар илгари сурилган. Хусусан, 20-30-йилларда “ёзувчи ўтмишни идеаллаштирган, феодал тузум кишилари — миллий буржуазия вакиллари катта муҳаббат билан тасвирлаган, турли ижтимоий тоифалар ўртасидаги синфий зиддиятни кўрсатмаган”, деган фикрлар айтилган эди. Бу қараш “Ўткан кунлар” романини баҳолашда совет давлатининг охириги кунларигача деярли ўзгармас мезон бўлиб келди.

Мустақиллик йилларида эса Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романи орқали халқимизнинг юрт истиқлоли йўлидаги интилишларини кўрсатмоқчи бўлган, деган маънодаги фикрлар ҳам айтила бошлади. Масалан, таниқли адабиётшунос Умарали Норматовнинг “Қодирий боғи” китобида бундай дейилади: “Ўткан кунлар” романининг маъно-мундарижа доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар кўтарилган. Улар ичида, менинча, энг муҳими юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир” (*Т., “Ёзувчи”, 1995, 122-бет*).

Биринчи йўналишдаги фикрларнинг қанчалик юзаки ва ноҳолис экани бугун кўпчиликка яхши аён. Фақат ёзувчининг Отабек ва Кумуш каби қахрамонларни чиндан ҳам зўр меҳр-муҳаббат билан тасвирлагани ҳақидаги фикрларга қўшилиш мумкин. Лекин ёзувчи уларни миллий буржуазия синфи вакиллари бўлгани учун эмас, балки ҳақиқий инсон, юксак туйғулар соҳиби, меҳр-муҳаббатга муносиб бўлгани боис самими-

ят билан тасвирлайди. Бунда ўз ихтиёрича эмас, балки реал ҳолатдан келиб чиққан ҳолда иш тутади.

Маълумки, мусулмончиликда одам ажратиш йўқ. Мусулмончилик — барчанинг Оллоҳ олдида тенглигини ёқлайди. Шунга кўра, Абдулла Қодирий келиб чиқиши кул бўлган Ҳасанали билан Юсуфбек хожи ўртасида ҳеч қандай зиддият кўрмайди. Аслида ҳаёт ҳақиқати ҳам шундай эди. Лекин совет мафкурачилари буни тан олгудек бўлса, ислом динининг буюк инсонпарварлик моҳияти очилиб қолишидан чўчир эди. Шунинг учун зўр бериб асл ҳақиқатнинг тескариси — синфлар ўртасидаги зиддиятни кўрсатишни, бошқача айтганда, ўтмишни сохталаштиришни, йўқ нарсани бор қилиб кўрсатишни талаб қилар эди.

“Ўткан кунлар” романида юрт мустақиллиги масаласи ёритилгани ҳақидаги фикрда жон бор. Чунки ёзувчи хонлик тузумининг бутун даҳшатини асл эттиришга эътибор қаратар экан, мавзунинг ўзи табиий равишда инсон эркинлиги, унинг шаъни ва кадр-қиммати билан боғлиқ масалаларни етакчи ўринга чиқариб тасвирлашни тақозо этган. Бу масалаларни эса, ҳеч шубҳасиз, озодлик ва мустақиллик тушунчаларидан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Аниқроқ қилиб айтганда, ёзувчи қаламга олган давр воқелигининг ўзи китобхон кўнглида беихтиёр озодлик ва мустақилликнинг, маърифий негизда, янгилик ва ўзгаришлар, ислохотлар асосида ривожланадиган эркин жамиятнинг қанчалик буюк неъмат экани ҳақидаги ўй-фикрларни уйғотади.

Албатта, Абдулла Қодирий онгли тарзда халқни мустақилликка ундаш ва шу тариқа совет тузумига қарши нафрат уйғотишни мақсад қилмаган. Эҳтимол, буни хаёлига ҳам келтирмагандир. Чунки Абдулла Қодирий ва у сингари уч хонлик даври ва чоризм мустамлакаси замонларидаги жаҳолат, зулм ва адолатсизлик оқибатларини кўрган, юракдан ҳис қилган зиёлилар совет тузумини дастлаб чин дилдан қабул қилган. Большевикларнинг миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш, меҳнаткашларга, хотин-қизларга эркинлик бериш каби сохта ғояларига сидқидилдан ишонган. Ва ана шу ғояларнинг амалий ифодасини кўриш учун бу тузумга астойдил хизмат ҳам қилган. Бизнингча,

ёзувчининг “Ўткан кунлар” романи ҳам асрлар давомида эзилиб келган халқнинг “янги даврга қадам қўйган”ига қаттиқ ишонч натижаси ўлароқ ёзилган эди. Мозийга қайтиб иш қўрилса, хонлик тузуми давридаги инсоний фожиалар бор бўйича кўрсатилса, буларнинг барчаси янги тузум учун сабоқ бўлар, деган умид “Ўткан кунлар”ни ёзишга ундаган омиллардан бири бўлган бўлса ажаб эмас.

Лекин содда ва ишонувчан зиёлиларнинг аслида таги пуч ғояларни амалга оширишга чин дилдан киришаётгани, шу тариқа халқни ҳам эзгулик сари сафарбар этаётгани большевикларни хушёр тортириб қўяди. Умуман, қайси ғоя ёки мафкурага ишонишидан қатъи назар, эътиқод билан яшайдиган одамлар бу тузум учун душман ҳисобланар эди. Чунки ишонч-эътиқоди бор одамда турғун тафаккур бўлмайди, улар бировнинг четдан туриб бошқаришига ҳам муҳтожлик сезмайди. Шу боис советларнинг асл мақсади одамларга ҳуқуқ ва эркинлик бериш эмас, аксинча — мустамлака тузуми давридаги зулм ва талончиликни баттар авж олдириш, янгича — мустабидчилик асосидаги анъанавий жамият барпо этишдан иборат эди.

Шу боис шўро тузуми муҳаббат ва оила масаласида ҳам, ижтимоий соҳада ҳам одамларга эркинлик бермади. Дарҳақиқат, шўро давлатининг етмиш йилдан зиёд давом этган тарихи бу тузум давридаги тутқунлик, зулм ва жаҳолат эски хонликлар муҳитидаги адолатсизликлардан минг карра ошиб тушганини кўрсатди.

Биргина муҳаббат ва оилавий масалалардаги, маиший ҳаётдаги “эркинлик” қандай бўлганини эсга олайлик. Тўю томошалар, миллий маросимларнинг маъно-мазмуни расмий мафкура томонидан белгилаб берилар эди. Қанча-қанча зиёлилар номигагина бой ва мулк эгаси бўлган инсонларнинг қизига уйлангани учун тазйиқ ва таъқибларга дучор бўлганини яхши биламиз. Коммунист ёки комсомол йигит диндор одамнинг қизига уйланиб қолгудек бўлса, холига маймулар йиғлаши аниқ эди.

Совет тузуми давридаги “эркин муҳаббат” фожиаларининг моҳияти ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Лолазор” романида айнқса жонли ёритилган. Ушбу асар қахра-

мони Назар Яхшибоев республика миқёсидаги раҳбарнинг рафиқаси билан дугона бўлгани учун ўз хотинидан ажралишолмайди. Ажралиш у ёқда турсин, ҳатто хотинига дакки бериш, уни оилавий ёки хизматчиликка боғлиқ масалаларда койиш керак бўлса ҳам, ўша раҳбар билан келишган ҳолда иш тутишга мажбур бўлади. Мабодо бундай шартларга амал қилмаса, мансаб-мартабадан ҳам, обрў-эътибордан ҳам, ҳатто азиз жонидан ҳам жудо бўлиши мумкинлигини тушуниб, қаттиқ алам ва изтироблар чекади.

Ўша замондаги ҳаёт, ахлоқнинг ёзилмаган қоидалари шундай эди. Оилавий можаролар учун партия мажлисларида хулқи муҳокама қилинган ёки партия сафидан ўчирилган, ҳатто жинойий жавобгарликка тортилишгача борган одамлар ҳақида совет даври ҳаётидан кўп мисоллар келтириш мумкин. Қисқаси, мустабид мафкура жамиятдаги барча ижтимоий институтлар каби оилани ҳам инсоний туйғулар асосида эмас, зўравонлик билан мустаҳкамлашга ҳаракат қилар эди.

Хуллас, большевиклар партиясининг ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун дастлабки даврда номигагина эълон қилган ғояларига ишониб, асл инсоний қадриятларни олға суриш, ўтмишни, инқироз домидаги эски анъанавий жамиятни шу асосда ёритиш ва таҳлил қилиш айнан ана шу партиянинг сиёсатида зид ҳаракат сифатида баҳоланар эди. Чунки бундай ёндашув янгидан шаклланиб келаётган советча анъанавий жамият моҳиятини фош қилиб қўярди. Лоақал ёзувчининг халқ таъбирича “муслмонобод” бўлган хон даври ҳақидаги таърифни озгина ўзгартириб, шўро ҳокимиятига нисбатан қўллайдиган бўлсак, унинг баландпарвоз ғоялари — “тантаналик таъбирни бузиб қўятурғон” ишларни кўп қўриш мумкин эди. Яъни, большевиклар партиясининг иккиюзлама сиёсати, оғиздаги гапи — бошқа, амалдаги ҳаракатлари бошқа эканини ўтмишнинг таҳлили мисолида сезиш қийин эмасди.

Шунинг учун ҳам “Ўткан кунлар” романи босилиб чиқиши билан хукмрон мафкуранинг танқидига учрайди. Михаил Швердиннинг 1928 йил март ойида рус тилида нашр қилинадиган “За партию” журналининг 3-сонида чоп этилган “Биринчи ўзбек романи” мақоласи шу руҳда эди. Ушбу мақолада ил-

гари сурилган танқидий фикрлар кейинчалик “Ўткан кунлар” романига ёндашувда барча адабиётшунослар учун сал бўлмаса методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Умуман, совет давридаги адабий танқид давлат суд-тергов тизимининг маданий шаклига ўхшаб кетарди. У бирор бир асарни оқлаш ёки қоралаш учун муаллифдан бошқа ҳар қандай ёзувчи, сиёсатчи ёки файласуфнинг фикрларига таяниб фикрини исботлашга чираниши мумкин эди. Фақат асарнинг юзага келишига сабаб бўлган муаллифнинг фикри билан ҳисоблашиш ман қилинар, буни ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмас эди. Чунки мустабид тузумдаги суд-тергов жараёнида айбланувчи ёки оқланувчидан ҳеч ким фикр сўрамас эди.

Адабий танқидчиликнинг “Ўтган кунлар” романига нисбатан муносабатида ҳам шундай ҳолатни кўриш мумкин эди. Яъни, романни унинг матнидан келиб чиққан ҳолда эмас, Ленин, партия, рус ёзувчи ва адабиётшуносларининг, баъзан ҳатто дунёнинг нариги бурчагида яшайдиган, сунъий равишда ўйлаб топилган “пролетар адиб”ларининг адабиёт ҳақидаги фикр ва кўрсатмалари асосида баҳолашга зўр берилар эди. Шу тариқа “Ўткан кунлар” романи ҳам бамисоли айбланувчининг ишончсиз далилига айланиб қолган эди.

М.Шевердинга роман қаҳрамонлари, айниқса Кумушнинг билимли, саводли, ақл-фаросатли ва зукко экани ёқмайди. Чунки бундай ҳақиқат инқилобгача Туркистон аҳолиси деярли ялпи саводсиз, маданиятсиз эди, деган партиявий сиёсатни пучга чиқарар эди. Хукмрон мафкура талаби бўйича, маҳаллий халқ фақат чаласавод, фикрсиз ва қарам қилиб кўрсатилиши керак эди. Аввало, хотин-қизларнинг хат ёзиб, ўз фикрини эркин ифода этиши, ҳақ-ҳуқуқи учун курашиши реал ҳодиса эмас, идеал ҳолат сифатида тушунилар эди.

“Муаллиф Кумушни замонавий хотин-қизлар қиёфасида кўрсатади, — деб норози бўлади М.Шевердин. — Бу хислат унинг эри-

га ёзган хатларида кўзга ташланади. Бу хатларни ўқиганингиздан кейин Кумуш янги гоёлар, замонавий адабиётлардан хабардордек бўлиб кўринади. Шундай таассурот туғиладики, гўё у аллақачонлар бугунги ўзбек аёллари эришган озодлик чегарасидан ўтиб кетган” (*Матёқуб Қўшжоновнинг “Қодирий — эрксизлик қурбони” китобидан олинди. Т., “Фан”, 1992, 71-бет.*)

Чиндан ҳам, ёзувчи бадиий образ кучи ва мантиғи билан коммунистик партиянинг хотин-қизлар озодлиги, ўлка аҳолисини эркин ва саводли қилиш борасидаги сиёсати қанчалик сохталигини билдириб қўйган эди.

Хулоса қилиб айтганда, “Ўткан кунлар” — муҳаббат ва эркинлик, инсоннинг, халқнинг аччиқ қисмати ҳақидаги роман. Афсуски, унинг тақдири ҳам халқимиз тақдири каби оғир ва машаққатли бўлди. У ҳам, халқимиз сингари, фақат истиқлол туфайли чинакам кадр-қиммат топди.

Албатта, бугунги кунда замонавий цивилизация натижалари ва глобаллашув жараёнлари таъсирида кўпгина туйғу ва тушунчалар, уларнинг талқини ўзгариб бормоқда. Жумладан, муҳаббат ва эркинлик масаласини ҳам бугун кўпчилик бошқача — ғарбона талқинда тушунишга одатланиб қолган.

Табиийки, бу сўзлар тилга олинганда юксак инсоний туйғулар, ахлоқ-одобга асосланган севги-муҳаббат тўғрисида ўйлаш ўрнига беихтиёр мийиғида кулиб, ғарбона энгил ҳаёт стандартларига хаёли кетадиган одамлар ҳам, афсуски, йўқ эмас. Бошқача айтганда, бу тушунчалар ҳақида очиқ гапириш, эркин фикр юритишга илгари мустабид мафкура ҳалақит берган бўлса, энди “ғарбона маданият” ниқоби остидаги сохта қарашлар тўсиқ бўлишга, инсоний туйғулар устидан зўравонлик қилишга уринади...

Ҳолбуки, сўзда ҳам, тушунчада ҳам, Ғарб маданиятида ҳам айб йўқ, ҳамма гап уларни қандай тушуниш ва талқин қилишда. Янада тўғрироғи, ўқувчи ва қабул қилувчининг қандай маънавий мезонларга асосланиб яшаши ва фикр юритиши муҳим.

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

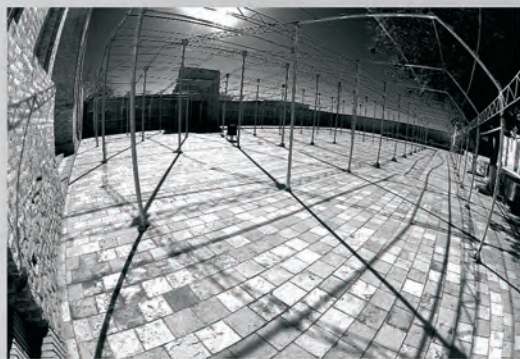
“Нур ва соя”. (Хива)

MUHRLANGAN LAHZALAR

Фотография санъатининг бетакрор хусусияти шундан иборатки, у борлиқни реал — бор бўйича тасвирлайди ва ана шу жиҳати билан бошқа санъат турларидан алоҳида ажралиб туради. Шунингдек, фотографияни санъат ва тижорат тушунчаларининг ўзаро мутаносиблигини англаувчи ҳодиса сифатида ҳам таърифлаш мумкин.

Яқинда нашр этилган “Ўзбек фотографиясига 125 йил” номли антология нафақат юртимизда, балки жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида ҳам катта қизиқиш билан кутиб олинди. Унда ижод намуналари ўрин олган биринчи ўзбек фотосуратчиси ва кинотасвирчиси Худойберган Девонов халқимизнинг кундалик турмуш тарзи, яшаш шароити, меҳнат жабҳаларидаги турфа фаолиятини тасмага муҳрлаган унутилмас ижодкордир.

“Правда” газетасининг фотосуратчиси сифатида шуҳрат қозонган Максим Пенсон олган суратларда халқимизнинг ма-

“Тарих, шакллар” туркумидан. (Кармана)

“Еру осмон чеарасида”. (Томди тумани, Навоий вилояти)

“Манекенлар ҳаракати”. Фотовидеоарт

“Тарих, шакллар” туркумидан. (Касби, Қашқадарё)

“Момозонлар” туркумидан. (Ханчжоу, Хитой)

“Момозонлар” туркумидан. (Бешикент, Қашқадарё)

шаққатли меҳнати, беқиёс юртимиз манзаралари турли кўринишларда жонли ифодасини топган.

Бу икки ижодкорнинг бисоти эндиликда халқимиз тарихи ва маданиятининг ўзига хос таркибий қисмига айланган.

Маълумки, мусаввир мўйқалам ва бўёқ ёрдамида воқелик тасвирини яратади. Шу баробари у хаёлан янги борлиқни ҳам кашф этади. Дейлик, истеъдодли рассомнинг кўлига фотоаппарат тушиб қолса, у танланган объект ёки манзарани айнан тасвирламайди, балки унинг бир қарашда кўз илғамайдиган жиҳатларини намойиш этади. Бу эса фотография санъатининг мўъжизавий намуналарини вужудга келтиради. Шу боис сўнгги йилларда фотография санъатига бўлган қизиқиш ва эътибор янада ортиб бормоқда.

Мен ёшлигимдан тасвирий санъат билан бирга фотография соҳасига ҳам қизиқиб келаман. Кейинги йиллардаги ижодий сафарларим чоғида олган суратларим ана шу ишқибозлик натижасидир. Улардан айримларини журналхонларга тақдим этишга жазм қилдим.

Турсунали ҚЎЗИЕВ,
Ўзбекистон Республикаси
санъат арбоби

Қамиш ва заранг сирлари”. (Нара, Япония)

“...узра”. (Халонг, Вьетнам)

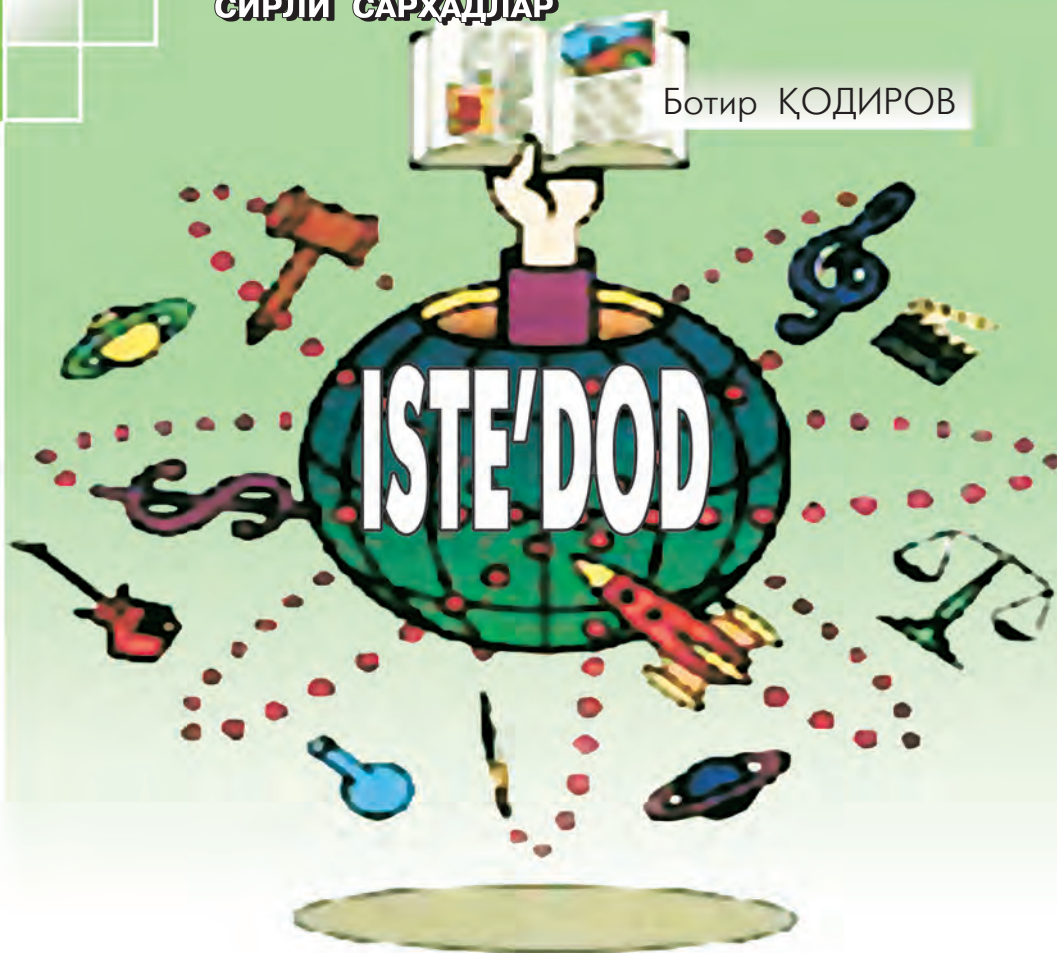
“Соқинлик”. (Ҳиндистон)

“Чорвадорлар баҳори” туркумидан. (Олтинсой, Бойсун; Сурхондарё)
28-Халқаро Креспи фототанловида Бронза медалига сазовор бўлган
(Италия, 2004 йил).

СИРЛИ САРҲАДЛАР

Ботир ҚОДИРОВ

Ҳар қандай миллатнинг истиқболини истеъдодли ва билимли авлод белгилайди. Шу сабабли Ўзбекистон ҳукумати ҳали шўролар ҳукмронлиги сақланиб турган кезлариёқ истеъдодли болалар ва ўқувчиларни излаб топиш, уларнинг таълим-тарбиясини тизимли ташкил этиш мақсадида махсус қарор қабул қилди. Мазкур қарор асосида мамлакатимизда табақалаб ўқитиш усули жорий этилди, истеъдодли ёшлар таълим-тарбиясида эса индивидуал ёндашув йўлга қўйилди. 1990 йили ҳар бир вилоят марказида истеъдодли болалар мактаби очилди. Бироқ ишлар бирданига юришиб кетмади. Тўсқинлик қилаётган му-

аммолардан бири — истеъдодли ёшларни талаб даражасида ўқита оладиган педагог ва методистлар тақчиллиги эди.

Лекин иқтидорли болалар учун махсус мактаблар очилишининг ўзиёқ (кейинчалик улар лицей деб атала бошладди) илғор педагогларни бойитилган ўқув дастурлари ва адабиётларини яратишга мажбур этди. Натижада мактаб тизими яқранглиқдан халос бўлди. Таълим жараёнига янги раҳ қирди. Бу ижодий жараён бугунги кунгача давом этмоқда.

Ўзбекистон аҳолисининг қарийб ярмини 18 ёшгача бўлган авлод ташкил этади. Улар орасидан лидерларини, муайян

Ботир ҚОДИРОВ. *Психология фанлари доктори, профессор*

соҳага қобилиятли ва истеъдоддиларини қай йўл билан ажратиб олиш мумкин? Уларни иқтидорига мос касбга ўргатиш учун нима қилиш керак? Ва ниҳоят, уларнинг юқори даражада ривожланган лаёқатини ижтимоий фойдали, жамият учун муҳим соҳаларга йўналтиришнинг қандай усуллари бор? Бу каби саволлар миллат истиқболини ўз тақдири билан уйғун кўрадиган ҳар бир фикр эгасини ўйлантириши аниқ.

Болалар ва ўсмирлар истеъдодини камолга етказиш — долзарб ижтимоий-педагогик ва илмий-амалий муаммодир. Чунки истеъдод — ижтимоий тараққиётнинг битмас-туганмас манбаи. Шу боис истиқлол йилларида ёш истеъдодларга бўлган эътибор бир неча баробар ортди, улар фаолиятини қўллаб-қувватладиган жамғармалар очилди, махсус стипендиялар жорий этилди. Иқтидорли ўқувчилар олий ўқув юртлири қошидаги академик лицейларга қабул қилинаётир. Ҳар бир олий таълим муассасасида истеъдодли ёшлар билан ишлайдиган махсус бўлимлар ташкил этилган. Лекин бу ҳеч қандай муаммо қолмади, ишимиз фақат ютуқлардангина иборат дегани эмас, албатта. Галдаги вазифалардан энг асосийси, назаримизда, истеъдодли ёшларнинг илмий асосланган, тизимли танловини, таълими ва тарбиясини йўлга қўйишдир. Бунинг учун, биринчи навбатда, шу мақсадга қаратилган, жаҳон талаблари даражасидаги махсус илмий-методик ташкилот таъсис этилмоғи зарур.

Истеъдод — кўп қиррали, мураккаб, ҳам ирсий-биологик, ҳам ижтимоий аҳамиятга молик ҳодисадир. Бинобарин, уни тўғри аниқлаш, оқилона саралаш, тарбиялаш, касбга йўналтириш, тегишли ишга жойлаштириш, баъзан ҳатто унга тиббий, педагогик, юридик ёки психологик жиҳатдан ёрдам қилиш, ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш зарур бўлади.

Истеъдод тарбияси жиддий илмий, амалий ва гуманитар ёндашувни талаб этадиган долзарб муаммодир. Аёнки, истеъдод соҳиблари ўз фаолиятидаги ютуқлари, ихтиролари, яратган асарлари билан инсоният тарихига зарҳал би-

тиklar билан ёзилган лойиқ. Уларни айна кучга тўлган чоғида моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, умуман, жамиятда истеъдодга ижобий муносабатни шакллантириш зарур.

Истеъдоднинг табиати

Тажриба шундан далолат берадики, истеъдодли болалар билан ишлаш усуллари, уларга кўрсатиладиган ёрдамнинг қўлами ва шакли кўп жиҳатдан тўғри ташхис қўйишга боғлиқ. Шу сабабдан ҳам кенг жамоатчилик — ўқитувчилар ва ота-оналар орасида ташвиқот ҳамда тарғибот олиб бориш, уларнинг онгида истеъдоднинг табиати, иқтидорли болани аниқлаш методикаси, қобилиятни ўстириш усуллари ҳақида илмий-амалий тасаввурларни шакллантириш муҳим аҳамиятга эга.

Гап шундаки, истеъдод тушунчасининг моҳияти ҳақида илмий жамоатчиликда ҳали бир тўхтамга келинмаган. Шу боис бу ҳодисага берилган таърифлар ҳаттоки бир-бирини инкор этади.

Шахс камолоти механизмлари истеъдоддек мукамал, яхлит ва тизимли фаолият юрита оладиган феномен шаклланишида муҳим ўрин тутди. Шубҳасиз, бунда табиий-индивидуал (баъзан ирсий) хусусиятларнинг таъсири катта. Чунки истеъдод вужуднинг бирон аъзоси маҳсули эмас (масалан, мусиқачининг бармоқлари ёки рассомнинг кўзи каби), балки шахс салоҳиятининг яхлит тарзда намоён бўлишидир.

Бола истеъдодини баъзан унинг ўз хоҳиши асосида бошланган, ҳеч ким мажбур қилмаган бир ишни ҳайратланарли тарзда уддалашида ҳам кўриш мумкин. У шу аснода ички имкониятларини юзага

чиқаради. Бола истеъдоди турлича шаклда зоҳир бўлади (мисол учун, кўп хонали сонларни бир зумда ўйлаб ўтирмай кўпайтириб бериши, соатлаб ёддан шеър ўқиши ва ҳоказо).

Истеъдод эгасининг ўзига хос, бошқалардан ажралиб турувчи фазилати шундан иборатки, унинг воқеликка муносабати айрича, бетакрор бўлади. Бундай бола ҳодисаларнинг асл, ўзак моҳиятини тезда тушуниб, уларни бир оғиз сўзда лўнда ва аниқ ифода эта олади. Шу сабабдан у иккиланмайди, “чайналмайди”. Ҳар бир масалага ўзгача, оҳорли нуқтаи назари билан ажралиб туради. Истеъдод соҳиби осон йўл қидирмайди, аксинча мураккаб ва зиддиятли муаммоларни ечишдан завқланади. Қўрқмасдан ўзини қийинчиликлар гирдобига уради. Шунинг учун ҳам истеъдод эгаларининг ҳаёти кутилмаган воқеаларга бой бўлади.

Истеъдоднинг белгилари

Истеъдод соҳибининг ўзига хос тафаккур тарзи аксар ҳолларда атрофдагиларга тушунарли бўлмайди. Ҳайратомуз ақлий хусусиятлари ўзгалар диққатини тортади, хатти-ҳаракатлари ғайриоддий туюлади. Бу ҳол баъзан атрофдагиларга ноқулайлик туғдириши, ҳатто уларда эътироз ҳам уйғотиши мумкин. Шу сабабли истеъдодли инсонлар фаолиятини илмий жиҳатдан ўрганган мутахассислар уларнинг қуйидаги хусусиятларини алоҳида ажратиб кўрсатган: юқори даражадаги ақлий қобилият; юксак савиядаги ижодий салоҳият (оригинал, ўзига хос тафаккур, аниқликка интилиш ва ҳоказо); кучли хотира, ўткир зеҳн (тез ўзлаштира олиш қобилияти); янгиликка чанқоқлик, илмга муҳаббат, ўта қизиқувчанлик; юксак масъулият туйғуси; ўзига ишонч, мустақил мулоҳаза юритиб, қатъий қарор қабул қила олиш; ўзига муносиб (баъзан юқорироқ) баҳо бериш ва ҳоказо.

Украиналик бир гуруҳ тадқиқотчилар (Ю.З.Гильбух ва бошқалар) истеъдоднинг ўзга аломатларини ҳам таъкидлаб кўрсатади: қўйилган масалани ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиш орқали унинг

моҳиятини англаш; келгуси қадамлари, хатти-ҳаракатларини режалаштира билиш, башорат қила олиш; кам маълумот асосида ҳам муҳим хулосалар чиқариш; ўз мақсадларини аниқ ва яққол тасаввур этиш; эришажак натижаларининг сифат мезонларини мунтазам назоратда тутиш ва ҳоказо.

Россиялик олимлар Д.Б.Богоявленская ва В.И.Панов истеъдод белгиларини икки гуруҳга бўлишни тавсия этади. Улардан бири амалий кўринишда бўлиб, хатти-ҳаракатнинг ўзига хослигида ифодланади. Иккинчиси — мотивация, яъни ички туртки вазифасини ба-жарувчи туйғулардир.

Биринчи гуруҳга мансуб истеъдод белгилари қуйидагилардан иборат:

1. *Фаолиятга ёндашишнинг умумий стратегияси (тамойили):* муайян соҳани (ҳунарни) тез ўзлаштира олиш, юксак даражада сифатли бажара билиш, кам меҳнат сарф қилиб, кўпроқ самарага эришиш, соҳанинг (ҳунарнинг) истиқболдаги равнақини белгилаш салоҳияти.

2. *Фаолиятдаги ўзига хослик:* юқори самарадорлик ва бетакрор ижро маҳорати.

3. *Билимнинг теранлиги, мураккаб воқеликда изчиллик ва тартибни кўра олиш, оддий ҳодисаларда умумийлик ёки тизимга дахлдорликни пайқай билиш.*

Мустахассислар фикрича, истеъдоднинг асосий белгилари қуйидагиларда намоён бўлади: юқори даражада синчков назар ёки сезгирлик; бирор бир иш билан шуғулланганда, унга бутунлай берилиш; билишга интилишнинг кучлилиги, жўн машғулотлардан қочиш, жавоби тайёр ёки осон масалаларга қизиқмаслик, уларни ёқтирмаслик; антиқа, зиддиятларга тўла, мураккаб муаммолар ечимини излаш; танқидий тафаккур тарзи, жумладан, ўз-ўзини тергаб туриш; мудом камолотга интилиш, ўз олдига мураккаб, ўта қийин мақсадларни қўя олиш ва ҳоказо.

Болада ушбу белгиларнинг бўлиши истеъдод ҳақида фақат гумон қилиш имкониятини беради, унинг шубҳасиз мавжудлигини билдирмайди. Яъни, истеъдодли боланинг хатти-ҳаракатлари бир вақтнинг ўзида мазкур белгиларнинг бар-

часига мос келиши шарт эмас. Шунга қарамай, болада санаб ўтилган белгилардан ҳеч бўлмаса биронтаси яққол кўзга ташланиб турган бўлса ҳам, мутахассислар, атрофдагилар унга алоҳида эътибор бериши тақозо этилади.

Шу билан бирга, айрим ҳолларда истеъдодли болада шундай хусусият ва сифатлар ҳам бўладики, ундан атрофдагилар бешиб, қочиб юради. Бундай пайтда боланинг ҳаётга мослашуви бир қадар қийин кечади, унинг ташқи муҳитга, жамоа ва оила шароитига кўникувида муаммолар пайдо бўлади.

Булар: суҳбатдошни, ким бўлишидан қатъи назар, охиригача тингламаслик ёки тинглай олмаслик; атрофдагиларнинг хато-камчиликларини аямай айтиш, танбех бериш, тузатишга интилиш; баъзи одамлар устидан очикчасига кулиш; мактаб таълимига салбий муносабат; ота-онаси билан муносабатнинг носозлиги; фалсафий, умумбашарий масалаларга шўнғиб кетиш; ёши, жисмоний ривожлангани, ижтимоий ва интеллектуал салоҳияти орасида мутаносибликнинг йўқлиги; ўз-ўзини такомиллаштириш, ривожлантиришга қаратилган хатти-ҳаракатлари яққол, кўрғазмал тус олиб, бунда атрофдагиларнинг гашини келтирадиган хусусиятлар ҳам мавжудлиги ва бошқалардир.

Бу хусусиятларнинг оддий болаларда ҳам учраши назарда тутилса, истеъдодни аниқлашнинг нақадар қийин ва мураккаб жараён экани аён бўлади. Муайян бир боланинг истеъдоди кўп жиҳатдан шартли эканини унутмаслик лозим. Ҳаттоки, ўта нодир қобилият ҳам келажакдаги ютуқларни бевосита кафолатлай олмайди. Шунинг назарда тутиш керакки, болаликда намоён бўлаётган истеъдод, қанчалик қулай шароит яратилмасин, баъзан секин-асталик билан, айрим ҳолларда сезиларли суръатда сўниши мумкин. Шу боис мутахассислар “истеъдодли бола” иборасини ишлатмасликни тавсия этади. Чунки шакланган истеъдод ҳақида иккиланмай айтиш учун аниқ далиллар бўлиши керак. Камдан-кам ҳолларда болаликдаги истеъдод умр бўйи юксалишда бўлади. Навоий, Пушкин, Грибоедов,

Винер каби мутафаккирлар истеъдоди бунинг исботидир.

Нодир қобилияти билан тажрибали мутахассисларни ҳам лол қолдирган иқтидор эгалари кўпинча балоғат ёшига етгач, интилиш ва қизиқишларидан кечиб, оддий турмуш одамига айланади. Шу билан бирга, мутахассисларнинг таъкидлашича, болаликда алоҳида хусусияти билан кўзга ташланмаган, ўртача баҳога ўқиганлар орасидан салоҳиятли, шеърият, мусиқа ёки тилларни ўрганишга иқтидорлилар етишиб чиқиши мумкин. Истеъдод муаммосининг таниқли тадқиқотчиси профессор Н.С.Лейтеснинг таъкидлашича, кишининг ўзига хос қобилиятини аниқлаш махсус методика ва психологик кузатувларсиз амалга ошмайди. Ёрқин истеъдодни пайқаш учун кўп нарса талаб қилинмайди. Лекин айнан аниқланмаган иқтидор эгаси эътиборсиз қолиб кетади. Баъзан бу каби болаларнинг бир қисми, қобилиятини намоён эта олмай, ночорликда ҳаёт кечириши ёки ноёб иқтидорини бефойда, ҳатто жинойи фаолиятга йўналтириши ҳам мумкин. Уларнинг салоҳиятини вақтида сезиб, эътибор кўрсатилса, унинг муайян соҳада ихтиролар қилиши, жамиятни юксалтиришга муносиб ҳисса қўиши кўп бора исботланган. Исаак Ньютон ва Альберт Эйнштейн қисмати бунинг ёрқин далилидир.

Истеъдодни қандай аниқлаш мумкин?

Ёшлигида аниқланмаган истеъдод нафақат боланинг ўзи ва ота-онаси учун, балки жамият учун ҳам катта йўқотишдир. Шу сабабли олимлар қандай усуллар билан бўлмасин, болада истеъдоднинг ҳеч бўлмаганда бирон белгисини барвақт топишга уринишни, унга эътиборни кучайтириб, лаёқатини такомиллаштиришга ҳаракат қилишни тавсия этади.

Таассуфки, баъзан нафақат педагоглар, ҳатто ота-оналар ҳам ўта зеҳнли, бетакрор хислатли болаларига бефарқ қарайди ёки шундоқ кўзга ташланиб турган истеъдод белгиларини пайқамайди.

Боланинг юқори даражадаги умумий ва новербал ақлий заковатини, баъзан эса юқори савиядаги ижодий тафаккурини психологик таҳлил ва махсус тестлар орқали аниқлаш мумкин.

Истеъдодли боланинг жамиятда етарлича қадрланмаслигига мактаб баҳолари ҳам сабаб бўлиши мумкин. Маълумки, аксарият ҳолларда мактаб баҳолари оғзаки ёки ёзма нутқнинг ривожлангани, ўқувчининг фаоллиги, одоби, катталарнинг гапига қулоқ солиши ва бошқа хусусиятларини инобатга олган ҳолда қўйиладики, аслида улар ақлий заковат ёки ижодкорлик даражасини белгилай олмайди.

Шунинг учун ҳам илмий асосланган психологик ташхис нафақат ҳар бир бола, бутун жамият учун ҳам аҳамиятлидир. Истеъдодни у намоён бўладиган фаолият турига кўра табақаларга ажратиш мумкин. Масалан, академик соҳа (ўқиш ва ўзлаштиришдаги катта ютуқлар), ақлий заковат, ижодий, бадий дид, мулоқот ва бошқарув, психомоторика (жисмоний фаолият) каби йўналишлар шулар жумласидандир.

Таъкидлаш керакки, фаолиятнинг бу турларида муваффақиятга эришиш талаблари бир-биридан фарқ қилади. Айримлари машаққатли меҳнат ва узоқ муддатни тақозо этса, бошқаси учун туғма салоҳият зарур бўлади.

Бугунги кунда истеъдодга мувофиқ табақалаштиришда кўпроқ боланинг психологик ва психофизиологик имкониятлари, индивидуал хусусиятлари эътиборга олинмоқда. Буни психомотор, интеллектуал, ижодий йўналиш, аниқ фанлар, ижтимоий соҳалар бўйича таҳлил қилиш муҳим натижалар беради.

Психомотор қобилият ҳаракатнинг шиддати ва аниқлигини уйғун бажаришни таъминлайди. Буни махсус тестлар орқали аниқлаш ва шу асосда истеъдодга ташхис қўйиш мумкин. Айниқса, касбга йўналтириш ва танлаш лозим бўлганда психомотор қобилиятга зарурат туғилади. Болаларни балет, рақс, цирк ёки спорт тўғралакларига танлаш шулар жумласидандир. Интеллектуал соҳада истеъдод одатда махсус тестлар ёрдамида интеллектуал коэффицент (IQ) кўринишида

аниқланади. Заковати ривожланган кишилар кўп соҳаларда ишнинг кўзини билиб, ўта нозик дид, донолик билан фаолият кўрсатади, аксарияти янги ихтиро ва кашфиётлари орқали ном қозонади.

Аниқ фанлар бўйича истеъдодлилар эса таълимда кўпроқ натижаларга эриша олади. Улар назарий билимларни кенг доирада, енгил ўзлаштиради, ўзига хос тафаккур ва мустаҳкам хотирага эга бўлади. Бундай истеъдодни аниқлаш учун одатда махсус стандартлаштирилган билим тестларидан фойдаланилади.

Ижтимоий қобилият мураккаб воқелик бўлиб, мулоқот маданияти ва ижтимоий фаоллик билан боғлиқдир. Бу турдаги иқтидорни аниқлашда муомаланинг турли шакллари қўлланилади. Ижтимоий ривожланганлик даражаси текширилади, жамоани бошқара олиш салоҳияти, ижтимоий онг савияси ва бошқалар махсус методикалар ёрдамида ўрганилади.

Ижодий қобилиятга нисбатан эса бир-бирини инкор этмайдиган икки хил ёндашув бор. Биринчисига асосан у қобилият деб тасаввур қилинса, иккинчисига кўра эса шахсий фазилат деб қаралади. Шу сабабли бундай салоҳият ҳар қандай ёшда, ҳар қандай касб-корда намоён бўлавериши мумкин. Лекин ижодийлик санъат, фан ва ишлаб чиқаришда энг катта самара беради. Шубҳасиз, ижодий истеъдод алоҳида фарқ қилиниши керак. У шахснинг олий фазилати бўлиб, ижтимоий қимматга эга бўлган ихтиролар ва кашфиётлар асосидир. Шу билан бирга, истеъдоднинг бу турига ташхис қўювчи психодиагностик методика ишлаб чиқилмагани мутахассисларни анча қийин аҳволга солиб қўяди.

Истеъдодни тарбиялаш муаммолари

Истеъдодли болалар ва ўсмирлар тарбияси ўта муҳим ва мураккаб масаладир. Америкалик мутахассисларнинг бу борадаги 85 йиллик тажрибаси ҳам иккиланмай бир қарорга келиш имкониятини бермаган. Ҳамма гап шундаки, бу масалага доир ягона таълим дастури ханузгача яратилмаган. Бу шундан гувоҳ-

лик берадики, ҳар бир истеъдодли бола ўзига хос ва такрорланмасдир. Агар фақат математика соҳасидаги истеъдодли болаларни бир синфга жамланганда ҳам улар орасида муайян тафовут борлиги маълум бўлади. Шу сабабли истеъдодларни тарбиялаш усуллари ҳам турличадир.

Баъзи истеъдод эгаларини (масалан, мусиқа, балет, спорт соҳаларида) махсус ўқитиш юқори самара берса-да, интеллектуал қобилияти ўта ривожланган болаларни ажратиб ўқитишнинг ижобий жиҳатлари билан бирга салбий томонлари ҳам мавжуд. Афзал жиҳати шундаки, у орқали энг мақбул, чуқурлаштирилган ва тезлаштирилган таълим жараёнига эришилади. Бунинг учун мазкур синфларда педагогик салоҳияти юқори бўлган, тажрибали, ўз фанини мукамал биладиган ўқитувчилар дарс бериши зарур.

Айни пайтда истеъдодли болалар синфини ташкил этишнинг ижобий бўлмаган жиҳатлари ҳам бор: болаларнинг мулоқот доираси тораяди, ўқувчиларда алоҳидалик, танланганлик руҳи, ғурури пайдо бўлади. Элитар таълим деб аталадиган бу таълим тизими аксарият ҳолларда болаларда манманлик, бошқаларни назар-писанд қилмаслик, худбинлик каби хислатларни шакллантиради.

Таъкидлаш керакки, истеъдод эгасига қайси шароитда таълим беришдан қатъи назар, унинг нимага йўналтирилиши ва қандай ўқитилиши муҳим аҳамиятга эга. Аксарият машҳур олимлар, истеъдодли ёзувчи-шоирлар, илғор ихтирочиларнинг оддий, умумтаълим мактабларини тугатгани ҳам бунини тасдиқлайди.

Асосий фикр шундан иборатки, истеъдоднинг мураккаб табиатига тўлиқ мос

келадиган таълим тизими ҳали яратилмаган. Бироқ ҳар бир ўқувчи шундай таълим олиш шароитига эга бўлиши керакки, токи бу усул унгагина хос имкониятларни иложи борица тўлақонли юзага чиқарсин. Шунинг учун табақалаб ўқитиш, индивидуаллаштирилган таълим, шахсга йўналтирилган тахсил йўналишлари барча мактаб ўқувчиларига етиб бориши ўта долзарб ва муҳим вазифадир.

Алоҳида қайд қилиш керакки, бу борада қадимдан ўз самарадорлиги билан қадрланиб келаётган “устоз-шогирд” усули — чет элларда тьютор, яъни мураббийлик, деб аталадиган тизим алоҳида аҳамиятга эга. Лекин устоз-шогирд тизимини ортиқча расмийлаштириб, ҳисоботларга киритиш, барча ўқитувчиларни шунга мажбур қилиш керак эмас. Ўқувчи ўзига устоз, мураббий сифатида моҳир ўқитувчиси ёки етук олимни, истеъдодли шоир ёки ёзувчини, ишлаб чиқариш илғори ёхуд ном таратган шифокорни танлаши мумкин. Муҳими, бу шахслар айни шу истеъдодли бола билан индивидуал ишлашни ўз зиммасига олиши зарур.

Истеъдодли болалар билан ишлашнинг шакл ва методлари, уларга бериладиган таълим мазмуни каби жуда хилма-хил бўлиб, энг асосийси, истеъдодли болалар билан шуғуллана оладиган мутахассисларни тайёрлашга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади.

Умуман олганда, истеъдодли боланинг ички имкониятларини юзага чиқариш учун зарур шарт-шароит яратиш, уларни тўғри танлаш ва мунтазам равишда тарбиялаб бориш билан изчил шуғулланиш ҳар қандай ривожланаётган мамлакат кун тартибида турган долзарб вазифа, истиқболнинг устувор дастури бўлмоғи керак.

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ

Islom falsafasi qanday paydo bo'lgan?

Ҳаётӣй эҳтиёж

Ислом динининг илк шаклланиш даврида ақида, ибодат, ҳуқуқ, диний жамоа, давлат ва ҳокимият масалаларида баҳс кўтарилмаган. Муҳаммад алайҳиссалом барча ҳукмларни ваҳий орқали олар ва уларни сўзсиз бажариш мусулмонлар учун фарз эди. Айтиш мумкинки, Пайғамбар ҳаётлигида ислом жамияти мустаҳкам ва ишончли таянчга эга бўлган. Мусулмонлар Пайғамбарнинг шахсияти, жозибали нутқи, ҳаёт тарзи, ахлоқ-одобиға фидойиларча тақлид қилар, айниқса, қалб осудалиги ва хотиржамлигиға, руҳий таскин топишға интилган одамлар учун у ибрат намунаси эди. Унинг ўғитлари муҳокама ва мушоҳадаға ўрин қолдирмас, ундан таралаётган иймон нури ишонч ва эътиқодни мустаҳкамлар эди. Турган гапки, ваҳий бор экан, ҳақиқатнинг бошқа манбаи ҳақида ўйлаш зарура ти сезилмаган. Асосийси — ваҳий орқали нозил бўлган оятларни ёдда сақлаш, тушуниш ва ҳаётға татбиқ қилиш эди. Бу эса

Қуръон ҳукми ва Пайғамбар суннатидан оғишмасликни тақозо этган.

Пайғамбарнинг вафоти мусулмон жамияти олдиға икки муҳим муаммони кўйди. Биринчи — илоҳий ваҳийнинг тўхташи бундан сўнг ислом қридаларини идрок этиш ва эътиқод билан боғлиқ масалаларни ечишда мантқиққа суянишни талаб қилиши бўлса, иккинчиси, Пайғамбар суннати давом эттиришға бурчли арбобларнинг дин ривожини таъминлашдаги маҳорат ва қобилияти, шунингдек, умматни бошқаришда одилликни қай даражада ўзлаштиргани шубҳа остиға олина бошлаганидир. Аслида мусулмонлар ўртасидаги дастлабки келишмовчиликларға ана шу кейинги муаммо сабаб бўлди. Ихтилофлар аста-секин кескинлаша борди.

Мусулмонлар орасидаги бўлиниш суннийлар, шиалар, хорижийлар каби оқимларни тарих саҳнасиға чиқарди. Улар ўртасидаги ихтилофлар, турли сиёсий ва ижтимоий кўтарилишлар негизини ҳокимият учун кураш ташкил этган. Ҳар учала оқим ўз иддао-

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ. Филология фанлари доктори, Жаҳон тиллари университети проректори

ларида Куръони карим ва Пайғамбар ҳадисларига таяниб фикр юритар эди.

Шу ўринда ўзаро келишмовчиликлар сиёсий тизимда маълум даражада қонунчилик танглигини чуқурлаштиргани ҳақида айтиб ўтиш керак. Ўзаро зиддиятни назарий жиҳатдан ажрим қилиш зарурати пайдо бўлди. Бу эса фикҳ асосларининг юзага келишига шароит яратди (Қаранг: *Саййид Муҳаммад Хотамий. Ислом тафаккури тарихидан. Форсчадан Н.Комил тарж. Т., 2003, 21-22-бетлар*). Уламолар жамоа орасида катта таъсир кучига эга эди. Ислом қарор топган дастлабки даврда фикҳий-ҳуқуқий меъёрлар ибтидоий кўринишда бўлган бўлса, кейинги асрда Куръони карим ва ҳадисларга асосланиб, бирмунча мураккаб қонунлар ишлаб чиқиладиган бошлади.

Куръон матнларини зоҳирий талқин қилиш кундалик турмуш тарзига тўғри келмай қолди. Масалан, даромаднинг қирқдан бирини тўлаш ҳақидаги ҳукмда тилла назарда тутилганми ё кумуш; ёки ҳар иккаласидан ҳам шунчадан тўлаш керакми; бу ҳукм қимматбаҳо тошларга ҳам тегишлими ёки йўқми, деган саволлар пайдо бўлди. Ҳуқуқий тизимда мантиқий ечимга эҳтиёж туғилди. Фақиҳлар орасидан халифа ва амирларнинг ҳомийлиги остида кун кечирадиган ва уларнинг манфаати йўлида хизмат қилишни ўз вазифаси деб билувчи гуруҳ ажралиб чиқа бошлади. Куръон оятларини таъвил қилиш дастлаб шу сабабларга кўра бошланган кўринади. Аммо бундай уринишлар қаттиқ қаршилиқка учради. Бахтортишувлар бошланди. Мунозаралар доираси борган сари кенгайиб, ижтимоий соҳаларни ҳам қамраб олди. Бироқ бу муаммоларнинг фалсафага дахли йўқ эди. Фалсафа кейинроқ пайдо бўлди. Вақт ўтган сари Пайғамбар ва унинг саҳобалари даврида кўрилмаган янги эҳтиёж-талабларнинг келиб чиқиши, ижтимоий ҳаётда юз берган замонавий ўзгаришлар турли фикҳий-мазҳабий қарашларга замин тайёрлади. Шу жумладан, бошқа динга мансуб халқларнинг исломга кириши, ўзга маданият ва эътиқодларнинг яшовчанлик кучи, ёт мафкураларнинг ислом асосларига зарба бериш хавфи мусулмон мутафаккирларини янги билимлар манбаини қидиришга мажбур қилди. Иш шу даражага етдики, фикҳ доирасида баъзи мутафаккирлар (масалан, Абу Ҳанифа) Куръони карим ва ҳадисга қўшимча равишда ижмо ва қиёс — ҳаётий тажрибага суянишни тавсия қилди.

Шариат илмларининг ривожини, айниқса, ижмо, қиёс усуллари мусулмонлар олдига кўндаланг бўлган диний ибодатлар билан боғлиқ кўплаб муаммоларни бартараф этди. Шу билан бирга, мазкур усуллар дин асосларини фалсафий мушоҳада қилишга ҳам йўл очиб берди. Бундан ташқари, содда фалсафий мушоҳадаларнинг пайдо бўлишида христиан илоҳиётшунослигининг ҳам муайян даражадаги таъсирини инкор этиб бўлмайд.

Мусулмонлар христиан таълимидан яхши хабардор эди. Афина, Константинополь, Антиох шаҳарларидаги қадимий фалсафа мактаблари аъёнларининг христиан дини доирасида сақланиб қолгани улар билан бақамти яшаётган мусулмонларга буни ўрганиш имкониятини яратди.

Христиан илоҳиётшунослиги тарихидан

Ислом фалсафаси тарихий илдизларини очишда христиан илоҳиётшунослиги тараққиётига ҳам назар ташлаш эҳтиёжи сезилади.

Грек ва Эллин фалсафаси руҳида вояга етган эллин фозиллари ўзгача тасаввурлар оламида яшаган. Христиан динини мустақамлаш учун христианлар ва юнонлар ҳаёт тарзини уйғунлаштириш муҳим ҳаётий масала эди. Христианлар олдига икки йўл бор эди: бири — Инжилни грек тилига таржима қилиш ва бу гоёни уларга сингдириш; иккинчиси — бутун грек фалсафасини бутпа-раст-мажусийларга хос гумроҳ таълимот сифатида қоралаб, Инжил тили билан улар ўртасида тушунтириш олиб бориш. Шу тариқа христианлар орасида ҳар иккала йўл тарафдорлари пайдо бўлди. Биринчи йўлни танлаган илоҳиётчилар фикрича, грек мажусий фалсафий таълимоти ҳам Худо томонидан яратилган. Шунинг учун унга ижобий қараш лозим. Христиан динини фалсафа ёрдамида тушунтиришнинг ёмон жойи йўқ ва бундан кўрқиб керак эмас. Бундай қараш тарафдорлари кейинчалик католик христи-

анлари деб аталди. Иккинчи гуруҳ эса фундаменталистлар бўлиб, фақат Инжилда, хусусан, унинг Янги Аҳд қисмидагина христиан ҳақиқатини ўқиш мумкин, бу ҳақиқат грек фалсафасига ўхшаш мажусий аънаналар билан булганмаслиги лозим деб ҳисоблади.

Биринчи йўл тарафдорларининг Инжил маъноларини грек ва эллин фалсафалари ёрдамида тушунтиришга ҳаракати христиан теологияси — илоҳиётчилигининг шаклланишига олиб келди. Христианлик ва неоплатонизм синтезлашди. (Бу ҳақда қаранг: *Скирбекк Г., Гилье Н. История философии. М., "ГИЦ Владос", 2000, стр. 179*)

Инсон — яратилмишлар орасида энг шаарафлиси, барча одам бир хил қадрга эга қабилдаги христиан тушунчалари стойикларга хос инсоннинг табиий ҳуқуқлари, умуминсоний тенглик ва ўзаро биродарлик ғояларига жуда мос тушар эди; барча бажариши вожиб бўлган биргина қонун бор, у ҳам бўлса Худонинг каломидир. Унга кўра, жами одам тенгдир.

Христианлар фикрича, тарих, стойиклар айтгандек, доирасимон эмас ва айланиб такрорланмайди, балки тўғри чизик бўйлаб ҳаракат қилади. Тарих фақат олдинга юради ва қиёмат кунида охирига етади. Тарих бу: инсоннинг яратилиши — гуноҳга ботиши — Исонинг туғилиши — Исо Масих ҳаёти ва қайта тирилиши, умумий ҳисобда, гуноҳ ва нажот топишга интилиш ўртасидаги курашдан иборатдир.

Христиан динини қабул қилган юнонлар ичида жуда кўп файласуфлар бўлиб, улар фалсафани христианлик либосига ўрашга ҳаракат қилди. Бу ҳаракатнинг олдинги сафларарида гностиклар турди. Гностицизм милонинг 150-йилларида ғоят равнақ топган. У ёвузликнинг келиб чиқиш сабабини ахтаришга бўлган табиий интилиш маҳсули эди. Миср ва Сурияда гностицизмнинг машхур мактаблари бўлган.

Гностиклар Худо ва материя ўртасидаги қарама-қаршилиқни бартараф этишга ҳам бел боғлади. Бунинг учун улар ўз таълимотларига эманация (илоҳий нурланиш, тажаллий) ғоясини киритди. Бу таълимот бўйича, илоҳий нурланиш жараёнида руҳонийлик каммайиб, моддийлик кўпайиб боради.

Гностикларнинг наздида, материя ёвузликдир. Чунки у мутлақ Рухдан яралган ва материя билан кўшилиши мумкин эмас.

Одам шаклидаги Исо аслида Рух бўлиб, у моддий жисмда кўринади, холос. Хочга тортилиш асносида Рух — Исо Масих танани ташлаб кетган, хочда эса Одам — Исо ўлган.

Гностиклар Исонинг асосий вазифаси инсонга нариги дунёда нажот топиш йўллари кўрсатиш бўлгани ҳақидаги христиан ақидасини янада ривожлантириб, шундай хос билим (гнозис) борки, Исо уни фақат айрим одамларга ўргатган, деган фикрни илгари сурган. Уларнинг фикрича, бу одамлар олимлар бўлиб, авом бундай илмларни тушунишдан ожиз. Улар даражасига етиш, уларнинг илмларини ўрганиш гнозис (маърифат) орқали амалга ошади. Бу эса инсон нажот топишининг энг самарали усулидир. Ана шу хос илмни эгаллаган валийлар самога, Тангри ва Исо ҳузурига кўтарила олади. Фафлатда юриб, маърифатини оширганларга у ерда жой йўқ. Улар абадий азобкубатга маҳкум.

Христиан таълимотининг фалсафийлашувида II-III асрларда пайдо бўлган апологетларнинг ўрни каттадир. "Апологетика" сўзининг луғавий маъноси "ҳимоя қилиш" бўлиб, христиан дини ақидаларини турли хужумлардан муҳофаза этишга қаратилган. Апологетлар юқори доираларда христиан динига нисбатан хайрихоҳлик уйғотишга ҳаракат қилган.

Уларнинг асарларида христианлик моҳиятига мантиқий тафаккур билан ёндашишга чақирилган. Бундан мақсад христиан динини тушунарли талқин қилиш ва юнон ўлкасида христиан динини сингдириш эди. Апологетларнинг таъкидлашича, тарихий ҳақиқат ва ҳаётий фалсафа айни христианликда тажассум топган.

185 йили Александрияда бутпарастликдан воз кечганлар мактаби очилади. Бу мактаб ўз олдида христианликка фалсафий асос бериб, уни муайян тизимга солиш мақсадини кўйган эди. Зеро, улар фалсафа христиан илоҳиётчилиги асосларини ишлаб чиқиш имкониятини очади, деб ҳисоблаган.

190 йилдан Александрия мактабига раҳбарлик қилган Климент христиан фалсафасини ишлаб чиқишга уринди. У юнон фалсафасига ҳаддан зиёд ижобий муносабатда бўлди ва шунинг учун 202 йили тазйиқлар остида бу мактабдан кетди. Унинг фикрича, модомики ҳамма ҳақиқат фақат Худога хос экан, унда юнон фалсафаси ҳам Худога хиз-

мат қилиши, христианлик эса аста-секин юнон фалсафасига сингиб кетиши керак эди.

Христиан динига фалсафий тус бериш Августинга (354-430) насиб қилди. У христианлик ва неоплатонизм ғояларини бирлаштирди. Унинг фикрича, инсон илоҳий мададга муҳтож. Тўғри, у ирода эркинлигига эга, бироқ Худонинг инсон пешонасига ёзиб қўйган нажот йўли — тақдирдан четга чиқа олмайди. Августин неоплатончиларнинг руҳ ва тана муносабатлари ҳақидаги тушунчаларини қўллайди: Руҳ — инсондаги илоҳий неъмат, тана эса гуноҳлар манбаи. Инсон имкон қадар вужуд хоҳишларидан қутулиб, диққатини Рухда жамлаши ва шу тариқа Худога яқинлашиши керак. Августин одамнинг ибтидода гуноҳга ботгани масаласини ҳам назардан қочирмайди. Руҳ бевосита гуноҳ таъсирини сезиб туради. Ҳар бир банданинг қалбида эзгулик ва Иблис курашади. Шунинг учун ҳам ирода масаласи Августин таълимотида муҳим ўрин тутган.

Августиннинг ирода борасидаги қарашлари грекларга ёт. Уларда ирода — куч, ақл-тафаккур орқали эзгуликни тушуниш воситасидир. Греклар ақлий тафаккурга суянган. Тафаккур иродадан устун қўйилган. Августин бунинг аксини исботлашга уринди. У ҳиссиётлар инсон ҳаётида ақлий тафаккур тарафдорлари ўйлагандан кўра кўпроқ аҳамиятга эга деб ҳисоблади. Шу тариқа стойикларнинг холис ёндашувини шубҳа остига олди. Унингча, инсон мустақил равишда ҳиссиётларини идора эта олмайди. Бунда эътиқод бошқарувчи кучдир. Худо ҳақидаги ҳақиқат ақл билан эмас, эътиқод орқали анланади. Эътиқод эса ақлдан кўра иродага тааллуқлидир. Сезги ва қалбнинг ўрнини таъкидлаган ҳолда, Августин эътиқод ва билимнинг узвийлигини қайд этади. Шу билан бирга, у тафаккурни муносиб баҳолайди. Унингча, эътиқод ва тафаккур бир-бирини тўлдирди: “Эътиқодни кучайтирмоқ учун тафаккур қил! Тафаккуринг теран бўлишини истасанг, эътиқодга таян!”

Августинча билиш назариясининг характерли томонларидан бири христиан мистицизмидир. Унинг асосий ўрганиш объекти — Худо ва инсон руҳи. Билиш назариясидаги иррационаллик, яъни ироданинг рационал-мантикий омиллардан афзаллиги Августин таълимотида эътиқоднинг ақлдан устунлиги орқали ҳимоя қилинади. Унингча, ин-

сон учун буюк мартаба ақлий салоҳият эмас, балки диний ақидаларни қалбдан англаб етишдир. Худога ишониш — билишнинг бошланғич омили.

Бундан теологнинг эътиқод тушунчасига экзистенционал нуқтаи назардан ёндашганини англаш мумкин. Эътиқод, бу — ҳақиқатни шунчаки қабул қилиш эмас, унга қатъий ва мутлақ ишонишдир.

“Яхши инсон ишқ ва ҳижронни ҳис эта олиши, уят ва тавбани билиши керак”, дейди Августин. Чин инсон Худога ва инсонларга нафақат дўстона муносабат билан, балки жўшқин ҳамда самимий ишқ билан боғланган. Инсонга ирода эркинлиги берилган. Инсоннинг хатти-ҳаракати бутунлай иродага боғлиқ. Одамзод Худони излайди, унинг Каломига эргашади ёки ундан юз ўгириб, гуноҳ ишлар содир этади. Эркин танлов ҳолатидагина гуноҳ ҳақида сўз юритиш мумкин.

Августин фалсафасида яхшилик ва ёмонлик, улар ўртасидаги фарқ масаласи муҳим ўрин тутди. Унингча, Худо яратган дунё эзгуликка асосланган. Иккинчи томондан эса, ёмонликнинг мавжудлиги шубҳасиздир. Худо дунёни яхшилик манбаи қилиб яратган. Лекин ёвуз ирода уни захарлаган. Бундан, ўз навбатида, бошқа бир хулоса келиб чиқади. Мутлақ ёмонлик йўқ, мутлақ яхшилик эса бор. Ҳеч қандай яхши амаллар кўрилмайдиган жойда албатта ёмонлик юзага келади, ёмонлик — олий мақсадлардан юз ўгириш, кибр-ҳаводир. Кибр-ҳаво худосизликдан пайдо бўлади. Ёвузлик, шу тариқа, инсоннинг ирода эркинлигини нотўғри қўллаши билан боғлиқ. Одам Атога ирода эркинлиги яхши-ёмонни ажратиш, гуноҳдан сақланиш учун берилган эди. Аммо у маъсиятга қўл урди. Одам авлоди гуноҳга ботди. Шушу, гуноҳдан холи бўла олмайди. Одамзод гуноҳкор бўлгани учун ҳам, Худо уларнинг амалларига қараб баҳолайди: уларнинг баъзилари жаннатда роҳат-фароғатда яшайди. Бу тақдир бўлиб, Худо томонидан олдиндан белгилаб қўйилган. Августин яна шуни таъкидлайдики, ёмонлик дунё мувозанатини бузолмайди, лекин дунё учун зарардир. Демак, Августин дунёда ёмонликнинг мавжудлигини инкор этмайди. Унингча, ёмонлик дунёвий характерга эга бўлиб, одамзод табиатига хос. Яхшилик — Худодан, Унинг меҳрибонлиги маҳсулидир. Инсон ўз ёвузлиги учун муқаррар суратда жавобгардир.

Агар Худо ҳаммасини олдиндан билса, унда инсон иродасини қандай тушунмоқ керак? Августин фикрича, вақтнинг икки тизими бор. Одамзод моддий олам вақти бўйича яшайди. Худо, аксинча, вақтдан ташқари мавжуд. Вақт олам билан бирга яратилган. Шу нуқтаи назардан, Худо дунёвий вақт тизимидан хориж ҳолда, инсон ҳаракатининг натижаси қандай бўлишига қараб иш кўради. Худо энг олий даражадаги моҳиятдир. Худонинг борлиги ҳеч нарсага боғлиқ эмас. Бошқа ҳамма нарса фақат илоҳий Ирода туфайли мавжуддир. Худо — мавжудликнинг, барча ўзгаришларнинг ягона сабабчиси. Худо оламни яратибгина қолмай, уни сақлаб туради. Августин дунё яратилгандан кейин ўз-ўзича ривожланди, деган деистик таълимотни инкор қилди. Унинг таълимотига кўра, Худо билишнинг ҳам асосий манбаидир. Ўткинчи нарсаларни билиш мутлақ билиш олдида ҳеч қандай маънога эга эмас. Худо инсон руҳига, тафаккурига нур ато этади, одамзодга ҳақиқатни танишда ёрдам беради. Худо энг олий даражадаги мукамалликдир ва умуман, ҳамма эзгуликнинг сабабчисидир. Ҳамма нарса Худо туфайли мавжуд экан, ҳар қандай эзгулик фақат Ундандир. Шундай қилиб, олим фалсафада илоҳиёт учун кенг йўл очиб берди.

Августин дунёқарашига антик давр фалсафий доктриналаридан бири — Платон таълимотининг таъсири кучли бўлган. Теолог ўз асарларида неоплатончилар талқинидан фойдаланган. Платон метафизикасидаги ғоялар, билиш назариясида мавжуд абсолютизм, борлиқ таркибидаги қарама-қарши кучларни эътироф этиш (эзгу ва ёвуз руҳлар), руҳоний оламни иррационал қабул қилиш — буларнинг барчаси унинг таълимотида муайян из қолдирди. Августин таълимоти ўрта аср тафаккурининг белгилловчи маънавий омилига айланиб, бутун Ғарбий Европа тафаккурига катта таъсир кўрсатди.

Худо — билим манбаи сифатида билиш назариясининг объекти, эзгулик ва гўзаллик, ахлоқ тимсоли. Худо фақат чексиз борлиқ бўлибгина қолмай, мукамал Ишқдир. Неоплатончилар ҳам шу тариқа назарий фикр юритган, лекин улар таълимотида Худо алоҳида моҳият сифатида тушунилмаган. Августин назарида, олам — Худо иродасининг маҳсули. Неоплатончилар нуқтаи назарида эса, Худо ва олам ягонадир.

Шу тариқа юнон фалсафаси элементлари Инжил ҳақиқатига уйғунлаштирилди. Христианлик ва юнон фалсафаси ўзаро зид бўлса-да, христиан мутафаккирлари ўз динларининг илоҳий моҳиятини мантиқан оқлаш учун грекларнинг фалсафий техникаси, ғояларидан фойдаланди; ўз қарашларини стоицизм ва платонизм асосида ривожлантирди.

Шундай қилиб, оламнинг тузилиши, Оллоҳ таоло зоти ҳақидаги тасаввурларни бир тизимга келтириш соҳасида христианлар кўлга киритган ютуқлар, уларнинг юнонча тафаккури мусулмонларга ҳам кўл келиши мумкин эди.

Мафкуралар тўқнашуви ёхуд “Калом”нинг туғилиши

Юнон фалсафаси моҳиятини ўрганишга бўлган талаб мусулмон дунёсида ҳам аста-секин кучайди. Плотин, Порфей, Прокл, Жон Филопон номлари араб оламида машҳур бўлиб кетди. Аммо Аристотель (Арасту) ва Платон (Афлотун) машҳурликда барчасидан ўтиб тушди. Ҳатто Аристотелга тегишли бўлмаган баъзи асарлар ҳам унинг номи билан боғланиб кетди. Масалан, “Арасту илоҳиёти” аслида Плотиннинг “Енниад” (Enneads) асарининг 4-5-қисмлари эди. Проклнинг “Liber de Causes” асари ҳам Аристотелга нисбат берилди. Ўша даврда кўпгина ислом файласуфлари табобат билан шуғулланарди. Шунинг учун улар кўпроқ Гален, Гиппократ, Евклид ва Архимед ишларига мурожаат қилган (*Oliver Leaman. An introduction to medieval Islamic philosophy. Cambridge University Press, 1984, p.5.*)

VIII-IX асрларда фалсафий мушоҳадага интилишнинг авж олиши фақих ва муҳаддисларнинг диний ҳужжатлар асосида чиқарган ҳукмларига ишончсизликнинг ортишига олиб келди. Бахслар кескинлаша борди.

Умавийлар томонидан ҳар қандай муҳолиф ҳаракатнинг шафқатсизларча бостирилиши норози кучларнинг халифалик марказидан узоқроқ ўлкаларда паноҳ топишига олиб келди. Шунинг учун Хуросон ва Табаристон умавийларга (кейинчалик худди шундай аббосийларга ҳам) қарши кураш ўчоқларига айланди.

Тарих саҳнасида аббосийлар чиқа бошлади. Уларнинг асосий ғояларидан бири дунёвийлашиб бораётган умавийлар салтанатини парчалаб, диний анъаналарни тиклаш

эди. Аббосийлар уюштирган Абу Муслим ҳаракати ҳақиқий оммавий кўзғолонга айланиб кетди. Қора тусли либос янги ҳаракатнинг рамзига айланди.

Аммо аббосийларнинг ҳукумат тепасига келиши умавийлар бошлаб берган дунёвий ҳаёт тарзига чек қўя олмади. Бунинг иложи ҳам йўқ эди. Чунки кенг ҳудудларга тарқалган улкан империяни бошқариш тизими давлатнинг дунёвий бўлишини объектив тарзда тақозо этарди.

Аббосийлар пойтахтни Дамашқдан Бағдодга кўчирган, халифаликда араб бўлмаган халқларнинг таъсири ортди. Ҳорун ар-Рашид даврида аббосийлар давлати қудратли салтанатга айланди. Умавийлар юнон тафаккури таъсирида бўлган катта ҳудудда, шу жумладан, Византия ҳукми остидаги Европада ҳукмронлик қилган бўлса, энди нафақат уларга қарашли ерлар, балки Сурия ва Миср, бутун Эрон ва Марказий Осиё ҳам аббосийлар ихтиёрига ўтди.

Аббосий халифалар диний билимларни шарҳлаш ва дунёвий дунёқарашни чуқурлаштириш ишларига жиддий эътибор қаратиб, юнон ва ҳинд фалсафаси ҳисобига ислом фалсафасини бойитиш йўлини танлади. Чунки исломни фалсафий тушунишни рағбатлантириш давлат сиёсий-ҳуқуқий тизимини мустаҳкамлашга хизмат қилар эди. Юнон, ҳинд, паҳлавий тилидан турли фанларга оид асарлар араб тилига таржима қилинди. Ҳорун ар-Рашид (763-809) юнон тилини ва грек олимлари меросини ўрганишни астойдил қўллаб-қувватлади. У ҳатто одамларини Фарбга юбориб, юнон китобларини саройга келтирди. Грек фалсафий тушунчалари ва илмий истилоҳлари қайта ишланиб, араб луғати бойитилди. Шу жараёнда юнон маданиятининг анча қисми ўзлаштирилди ва бунда Ҳунайн ибн Исҳоқнинг (808-873) хизмати катта бўлди. Арабларнинг асосий қизиқиши фалсафа, тиббиёт, оптика, математика, астрономия, кимё каби соҳаларга қаратилди. IX асрга келиб Бағдод араб дунёсининг илм-фан марказига айланди. Араблар фақат эллин маданиятини ўзлаштирибгина қолмай, ҳинд ва хитой маданиятининг илғор аъёнларини ҳам ўргана бошлади. VIII асрда мусулмонлар хитойликлардан қоғоз тайёрлашни ўрганди ва китобларни папирус баргларида қозғога кўчиришга ўтди. X-XI асрларга келиб ислом

дунёсида юзлаб улкан кутубхоналар вужудга келди. Масалан, ўша даврларда Бағдодда юз мингга яқин қўлёзма китоб бўлган. Ҳолбуки, XIV асрда Сарбоннада (Париж) атиги икки минг қўлёзма китоб мавжуд эди. Римдаги Ватикан кутубхонасида ҳам тахминан шунча китоб бўлган. Мусулмонлар бой илмий мерос асосида ҳар томонлама тадқиқотлар олиб борди ва катта муваффақиятларга эришди. Уларнинг тиббиёт, астрономия ва оптика фанларидаги ютуғи нафақат Шарқ, кейинги даврларда ҳатто Фарб илм-фани ривожига ҳам муҳим улуш қўшди.

Маъмун томонидан “Байт ул-ҳикма” — фанлар академиясининг ташкил қилиниши (832 йил) ислом фалсафаси, тиббиёт ва астрономия фанларининг янада ривожланишига сабаб бўлди.

Таржималар воситасида кириб келган юнон ва ҳинд фалсафий гоялари билан танишиш мусулмонлар тафаккурини тубдан ўзгартириб юборди. Сиёсий-мазҳабий олишувлар оммавий тус олиб, баҳслар жиддийлашди. Энди диний масалаларни исломнинг илк давридаги каби юзаки ёндашув билан ҳал қилиб бўлмас эди. Оллоҳнинг зоти ва сифатлари, инсоннинг ирода эркинлиги, эзгулик ва ёвузлик манбалари ҳақидаги турли фалсафий мулоҳаза ва талқинлар юнонлардан кириб келган тасаввур ва тушунчалар ҳисобига бойиб, уламолар ўртасида турли гуруҳларнинг пайдо бўлишига замин яратди. Гуруҳлар ўртасидаги баҳслар ошқорачи зиддиятга айланиб кетди.

Шу ўринда бу даврдаги мунозараларда бир неча машҳур мактаблар ажралиб турганини таъкидлаб ўтиш жоиз. Улар куйидагилардир:

Жабария. VII аср охири — VIII аср бошида ислом илоҳиётида пайдо бўлган илк оқимлардан. Жабарийлар инсон тақдирини Худо мутлақ олдиндан белгилаб қўйган, ҳеч қандай ирода ва фаолият эркинлиги йўқ, бу сифатлар фақат Худода мавжуд, деган қарашни ўртага ташлади. Умавийлар жабарийларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг мухолифларини таъқиб остига олди.

Қадария. Қадария ҳаракати умавийлар даврида пайдо бўлган. Бироқ ҳеч қачон катта куч касб этмаган.

Илк илоҳиёт оқимларидан ҳисобланган қадария тақдир ва ирода эркинлиги масаласида ўзига хос таълимотни илгари сурди. Чунончи, жабарийлар таълимотига қарши

ўлароқ, улар инсон ўз амалининг яратувчиси (холиқи) деб тушунтирди. Одиллик Худонинг асосий сифатларидан бири, бинобарин, у гуноҳни олдиндан белгилаб қўйган бўлиши мумкин эмас. Худодан фақат адолат кутиш лозим. Гуноҳ ишлар инсон фаолияти маҳсулидир. Демак, инсон ирода ва фаолият эркинлигига эга, акс ҳолда инсон гуноҳ қилмас эди, деган хулосага келади қадарийлар.

Қадарийлар сиёсатда умавийлар хонадонидан бўлган халифалар ҳокимиятига қарши турди. Шундай бўлса-да, умавий халифалардан иккитаси — Муовия ва Язид қадарийлар қарашларига мойил бўлгани манбаларда эътироф этилган. Қадарийларнинг энг йирик вакиллари Маъбад ал-Жуханий (699-700 ёки 703-704 йилларда ўлдирилган), Жайлан ад-Дамашқий (742 йили қатл этилган), Ҳасан ал-Басрийдир (642-728).

Муржия. Бу алоҳида бир йўналиш эмас. Муржийлар барча мазҳаблар ичида ўз тарафдорларига эга бўлган. Улар инсон бурчи ва маслаги ҳақидаги муҳокамани “орқага суриш”га (иржаъ) даъват этди. Яъни, инсоннинг хатти-ҳаракати, унинг иймонини ёлғиз Оллоҳ билади ва фақат Унинг ўзи инсон устидан ҳукм қилиши мумкин, деб ҳисоблади. Бу ғояни халифа Али ибн Абу Толибнинг невараси Ҳасан ибн Муҳаммад VII асрнинг 90-йилларида Ҳазрат Али тарафдорларига ёзган номаларида ифодалади. Худди шу каби номалар халифаликнинг бошқа шаҳарларига ҳам юборилди. У халифа Усмонга нисбатан содир этилган илк фитнанинг ислом дини учун ўта мудҳиш оқибатлар келтириб чиқаришидан хавфсираб, мусулмонларни рақиб тарафни бадном этиш ҳаракатидан, гуруҳбозлик ва тарафкашликка берилиш фикридан қайтаришга уринди. Ҳазрат Али тарафдорларини бекорга қон тўкишни бас қилиб, умавийлар билан келишувга чақирди ва ҳар қандай мўмин аъмолини, хоҳ ўлган бўлсин, хоҳ тирик — муҳокама қилишни қоралади. Бу таълимот тезда Ироққа, ундан халифаликнинг шарқий вилоятларига ёйилди.

Муътазила. Қадарийлар таълимотини VIII аср охирларидан изчил давом эттирган ва ислом фалсафасининг шаклланишига замин яратган тафаккур ўчоғи муътазилийлар мактабидир.

Улар исломни мантиқ асосида тушуниш бўйича бир неча ғояни ўртага қўйган эди. Муътазилийлар инсон хатти-ҳаракати ва эҳти-

ёжлари учун ўзи жавобгар, Оллоҳ ҳар бир ишда ҳақ экани ҳақидаги ғояни илгари сурди. Улар Оллоҳ ҳақидаги билимларни эгаллашда ақлий-мантиқий тафаккур муҳим эканини таъкидлаган. Маъмун каби юнон фалсафаси ва илмини исломлаштиришга интилган халифанинг муътазила ғоясини қўллаб-қувватлагани шунинг учун бўлса керак. Бу ҳаракат халифа Маъмун даврида гуллаб-яшнади. Муътазила ғоялари 833-848 йиллари давлатнинг расмий таълимотига айланди. Бу ғояни эътироф этмаганлар таъбиқ остига олинди.

Маъмун 833 йили муътазилийларнинг муҳолифларига қарши “Миҳна” ташкилотини тузди. Диний арбоблар давлатнинг олий мансабларига тайинланиш чоғида мазкур ташкилот имтиҳонидан ўтиши лозим эди.

Маъмундан кейин унинг ўғли Муътасим ва невараси Восиқ бу сиёсатни давом эттириб, ташкилот ваколатини янада кенгайтirdи. Масалан, халифа Муътасим Аҳмад ибн Ҳанбални Қуръоннинг яратилгани ҳақидаги фикрга қўшилмагани учун хушдан кетгунча дарралаган. Халифа Восиқ уламоларни жазолашда ҳатто қатл қилишдан ҳам тоймаган.

Муътазила фирқасининг пайдо бўлиш тарихи фақих Восил ибн Атонинг (вафоти 748 йил) хорижийлар кўтарган масала юзасидан машҳур олим Ҳасан Басрий билан мунозарасидан бошланган. Хорижийларнинг: “Гуноҳи кабира содир қилган киши муслим бўлиб қоладими?” деган саволига Восил ибн Ато ижобий жавоб қайтарган. Бундай гуноҳни содир этган киши, Восилнинг фикрича, фосиқдир (оғир гуноҳкор). Аммо бундан ортиқ эмас. Бу мулоҳаза ўтирганларни дарғазаб қилади ва унга қарши ҳужум бошланади. Шунда Восил ибн Ато даврани намойишкорона тарк этади.

Жаҳмия машҳур илоҳиётчи олим Абу Муҳриз Жаҳм ибн Сафвон номи билан боғлиқ.

Ибн Сафвон инсон амал, хоҳиш ва ирода эркинлигига эга эмас, дейди. Жаҳмийлар таълимотига кўра, инсоннинг барча ҳаракати Худо томонидан олдиндан қатъий белгиланган. Амал инсон туфайли демоқ худди “дарахт ҳосил берди”, “сув оқяпти” деган кабидир. Инсон ўз амалининг яратувчиси эмас. Иймон иккига: сўз ва амалга ажралмайди. Дин, иймон — Оллоҳни билиш; динсизлик, иймонсизлик эса Оллоҳни билмасликдир. Инсон Оллоҳга қалбда эътиқод қилиб, тилда ундан воз кечса, кофир бўлмай-

ди, мусулмонлигича қолаверади. Дин, иймон ҳаммада (пайғамбарлардан то оддий бандасигача) тенг, бир хилдир.

IX асрда бу таълимот “инкор” этила бошлади. Баъзи олимлар унинг асосий ғояларини таҳрир қилиб, шариатга мувофиқлаштирди ва бу ишни бажарганлар жабарийлар (яъни аниқлик киритувчилар) деб аталди.

Таъкидлаш керакки, муътазилийлар билан жаҳмия асосчиси Жаҳм ибн Сафвон (вафоти 745 йил) яқин алоқада бўлган (*Fakhry Majid. A history of Islamic philosophy, p. 59*). Жаҳм ибн Сафвоннинг Восил ибн Атога замондош экани ҳам бу икки олим ўртасида муайян баҳслар бўлганини инкор этмайди.

Жаҳмийлар ва муътазила ғоялари ўртасида ўхшаш томонлар анчагина. Масалан, Қуръоннинг яратилгани, Оллоҳ зоти ва сифатларининг бирлиги ғояси шу жумладандир. Бироқ жаҳмийлар ирода эркинлиги масаласига кўшимча равишда жаннат ва дўзахнинг охир-оқибат йўқ қилиниши ҳақидаги ғояни кўтариб чиққан.

Жаҳмийлар фикрича, инсон бошқа яралмишлар қатори на қудрат, на ирода ва на танлов ҳуқуқига эга.

Уларнинг фалсафий талқинлари шариат уламоларининг жиддий эътирозига сабаб бўлди, бидъат сифатида қораланди. Гуруҳлар ўртасидаги аёвсиз ғоявий курашга ва ислом асосларига болта урилишига шариат бефарқ қола олмаслиги табиий. Айниқса, бу даврда “ал-фалсафа” — перипатетик фалсафанинг фан сифатида пайдо бўлиши шариат аҳлини чинакамига чўчитиб қўйди. Энди у бидъатни тарғиб этаётган турли савиядаги майда гуруҳларнинг ўзаро курашига чек қўйиш билан бирга, перипатетик фалсафага қарши мустаҳкам истехком тайёрлаши лозим эди. Халифа Мутаваккил даврида бунга қолай имконият пайдо бўлди. У ортодоксал ислом тарафдори бўлиб, ҳадис ва фикҳнинг мавқеини тиклаш учун муътазила оқими намояндалари билан курашга киришди. Бироқ халифанинг қирғинбарот сиёсати ва ғалабадан руҳланган ханбалийларнинг даъватларига қарамай, дин таҳлилида мантиқий-фалсафий тафаккурни чеклаш имкони йўқ эди. Халқ энди бурунгидек авом эмас, ҳар бир ходисани ақл тарозисига тортарди. Қанча ҳаракат қилинмасин, фақиҳлар ва муфассирларнинг бурунги мустаҳкам ва дахлсиз нуфузини тиклаб бўлмади. Жамиятда мантиқий та-

факкур тарзи барибир устуворликка эришиб бораверди. Бу тенденциянинг ортишида кенг тарқалаётган перипатетик фалсафа ва тасаввуф ғоялари ҳам муайян хизмат кўрсатгани аниқ. Шариат учун фақат бир йўл қолган эди. У ҳам бўлса, дин олимларининг эрк берилган хаёлотини шаръий ислом ақидаси ва таълимоти манфаатига хизмат қилдириш эди. Бунинг яна бир объектив сабаби ҳам бор эди. Ислом янги ҳудудларга ёйилиши билан муайян тарзда янги диний удумлар, янги маданиятлар, одатларга дуч келди. Бу ҳол янгидан-янги масалалар, талабларни юзага чиқарди. Янги халқларнинг исломга кириши натижасида улар қаршисида ҳам турли муаммолар кўндаланг бўла бошлади. Дин асосларини мантиқий жиҳатдан исбот қилиш ҳаёт-мамонт масаласига айланди. Бу, ўз навбатида, янги ғоя ва йўлларнинг пайдо бўлишига олиб келиши равшан эди. Иккинчи томондан эса, халифалик ичидаги сиёсий беқарорликни бартараф этиш, мусулмонларнинг турли фирқаларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслик зарурати уламоларни замонавий изланишларга мажбур қилди. Ушбу омилар исломнинг фикрловчи доираларида калом баҳсларининг пайдо бўлишига замин тайёрлади. Исломда “Калом” йўналишига асос бўлган бундай баҳсларни юритувчиларга нисбатан “мутакаллимин”, яъни “сўзлашувчилар” атамаси қўллана бошлади. Бу баҳслар турли гуруҳларнинг жиззаки ва чапани олишувлари шаклидан маданий мунозарага, кўпгина ҳолларда ёзма баҳслар (рисолалар) шаклига ўтиши, шариат манфаатига хизмат қилиши лозим эди.

Калом, шу тариқа, ўз тараққиёти давомида шариат илмининг таркибий қисмига айланди. Бунда Абу Ҳасан Ашъарийнинг хизмати алоҳида диққатга сазовордир. Шаръий асосдаги “Калом” йўналиши тўлиғича унинг ва Абу Мансур Мотуридийнинг таълимотларидан бошланади. Исломда уларга зид таълимотни тарғиб этган қарашлар бидъат деб эълон қилинган. Ибн Халдуннинг “Калом бидъатларга раддия сифатида пайдо бўлган. У шундай илми, мантиқий далилларга асосланган баҳс орқали дин асосларини ҳимоя қилади ва исломиятдан адашган бидъатчиларни қоралайди”, деган таърифи калом илми тараққиётининг Ашъарий ва Мотуридийлардан бошланган янги босқичига тегишли эканини унутмаслик керак.

YONIMIZDAGI "YOMBI" LAR

Тарих фани

Ўқиган-эшитган, кўрган-билган, шунингдек, миямга қўққисдан келиб қолган фикр-мулоҳазаларни ён дафтарчамга ёзиб қўядиган одатим бор. Ҳар гал дафтарчани варақлаганимда уларни бамисоли қуйма ёмбиларга ўхшатаман. Қуйида ана шундай маънавий "ёмби"лардан айримларини журналхонлар эътиборига ҳавола қилмоқдаман.

Жамиятнинг тараққиёт йўлини илмий асосда тарих фани ўрганади. Унинг энг қадимий қисми коинот ва жаҳон тарихидан иборат. Жамият тарихи одам боласи ишлаб чиқариш, яъни меҳнат куруллари яшаш ва ишлатишни ўрганган даврдан бошланган. У фан сифатида ишлаб чиқариш кучлари — одамзод, у ихтиро қилган меҳнат куруллари мажмуи ҳамда ишлаб чиқариш муносабатлари — ибтидоий сиёсий бирлашмалардан тортиб ҳозирги давлат тузилишигача бўлган жараёнлар тарихини тадқиқ этади. Инсоният жамият шаклида умргузаронлик қила бошлагани сари тарих фанининг мазмуни ҳам кенгайиб борган.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, тарих ҳар қанча мураккаблашса-да, фан нуқтаи назаридан ўзига хос қонуниятлари асосида ривожланаверади. Шу билан бирга, бирон бир тарихий воқеа юз берган пайтда уни келтириб чиқарган объектив қонуният ҳар доим ҳам дарров кўзга ташланавермайди. Бунга мисол тариқасида собиқ шўро тузумини келтириш мумкин. 1917 йилги давлат тўнтариши натижасида пайдо бўлган коммунистик диктатура ўз вақ-

тида энг адолатли тузум деб аталди. Ҳолбуки, эндиликда у энг мустабид тузум сифатида ўтмиш саҳифаларидан жой олди.

Фалсафа илмида ҳам шундай қонуният мавжуд: бирон бир воқеанинг моҳияти ва сабаблари вақт ўтиши билан аён бўлади. Бинобарин, у ҳақида тўғри хулоса чиқариш учун ҳам бир оз муддат ўтиши талаб этилади. Шундагина ҳақиқат юзага чиқади.

Тарих илмининг бундай сабоқлари бисёр. Бу эса тарихий воқеаларга муносабат билдиришда аجدодларимиз тажрибасидан фойдаланган ҳолда фикр юритиш лозимлигини англатади. Зотан, мозийга қайтиб иш кўрмоқ хайрлидир.

Тарихда омма ва шахснинг роли

Инсоният тарихида халқ ва унинг яратувчилик меҳнати ҳамisha асосий ўринни эгаллаган. "Тарихни халқ яратади" деган ибора бежиз айтилмаган. Дарҳақиқат, жамият тараққиёти давомида эришилган барча ютуқлар, аввало, заҳматкаш халқнинг бетиним меҳнати, ақл-заковати, бунёдкорлик фаолияти натижасидир. Дунё халқларининг изчил давом этадиган бунёдкорлик фаолияти инсоният тарихининг ўзаги ҳисобланади. Шу билан бирга, тарихда буюк шахсларнинг роли ҳам беқийёсдир. Буюк шахслар тарихнинг муайян даврларида тараққиётга ғов бўлиб турган ижтимоий-сиёсий иллатларни ақл-заковати билан ўзгалардан олдинроқ илғаб олади ва уларни бартараф қилишга халқ оммасини сафарбар этади. Бундай шахсларнинг номи тарихда муҳрланиб қолади.

Башариятнинг узок йиллик тарихий тажрибаси шуни кўрсатадики, Александр Македонский, Юлий Цезар, Наполеон каби машҳур шахслар ўз даврини тарихий саҳна деб ҳисоблаган. Уларнинг наздида, халқ гўё оддий томошабин мақомида бўлган. Аслида эса жамиятни, хусусан сиёсий тузумни ўзгартириш кўп жиҳатдан халқнинг хоҳиш-иродасига боғлиқдир. Чунки халқ тарих ғилдирагини айлантирадиган куч демакдир. Шу маънода халқ оддий томошабин эмас, барча ўзгаришлар ижодкори ҳисобланади. Умумхалқ ҳаракатини ташкил этолган саркорлар тарихий шахсларга айланади. Мамлакатимиз раҳбарининг "Биздан озод ва обод Ватан қолсин" деган пурмаъно ғояси ҳам тарихни ўрганиб, ундан олинган билимни бунёдкорлик йўлида ишлатишга даъват этади.

Малҳам топган яралар

"Социализм" деб аталган тузумда шундай меҳнат тақсимооти ҳукмрон эдики, аҳолининг аксарият қисми миллий даромад ишлаб чиқариш, қолган бир бўлаги эса тўпланган бойликни совириш билан банд эди. Сўнгги тоифадагилар кун сайин кўпайиб борган турли бюрократлик авж олган идораларда хизмат қиларди. Иқтисодиёт, мафкура, маданият, фан, халқ таълими, соғлиқни сақлаш соҳалари, ҳатто хизмат тармоқларида ҳам ишчи-хизматчилар сони сунъий равишда ортиб кетган эди. Бунинг устига, партия, давлат ходимлари учун махсус қурилган дам олиш масканларини айтмайсизми? Уларнинг барчаси миллий даромад ишлаб чиқариш билан банд бўлган меҳнаткаш аҳоли елкасидаги ортиқча юк, оёғидаги кишан эди. Энг ачинарлиси, ўз меҳнати билан "умумхалқ бойлиги" деб аталган давлат бойлигини кўпайтираётган жафокаш халқ, унинг манфаати давлат томонидан муҳофаза қилинмас эди.

Шукрки, жамият танасидаги бундай иллатлар мустақиллик туфайли барҳам топди, эски яраларга малҳам кўйилди: ҳозир мамлакатимизда халқ ва шахс манфаати, ташаббускорлиги давлат томонидан қўллаб-қувватланмоқда.

Алдамчи жумлалар

Собиқ шўролар даврида сохта ташвиқотга катта эътибор қаратилди. КПССнинг бирон пленуми бўлиб ўтса, газеталарнинг бош мақолаларида "Партияимиз пленуми қарори колхозчиларимизда чуқур ифтихор туйғусини уйғотди" деган чучмал гаплар урчиб кетарди. Қизиғи шундаки, бундай жумлалар қарор эълон қилинган куннинг эртасигаёқ газеталарда пайдо бўларди.

Ўша кезлари "Тавба, ўтган куни партия қарор қилган бўлса-ю, бугуноқ колхозчиларда ифтихор туйғуси қандай пайдо бўлади? Бечора колхозчилар кечаси қарор билан танишиб чиқмаган-ку, уларда "уйғонган ифтихор туйғуси"ни газетачилар қаердан била қолди?" дейдиган одамнинг ўзи йўқ эди.

1978 йили, шўролар раҳбари Леонид Брежнев Тошкентга келди. У Ўзбекистондан жўнаб кетган куннинг эртасига чиққан қайсидир бир туман газетаси қўлимга тушиб қолди. Унинг бош мақоласидаги қуйидаги жумлага кўзим тушди: "Дунёда тинчлик учун толмас курашчи Л.Брежневнинг республикамизга ташрифи районимиз меҳнаткашларида чуқур ифтихор туйғусини янада жўштириб юборди". Ўйланиб қолдим: одамларимиз онгига елимласа ҳам ёпишмайдиган бундай гапни газетачи қаердан топди экан? Ўша "янада жўш урган ифтихор туйғуси" колхозчида ўзи бормиди?

Бундай тумтароқ "қизил" гапларга кўпчилик кўникиб кетган, шу боис уларга биров ишонмас, эътибор ҳам бермасди. Аслида эса бундай сохта ташвиқот меҳнаткаш халқни менсимаслик аломати эди.

Олимлик мақоми

Бир сафар пойтахтга борганимда илгари "ура-ура"чиларнинг пешқадамларидан бўлган собиқ абжир файласуф — олим дўстимни учратиб қолдим. Ҳол-аҳвол сўрашгач, иши билан қизиқсам, "Касалхонада руҳшунос шифокор бўлиб ишляпман", деб жавоб берди. Ажабланирлиси шундаки, дўстимнинг гапида ўкинч ва афсус аломатини сезмадим. Аксинча, юзида дадил мамнунлик зоҳир эди.

Шунда англадимки, собиқ марксчи файласуф дўстим "ёғли" иш топиб олибди-ю, лекин фан оламидаги ўрнини йўқотибди. Унинг бу ишидан дилим озорланди. Дўстим шиддатли даврнинг воқеа ва ҳодисаларини англамоғи, улардан фалсафий хулосалар чиқармоғи лозим эди. Афсуски, у ҳаёт дарёсининг ўткинчи жилваларига алданиб, таянч қирғоғини йўқотиб қўйибди.

Ҳолбуки, ҳақиқий олим билим ва салоҳиятини ишга солиб, шиддат билан оқабган ҳаёт дарёсининг тезлигию чуқурлигини ўрганиб, фикр қилмоғи ва шунга биноан иш тутмоғи лозим. Чунки олимлик ҳаёт дарёсида чўкиб кетмаслик учун белга боғлаб олинадиган пукак эмас.

Донишманд ва бола

Шарқ фалсафий меросида шундай ривоят бор. Бир донишманд кўчада ўзидан нарироқда бораётган боланинг қоқилиб кетганини кўриб, дебди:

— Кўзингга қараб юр бўтам, йиқилиб тушмагин.

Бола донишмандни таниб, жавоб қилибди:

— Бобо, мен йиқилсам туриб кетарман. Аммо сиз эҳтиёт бўлинг, мабода қоқилиб кетсангиз орқангиздан эргашиб келаётган бутун халқ йиқилади.

Донишманд бу гапдан дарҳол хушёр тортибди.

Сукрот ва аёл

Дейдиларки, Сукрот майдонда шогирдларига дарс ўтаётганида ногоҳон кўҳлик-кина жувон унга гап отибди:

— Ҳой, Сукрот, бу бояқишларни бунча қийнаб, миясига нималарни қуйяпсан. Ҳозирок вайсашни тўхтат, йўқса бир жилмаяман — уларнинг барчаси сени ташлаб, орқамдан эргашади.

Шунда Сукрот дебди:

— Тўғри айтасан, қизим. Сен бир кўз сузсанг бас, шогирдларим ёнингда парвона бўлади. Чунки сен уларни тубанлик сари етаклайсан, пастга кетиш доимо осон. Мен эса шогирдларимни юксакликка етаклайман. Юқорига чиқиш эса ҳамма вақт қийин.

Шунда аёл қошларини чимириб ўйланиб қолибди. Шогирдлар эса устознинг сўзларини янада зўр ихлос билан тинглай бошлабди.

“Қибланома”

Фикримча, ўзимиз яшаётган даврнинг маънавий қонун-қоидаси, тартиби бўйича иш кўрмоқ, фикр юритмоқ зарур. Шундагина ҳаётдан чинакамига завқ туйиб яшаш мумкин. Аммо маънавиятнинг барча замонлар учун мақбул қонунияти бўлмаса керак. Бугунги шиддатли замонда маънавият одамларга тўғри йўл кўрсатиб турадиган компас — “қибланома”дир, ана шу йўлдан адашмасак бас!

Инсон ва давр

Бир донишманднинг фикрича, бировга маслаҳат бериш келажакни кўрсатиб турган кўзгу олдида ҳайиқиб-довдираб ортга тисарилишдир. Виждони пок одамлар келажак кўзгуси олдида довдирамайди, давр синовидан чўчимайди. Бинобарин, давр зиммасига юклаган вазифани инсон виждонан бажармоғи лозим.

Аммо, афсусландиган жойи шундаки, ҳамма ҳам ўз зиммасидаги вазифани чуқур англаб етавермайди. Шундайларга ҳеч ҳайиқмасдан маслаҳат бериш зарур.

Беҳбудийнинг айрим уламоларга эътирози

XX аср бошларида баъзи уламолар янгича кийинган муллаваччалар — жадидларнинг уст-боши ва янгича уй анжомлари важидан уларни “кофирлар” деб хафа қилган. Шунда Маҳмудхўжа Беҳбудий ташқи қиёфа шариятга хилоф эмаслигини бир илмий анжуманда далиллар билан исботлаб берган. Сўнгра, кўпчиликнинг таклифига биноан, “Ойна” журналининг 1914 йил 6-сонида “Кийим ва ташаббуҳ” сарлавҳали мақола чоп эттирган. Унда, жумладан, бундай дейилган: “Бир неча йиллардан буён баъзи мажлисларда ўрисча форма киймоқ ва ташаббуҳ (таклид — **С.Ж.**) масаласи хусусинда узундан-узоқ муҳофазалар бўлиб, баъзан мунозаралар билан яқунланур, форма кийган нари турсин, ҳатто уйининг тагини пол ва устини туника қилганлар ёки уй ичида устол ва устул ҳамда суврат каби нарса кўйганлар “кофур” саналур”.

Беҳбудий ўз мақоласида уйида қошиқ ва вилка ишлатган ёшларни ҳам, бирон медал тақиб ёки иссиқда бошланг юрганларни ҳам кофирга чиқарган айрим уламоларни танқид қилади. Фикрини исботлаш учун мўътабар фикр олимлари, чунончи, Миср муфтийиси, Шарқда машхур Муҳаммад Абдонинг оврупоча кийиниш шариятга хилоф эмаслиги ҳақидаги мулоҳазасини баён этади. Пайғамбаримиз ва ул жанобнинг саҳобалари ўзга юртга борганларида маҳаллий аҳолининг кийимини кийиб юрганларидан мисоллар келтиради. “Бул тўғрида Пайғамбаримизга мутобаат этмоқ вожибдур, — дейди Беҳбудий. — Замоннинг ўзгариши ила баъзи расм-русум ва одатлар ўзгариб турадурки, бу ўзгариш бозомиз ҳазрати Одам замонасидан бери воқе бўлув келмоқдадир”.

Беҳбудий урф-одатларни иккига бўлади: бидъати саййиҳа (ёмон одатлар) ва бидъати ҳасана (яхши одатлар). Янгича кийинишни яхши одатга қўшади. Ёмон одатга қуйидаги мисолни келтиради: “Чунончи, бурунги замонда исрофли тўй ва базми жувон (бесоқолбозлик) каби ёмон одатларимиз йўқ эди. Энди бундан осонликча қутулмай турибмиз. Буни инкор қилувчилар суннати Расулulloҳдан хабарсиз одамлардир”.

Беҳбудий домланинг бундан қарийб бир аср илгари қуйиниб ёзган фикрлари бугун ҳам долзарблигини йўқотгани йўқ.

Неъмат шукри

Яратган эгам бу ёруғ дунёда инсонларни беҳисоб неъматлар билан сийлаган. Масалан, тириклик, соғ-саломат юриш тенгсиз неъмат ҳисобланади. Аммо айрим одамлар муваққат орзу-умидлари рўёбга чиқишини, дейлик, бойлик, мансаб-мартабага эришиш, тўй қилиш каби орзу-ҳавасларни неъмат деб билади.

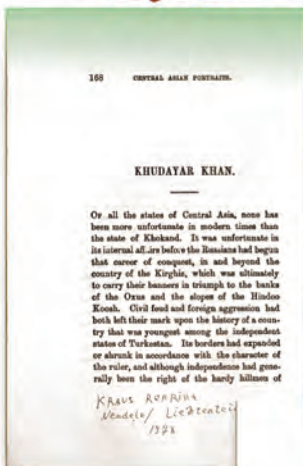
Оқар сув, тоза ҳаво, яшаш учун зарур бўлган бошқа табиий бойликлар неъмат эмасми? Улар инсон ҳаёти учун табиий асос вазифасини ўтайди. Эл-юрт тинчлигичи? Нега биз уларга бепарво қараймиз? Аслида, булар инсонга ато қилинган энг зарур ва улуг неъматдир. Бинобарин, уларнинг қадрига етиш ҳам қарз, ҳам фарз саналади. Шукроналик билан ўз вазифангни адо этишга нима етсин!

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

Шариф ЮСУПОВ

QABOHATNING JAZOSI

168 CENTRAL ASIAN PICTURES.

KHUDAYAR KHAN.

Of all the states of Central Asia, none has been more unfortunate in modern times than the state of Khokand. It was unfortunate in its internal affairs before the Russians had begun that career of conquest, in and beyond the country of the Kirghis, which was ultimately to carry their banners in triumph to the banks of the Oxus and the slopes of the Hindoo Koosh. Civil feud and foreign aggression had both left their mark upon the history of a country that was youngest among the independent states of Turkestan. Its borders had expanded or shrunk in accordance with the character of the ruler, and although independence had generally been the right of the hardy hillmen of

КАСУС РОДНИК
Вендлы / Лицтеней
1882

179

ABDERRAHMAN APTOBATCHA.

Among the most prominent of the minor characters, who have stood forth within the last ten years on the platform of Central Asian affairs, must be placed Abderrahman Hadji, Ahabatcha, or ever-beaver, at the court of Khudayar of Khokand. It is only four years since he headed the most desperate effort that has yet been made to free Central Asia from the thralldom of Russia. For a brief space he figured as the champion of national liberties, and it was his energy which rendered the conquest of Ferghana one of the most arduous campaigns upon which Russia has up to the present time embarked.

12 *

Тарих — ибратхона. Биз мозийни ўрганиш асосида, ҳазрат Навоий таъбири билан айтганда, ўтмишда “не ишдин мамлакат обод, қаю ишдин улус барбод” бўлганини мушоҳада қиламиз, тегишли хулосалар чиқарамиз.

Аждодларимиз кечмиши нурли саҳифаларга бой. Лекин аёнки, тарих фақат зафарлардангина иборат эмас. Тараққиёт ва таназзул, юксалиш ва инқироз мудом кетма-кет келади. Айниқса, хонликлар замони мураккаб ва зиддиятли экани билан алоҳида ажралиб туради. Шу боис бу даврга оид тарихий ҳужжатларни ўрганишда қилни қирқ ёриш, ҳар бир маълумот замиридаги асл ҳақиқатни тиклаш зарур бўлади. Шунинг учун тарихни тадқиқ этишда сўнги нуқтани қўйиш маҳол. Бироқ тарихий ҳақиқатни излаш, топиш, баҳолаш, ундан сабоқ чиқариш — бурч. Филология фанлари доктори, профессор Шариф Юсупов мозийни илк манбалар, архив ҳужжатлари асосида тадқиқ этиш борасида самарали илмий фаолият олиб бораётган олимларимиздан. Журналимизнинг ушбу сонида берилаётган мақоласи ҳам устознинг изланиш заҳматидан ҳаловат топадиган тадқиқотчи экани исботидир. Мақола мозийни ўрганишдек хайрли ишга ҳавасманд дўстларимизга маъқул бўлади, деб умид қиламиз.

ТАХРИРИЯТ

XIX АСРНИНГ иккинчи ярмида Туронзамин мустамлакага айланганидан кейин босқинчилар юртимизнинг энг асл ва довюрак фарзандларини қатағон қилишга, уларни ҳам маънан, ҳам жисмонан маҳв этишга зўр бергани тарихдан маълум. Мустамлакачиларга қарши курашган, босқинчилар томонидан қатағон қилинганларнинг пок руҳлари эҳтиромга сазовордир. Уларнинг тарих олдидаги, эл-юрт олдидаги хизматлари келажак авлодлар учун буюк ибрат намунаси бўлиб қолиши шубҳасиз. Аммо қатағон туфайли ҳаёти фожиавий тарзда тугаган ҳамюртларимиз орасида шундай кишилар ҳам учрайдики, уларнинг қилмишларидан, ҳақиқий қиёфасидан хабар топганлар “Хўб бўлди, ажаб бўлди, ҳақиқат барибир қарор топади”, дейиши аниқ.

Қуйида ана шундай “жабрдийда”лардан иккитаси кўрсатган “хунар”лар билан архив материаллари ва “қизил” инқилобдан олдинги бошқа ишончли манбалар орқали танишиб, бу ҳақдаги мулоҳазаларимизни баён этишни лозим топдик. Бу икки “шоввоз”нинг исми Абдурахмон офтобачи ва сохта Пўлатхон бўлиб, улар 1876 йили Қўқон хонлигининг бутунлай тугатилиши ва Александр Иккинчи фармонида кўра “Фарғона вилояти” номи остида унинг барча ҳудудлари чор империяси таркибига мажбуран киритиб юборилишига салмоқли “ҳисса” қўшган.

Абдурахмон офтобачи Қўқон хонлигида бир неча йил мобайнида расман мингбоши лавозимини эгаллаган, аслида эса ҳокимиятни тўлиқ қўлга олиб, кўнгли истаганича бошқарган Мусулмонқулининг ўғли, Худоёрхоннинг қайнисидир. Амалда ҳокими мутлақ бўлиб олган Мусулмонқулининг зўравонлигига ёшлиги, тажрибасизлиги туфайли чидашга мажбур бўлган Худоёрхон бир оз улгайиб, оқ-қорани ажрата бошлагач, мингбоши ваколатларини чеклаш тараддудига тушади. Ўз навбатида Мусулмонқули ҳам хонни тахтидан ағдариб, ўрнини эгаллашга ошқора киришади, ўзига тарафдорлар ҳамда қўшин тўплаб, исён кўтаради. Бироқ Мусулмонқули ниятига етолмайди ва мингбошиликдан маҳрум бўлади. Шунда у ўч олиш учун қулай пайт пойлай бошлайди. Бу кезларда ўлка қаттол душман назарига тушган, чор империяси қўшинининг бир қисми хонлик ҳудудини босиб олиш мақсадида Оқмасжиднинг ёнгинасига келтириб қўйилган эди. Ана шундай таҳликали вазиятда Россия жо-

суслик хизмати идорасининг пихини ёрган ходими полковник В.В.Вельяминов-Зернов 1852 йил баҳорида махсус топшириқни бажариш мақсадида махфий тарзда ўлкага кириб келади. Бунга Худоёрхон билан Мусулмонқулининг ораси узил-кесил бузилгани, лавозимидан мосуво бўлган собиқ мингбоши Дашти қипчоқда катта қўшин тўплаб, Қўқонга ҳужум қилишга пухта тайёргарлик кўраётгани ҳам сабаб бўлган эди. Оқмасжид остонасида турган чор армияси қўмондонлиги Вельяминов-Зернов орқали Мусулмонқулини Қўқон хонлигининг барча ҳудудини императорликка ихтиёрий равишда топширишга кўндиришни мўлжаллаган, бунинг эвазига собиқ мингбоши юртнинг бош ҳукмдори этиб тайинланиши ваъдаси берилган. Шу аснода Вельяминов-Зернов билан собиқ мингбошининг Дашти қипчоқда махфий музокаралари муддати белгиланади ва Мусулмонқули барча тақлифларни мамнуният билан қабул қилади. Бу учрашувда чор қўшинлари Оқмасжид, Мусулмонқули жангарилари эса Дашти қипчоқ томондан бир вақтнинг ўзида ҳужум бошлаб, хонликни қўлга киритиш мақсади кўзда тутилган эди. Бироқ Худоёрхон хуфиялари орқали бу фитнадан воқиф бўлиб, ташаббусни қўлга олади ва тезда Мусулмонқулига қарши акаси Маллахон бошчилигида катта қўшин жўнатади. Билқиллама ёнидаги қаттиқ жангда Мусулмонқули жангарилари янчиلىб, қўлга тушган собиқ мингбоши Қўқонга олиб келинади ва оломон кўз олдида дорга осилади.

Шу воқеалардан кейин хонликда катта нуфузга эга бўлган, кўпсонли қўшин ишониб топширилган Абдурахмон офтобачи отаси учун ўч олиш пайига тушади ва бир томондан, чор жосуслик хизмати ходимлари билан, иккинчи томондан, Худоёрхон тахтини эгаллаш мақсадида юрган даъвогарлар билан тил бириктириб, хонликни ичдан кўпоришга қаратилган хиёнаткорона фаолиятини бошлаб юборади.

У кутган ҳал қилувчи вазият 1875 йил июль ойида, сохта Пўлатхон бошлиқ кўзғолончилар хонликка катта хавф солган чоқда вужудга келади. Кўзғолон оқибатлари қандай бўлишини аниқ тасаввур этмаган Худоёрхон уни бостириш учун саркардалари Абдурахмон офтобачи, Исо Авлиё ҳамда Саримсоқ эшик оғаси бошлиқ тўрт минг кишилик лашкарни жўнатади. Қулай фурсат-

дан фойдаланиб, Абдурахмон офтобачи ёнидаги икки саркардани кўзғолончилар томонига ўтишга кўндиради ва ўзи юртнинг амалдаги ҳукмдори бўлиб олади. Бундан хабар топган валиаҳд шаҳзода Насриддинбек Андижон вилояти ҳоқими сифатида кўл остидаги беш минг кишилиқ қўшини билан унга келиб қўшилади.

Офтобачи кўзғолончилар томонига ўтгандан кейинги воқеалар Муҳаммад Али Марғилонийнинг “Тарихи Азизий” асарида анча муфассал тасвирланган. У бундай ёзади: “Тоғ тарафдаги кўзғолончилар кўтарган хонлари Фўладхон билан етиб келиб, офтобачига салом бердилар. Сўнгра Сайид Насриддинбек ҳам ҳамма лашкар, хазина, яроғу аслаҳалари билан келиб, офтобачига салом берди. Сайид Насриддинбекни отаси ўрнига хон кўтардилар. Лекин ҳукумат офтобачининг ўзида эди. Офтобачи шундай катта улуғ бўлиб қолдики, ҳамма жонини кўлига олиб турди” (“Тарихи Азизий”. Т., “Маънавият”, 1999, 19-20-бетлар. Бундан кейин ушбу манбадан олинган иқтибосларнинг фақат саҳифаси кўрсатилади).

Бундай чексиз ҳокимиятга эга бўлиб олган офтобачининг кейинги қилмишларига китоб муаллифи алоҳида эътибор қаратади. Дастлаб Марғилонда кўниб, кейин Қўқонга қайтган, хонликда амалдаги ягона ҳукмфармо бўлиб қолган офтобачи Хўжандни эгаллаб турган чор қўшинларига қарши жиҳодга кириб, уларни енгишига янги хонни ҳам, бошқа нуфузли сарой аъёнларини ҳам ишонтиради. Аммо асл мақсади душман аскарларини енгиш эмас, балки хонликни ичдан кўпоритиш, унинг ҳудудлари босқинчилар оёғи остида топталишига эришиш эди. Бу вазифа офтобачи зиммасига уни ёллаган чор жосуслик хизмати идораси томонидан юкланган бўлса ҳам ажаб эмас. Буни муаррих тасвирлаган куйидаги воқеалар ҳам яққол исботлайди: “Офтобачи Марғилон келиб кўниб, ундан Хўқанд борди. Фаразин шул эрдик, тўхтовсиз юриб бориб, ўрусияни дарҳол олиб йўқлаб (“йўқ қилиб” демоқчи), отлиқ қиличу найза, милтику тўп билан урушади. Шамшир, қилич бўлиб ўзини ўрусияга уради. Ҳатто шу ниятда Хўқанд давлатининг хони Худоёрхон шунча замонлардан бери беҳад хазина сарф қилиб, жамлаб, Фаранг, Афғон ва Исломбулдан муаллим олдириб келиб, таълим бериб, машқ ўргатиб, хўб айёр ва тайёр қилдирган

жами 25 минг саллотларнинг ҳаммасини беқор қилиб, фармон билан тарқатиб юборди” (20-бет). Энди шунча дабдабаю асъаса билан урушга кирган офтобачининг жанг майдонидаги шубҳа устига шубҳа туғдирадиган хатти-ҳаракатини кўринг: “Йиғинда пиёда ва отлиғ корчалонлар кўлидан нима келади деб ўйламасдан, “тўп от!” деб ишорат қилди. Тўп ота бошладилар, лекин отган тўплари ҳеч бири ўрусияга тегмади. Сўнг ўрусия буларни тўпга тутди. Саллот ва қозоқ-ўрус югуриб келиб, тўсатдан тўпхоналарни босиб кўлга олди. Бу пиёда қипчоқия, қирғизия, сартия лашкарлари ва сардорлари офтобачига қараб фармон кутиб турдилар. Офтобачи ҳеч бир жангга кирмоқ у ёқда турсин, лоақал бир сўз ҳам демабди. Ўрусия хануз тўп отмасдан, биронтаси югурмасдан офтобачи қипчоқ ва қирғизия билан тўғри қирга от солиб қочиб кетибдилар” (23-24-бетлар).

Чор аскарлари ҳужумидан Марғилонни химоя этиш учун катта қўшин билан у ерга жўнатилган Абдурахмон офтобачи 1875 йил 8 сентябрда етиб келган фон Кауфман бошлиқ отряд билан ҳам жанг қилишдан бош тортиб, аслаҳа-асбобу яна тўққиз тўпини ҳам душманга совға сифатида қолдириб, шаҳардан ғойиб бўлади, унга ишониб топширилган қўшин тарқаб кетади. Офтобачи ўзининг эски ҳамтовоқлари — қирғиз бийлари ҳузурига йўл олади. Бу орада Туркистон генерал-губернатори агар Абдурахмон офтобачи рус маъмуриятига тутиб берилса, қирғиз юртида омонлик бўлиши, акс ҳолда кўп қон тўкилажаги ҳақидаги мурожаатномани уларга йўллаган эди. Архив ҳужжатларига қараганда, офтобачи ўзи кўзлаган манзилга етиши ҳамона “8 сентябрда Қорасув билан Ўзганд оралиғидаги қирғиз оқсоқоллари (улар орасида офтобачи ҳам бор эди) йиғилиб, агар офтобачини русларга топшириш қирғиз халқига “омонлик” келтирса, уни топширамай, деган қарорга келишди. Офтобачи ўша захоти ўзининг топширилиши халқни хонавайронликдан қутқаришга хизмат қилса, жон деб бошини қурбон қилажагини, лекин бу билан халқнинг рус босқинидан қутулишига шубҳа қилишини айтиб, йиғлаб юборди. Шундан сўнг қирғиз оқсоқоллари Абдурахмон офтобачини қуролсизлантириб, ёш Пўлатхон ҳузурига юборишди ва Ўзгандга йўл олишди” (Ўзбекистон Марказий давлат архиви, 715-жам., 1-қайд, 69-иш, 535-саҳифа).

Офтобачи Пўлатхон ихтиёрига топширилганидан кейин ҳам феъл-атворини асло ўзгартирмайди. У сохта Пўлатхон билан амал талашади, унга бўйсуниб иш тутишга унамайди. Натижада Андижонда Пўлатхон ва Абдурахмон офтобачи биргаллашиб кўзғолонга бошчилик қилганида офтобачининг ихтиёрида олтмиш-етмиш минг киши бўлганига қарамай, муваффақият қозона олмайди, тўғрироғи, буни истамайди ҳам.

Офтобачи ва Пўлатхоннинг бир-биридан кам бўлмаган даражада худбин, шуҳратпараст, амалпарастлиги қандай фожияларга олиб келгани хусусида муаррих Ҳайдарбек Бобобеков бундай ёзади: “Абдурахмон офтобачи ва Пўлатхонлар ўз кучларини бирлаштириб, умумий душманга қарши курашиш лозимлигини яхши тушунар эди. Лекин ким кимга бўйсунгани масаласи улар ўртасида кўндаланг бўлиб турар эди. Буларнинг рақобатчилигидан фойдаланган Туркистон генерал-губернатори ўз қўшинлари билан кўзғолончилар кучларини бирин-кетин тор-мор этиб, Қўқон, Марғилон, Ўш шаҳарларини жангсиз босиб олади” (“Пўлатхон кўзғолони”. Т., 1996, 23-бет).

Ўзаро муносабатдаги бу каби салбий ҳолатлар пировардида офтобачи билан сохта Пўлатхоннинг бутунлай ажрашиб кетишига сабаб бўлади. Бундай ажрашувга офтобачи бир қариндоши ва Худоёрхоннинг тахтига даъвогар укаси Султон Муродбек ҳаётини сақлаб қолишни Пўлатхондан илтимос қилгани баҳона бўлгани генерал Скобелевнинг 1875 йил 4 ноябрдаги маълумотида қайд этилган (*ЎЗМДА, 715-жам., 1-қайд, 65-иш, 33-саҳифа*). Шу илтимосдан кейин сохта Пўлатхон офтобачини лавозимидан бўшатиб, Андижон томонга ҳайдайди ва ўрнига қашқарлик Ҳошимхон тўрани тайинлайди.

“Бўлинганни бўри ер” деган нақл бор халқимизда. Бу икки “шери ғаррон”нинг бутунлай ажрашиб кетиши, бир томондан, хонлик ҳудудлари осонгина чор қўшинлари оёғи остида топталишига, иккинчи томондан эса, уларнинг ҳар иккаласи бир-бирига қаттол душманга айланиб, бири иккинчисининг уруғ-авлоди ва яқинларини тигдан ўтказишига олиб келади. Сохта Пўлатхон даргоҳидан қувилгач, оз сонли тарафдорлари билан Андижон яқинида турган офтобачи 1876 йил январь ойи ўрталарига келиб хонликдаги кўпорувчилик фаолиятини ниҳоя-

сига етказди ва 20 январда хўжакўрсинга музокара юритиш учун генерал Скобелев хузурига элчи юборади. Бу “музокара”нинг оқибати — 24 январь куни офтобачи 12 сафдоши ҳамда 700 нафар йигити билан генерал Скобелевга таслим бўлади. Орадан тўрт кун ўтгач, Скобелев генерал-губернатор лавозимини адо этувчи Колпаковскийга қуйидаги мазмунда телеграмма юборади:

“20 январда бошланган музокаралардан сўнг бизга қарши курашишга бутунлай ожизлигини англаган Абдурахмон офтобачи ўзининг энг асосий етакчилари ва сараланган йигитлари билан 24 январда бизга таслим бўлди. Мен унга ҳаёти сақлаб қолинишини, Сибирга жўнатилмаслигини, ўзи ва оиласига дурустгина нафақа берилишини ваъда қилдим, холос” (*ЎЗМДА, 715 жам., 1-қайд, 66-иш, 209-саҳифа*).

Эртаси куни Скобелев Колпаковскийга яна телеграмма жўнатади. Эндиги телеграмма мазмунидан Скобелевга таслим бўлган офтобачи ўзининг чор жосуслик идораси олдидаги хизматларини айтиб, бундан Россия императорини огоҳ қилишни талаб этган кўринади. Мана, ўша телеграмма матни:

“Абдурахмон офтобачи подшоҳимиз марҳаматларига ихтиёрий равишда таслим бўлди. Мен унинг ўзи ва оиласи хавфсизлиги таъминланишини айтдим. Абдурахмон офтобачи нимаики ваъда қилган бўлса, ҳаммасини аниқ бажарди. Сиз зоти олийларидан Константин Петрович жаноб олийлари орқали офтобачи тақдирини ҳал этиш масаласини император ҳазратларининг илтифотли назарларига манзур этмоғингизни илтижо айлашга журъат этаман”.

Матн мазмунига эътибор берсак, Скобелев бир кун илгари юборган телеграммасида офтобачи рус қўшинларига қарши курашишга бутунлай ожизлигини англагани учун таслим бўлгани билдирилган. Бир кун ўтгач берилган телеграммада эса офтобачи подшоҳ марҳаматига ихтиёрий равишда таслим бўлгани таъкидланмоқда. Бу ҳам етмагандек, унинг тақдирини ҳал этиш масаласини фон Кауфман эмас, балки шахсан Россия императорининг ўзи ҳал этиши кераклиги айтиляпти.

Ўша 29 январда берилган бошқа бир телеграммада Скобелев Колпаковскийга хонликда гўё мустақил, аммо Россиянинг сиёсий ҳамда савдо манфаатларини таъминлай-

диган, нисбатан мустаҳкам ҳокимият барпо этиш имкониятларини ниҳоясига етказиш учун “Мен биргина шахсни, яъни ниҳоятда ақлли, мўътадил ва нуфузли офтобачи номини айтишим мумкин”, дейди (*ЎзМДА, 715-жам., 1-қайд, 66-иш, 210-саҳифа*).

Шу куннинг ўзида Колпаковскийга Скобелев яна телеграмма жўнатади. Унда хонликдаги вазият у ерда зудлик билан қаттиққўл ҳокимият ўрнатишни талаб этаётгани, Насриддинхон буни эплай олмаслиги айтилгач, “Офтобачига оид фармойиш кутаман”, дея аввалги телеграммада қўйилган масала юзасидан аниқ кўрсатма сўралади. Бироқ телеграмма устига Колпаковский “Офтобачи Тошкентга юборилсин”, дея ўша кунёқ имзо чеккан экан (*ЎзМДА, 715-жам., 1-қайд, 66-иш, 215-саҳифа*).

Шу тариқа офтобачи ихтиёрий таслим бўлган дастлабки кунлардаёқ Скобелев билан Колпаковский ўртасида уни Қўқон хонлиги тахтига ўтказиш борасида фикр алмашувлар бўлиб ўтади. Бу таклиф император томонидан маъқулланмаган шекилли. Аммо офтобачининг тақдири хусусида подшоҳ билан маслаҳатлашган фон Кауфман 31 январь куни Петербургдан унинг шахсан ўзига куйидаги мазмунда телеграмма юборишни лозим топади:

“Улуғ подшоҳ сизни ранжитмайдилар, ўзингиз олиб кетишни истаган оилангиз билан Россияда хотиржам яшаяжаксиз” (*ЎзМДА, 715-жам., 1-қайд, 66-иш, 224-саҳифа*).

Бунинг сабаби, душманга ихтиёрий равишда таслим бўлгани учун ёвуз Пўлатхоннинг газабига учраган ва уч биродари сохта хон томонидан қатл этилган офтобачи собиқ ҳаммаслаги ҳақида нимаики эшитган бўлса, барини генерал Скобелевга маълум қилгани билан изоҳланади. Жумладан, офтобачи сохта Пўлатхоннинг шафқатсизлиги, кўплаб бегуноҳ кишиларни қатл этгани, халқ уни жуда ҳам ёмон кўришини айтиб, Пўлатхонни тутиб беришда ўз хизматини таклиф этади. Офтобачининг садоқатига қаноат ҳосил қилган душман қўшинлари қўмондонлиги уни Пўлатхонни ушлаб келиш учун йигитлари билан биргаликда чор аскарларига қўшиб жўнатади. Офтобачи одамлари Пўлатхонни қуршовга олади, лекин сохта хон оз сонли йигитлари билан қочиб кетишга муваффақ бўлади. У кейинроқ подшоҳ аскарлари томонидан қўлга туширилади.

Россия императори Александр Иккинчи фармонига кўра, Қўқон хонлиги тугатилиб, Фарғона вилоятига айлантирилиши, унинг барча худуди Туркистон губернаторлиги таркибига киритилиши ҳақидаги мудҳиш хабар халққа эриштирилиши арафасида Тошкентга олиб келинган офтобачи 1876 йил 15 феввалида Екатеринбург шаҳрига жўнатилади. Унинг ўлкадан жўнатилишини чор маъмурияти эл-юртга гўё сургунга юборилди, деган ёлғон маълумот билан изоҳлайди. Пихини ёрган офтобачининг ўзи ҳам бу ҳақда ҳеч билан кўрушуб, хон оёғи остига ўзини ташлаб, забони узру тавбадан бўшамади. Марҳум хон... кўнгулсиз гинахонликка мутлақо оғиз жуфтламай, ҳамма нарсани Яратганнинг ўзига ҳавола этиб, айна вақтда беш юз сўм Русия пулидан, икки ярим минг танга Қўқон пулидан офтобачига инъом қилиб, нўғай аёлларидан бирини ҳам унга олиб берди”. Офтобачи ниқоб устига ниқоб кийиб, тахтдан мосуво этилишига асосан ўзи сабабчи бўлган хон олдида “шайтонийғи” қилиб, ундан яна тўхфалар олишдан асло уялмайди. Шу муносабат билан офтобачининг Худоёрхон ҳамда Қўқон хонлиги тақдирида қандай мудҳиш роль ўйнагани ҳақида ўша даврдаги рус муаррихларидан бири ёзиб қолдирган сўзларни эслаш зарурати сезилади: “Худоёрхонни (тахтдан) кулатиш ва ундан сўнг мамлакатни эгаллаб олишмизгача рўй берган барча фитналарнинг бирдан бир айбдори Абдураҳмон офтобачидир” (*А.И.Бряннов. Фарғонадан эсдалик. Янги Марфилон, 1901, 20-бет*).

Турган гапки, Абдураҳмон офтобачининг бундай қилмишлари чор маъмуриларига жуда ҳам ёқиб тушган. Шу сабабдан кўп йиллар мобайнида чор мустамлакачиларига оғмачилик қилиб келган Абдураҳмон офтобачининг Екатеринбургда бемалол яшаши учун барча имконият яратилган. Унинг сира ҳам сургун қилинмагани, аксинча, ҳар жиҳатдан ғам-хўрликка лойиқ кўрилганини исботловчи далиллар архивларда кўплаб сақланиб қолган. Шу материаллардан маълум бўлишича, оф-

тобачи Екатеринославга етиб келиши биланок иши юришгандан юришиб кетади. Чунончи, Қўқон хонлиги ҳукмдорларига, масалан, хонлик тахтига даъвогар Муҳаммад Аминбек ва бошқа нуфузли амалдорларга генерал-губернатор ва вилоят губернатори кўрсатмаси билан йилига энг кўпи билан 360 рубль нафақа тайинланган бўлса, Абдурахмон офтобачига Россия Ички ишлар вазирининг шахсан ўзи 1876 йил 30 апрелда 1337-рақамли буйруқ билан йилига 3000 рубль нафақа тайинлайди (*ЎЗМДА, 1-жам., 34-қайд, 394-иш, 7-саҳифа*).

Фон Кауфманга ёзган бир мактубида Екатеринослав ҳарбий губернатори бу маблағ Фарғона вилояти ҳисобидан олиниб, офтобачига топшириш учун жўнатилишини илтимос қилган. Булар ҳам майли-я, орадан бир оз муддат ўтгач, “Туркистон вилоятининг газети”да куйидагича хабар босилади: “Андижон қипчоғи Абдурахмон офтобачининг ушбу кунларда Екатеринослав деган шаҳарда истиқомати бор эди. Императори аъзам ҳазратлари мазкур офтобачига подполковник чин марҳамати олий қилибдурлар” (*1881 йил 14 апрель, 8-сон*).

Бу каби далиллардан офтобачининг Россия жосуслик хизмати маҳкамаси олдидаги фидойилиги уни ана шундай илтифотларга сазовар этган, дея хулоса чиқариш мумкин. Офтобачининг Екатеринославга “сургун қилиниши” эса Петербург, Тошкент ва Фарғонадаги мустамлака амалдорлари томонидан ундан нафратланган халқни чалғитиш, алдаш учун уюштирилган томошадан бошқа нарсасиз эди.

Абдурахмон офтобачининг аждар нафси еб-ичган билан тугатиш қийин бўлган бу катта нафақага ҳам қаноат қилмайди. Унинг Россия Ички ишлар вазирини Милютинга рус тилида жўнатган илтимосномаси архивда сақланиб қолган. Мана, унинг ўзбекча тўлиқ матни:

“Ички ишлар вазирини жаноб олийларига Қўқоннинг собиқ лашкарбошиси, ҳозирда Россия фуқароси, Екатеринославда яшовчи Абдурахмон офтобачидан

Илтимоснома

Яратганнинг қисмати ва улуғ подшоҳимизнинг марҳаматларига итоат этиб, мен ихтиёрий равишда таслим бўлдим ва беш йилдан буён менга тайин қилинган нафақа ҳисо-

бига яшаб келмоқдаман. Ижарага олинган бегона уйда турли нокулайликлар кўриб, соғлиғим заифлашганидан, Қўқонда ташлаб кетилган мулкимга умид боғлаб, Екатеринославда бир кўримсиз уйни қарзга сотиб олган, менга пул жўнатишларини сўраб Қўқондаги қариндошларимга телеграмма юборган эдим. Лекин, афсуски, юртдошларим ва диндошларим томонидан таъқиб этилган оилам қаровсиз ҳолда вайрон этилган мулкимни ташлаб, юртни яширинча тарк этиб, меникка келиб яшагча мажбур бўлди.

Шу тарихка мен қарзга ботдим ва етти жондан иборат оилам катталашгани ҳамда биз томонда ҳаётий эҳтиёжлар қимматлашиб кетгани важдан менга тайинланган нафақа камлик қилиб, жуда ҳам муҳтожликда қолдим.

Шунга кўра менинг қарзларимни тўлашга маблағ ажратишни сўраб юборган илтимосномамни улуғ подшоҳимиз пойқадамларига етказишингизни сиз жаноб олийларидан илтижо этаман.

1879 йил декабрь ойининг 15-куни”.

Илтимоснома охирида имзо ўрнига русча ва араб ёзувида “Абдурахмон офтобачи Мусулмонқули ўғли” дея исмини ёзган (*ЎЗМДА, 1-жам., 34-қайд, 384-иш, 16-16^б саҳифалар*).

Бу мактуб ва бошқа архив ҳужжатлари билан қайта танишиш шуни кўрсатадики, фирромлик, ёлғончилик, нопоклик суяк-суягига сингиб кетган офтобачи оддий кишилардан тортиб Россия императорини ҳам сира тап тортмай алдайверган. Акс ҳолда вазирдан подшоҳга маълум қилиш сўралган илтимосномада ўзининг Қўқондаги ҳовли-жойи қаровсиз, вайрон бўлиб ётганини алоҳида таъкидламаган бўларди. Гап шундаки, илтимоснома 1879 йилнинг 15 декабрида ёзилган. Унинг Қўқондаги ҳовли-жойини эса офтобачининг ўзи юборган ишонч қоғози асосида Мирза Ҳаким Умидов ўша йилнинг ёзида тошкентлик биринчи гилдия савдогари Александр Егорович Громовга сотган. Громов 31 август куни Фарғона вилоят бошқармасига шу ҳақда ёзма маълумот ҳам берган. Ундан аввалроқ — 21 июнда қозилар томонидан тузилган гувоҳномага кўра, ҳовли 2000 сўмга баҳоланган (*ЎЗМДА, 19-жам., 1-қайд, 30252-иш, 7-саҳифа*).

Шундай қилиб, императорга билдириш мақсадида илтимоснома юборилишидан салкам тўрт ой илгари Абдурахмон офтобачининг ҳовлиси ўша вақтда жуда катта маблағ ҳисобланган 2000 сўмга сотилган ва унинг Екатеринославда яшаётган эгаси моддий жиҳатдан керагича мустақамланиб олган эди.

Кўрсатиб ўтилган кўплаб фактлардан сўнг мустақиллик йилларида китоб чоп эттирган айрим тарихшуносларимизнинг Абдурахмон офтобачини “ватан ҳимоячилари бошчиси” (*“Ўзбекистоннинг янги тарихи”. 1-китоб, Т., “Шарқ”, 164-бет*), “босқинчиларга қарши халқ курашининг бошида турган” (*“Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш”. 355-бет*) сингари сийловларга муносиб кўраётгани ғоятда таажжубланарлидир. Шунингдек, Қўқон хонлиги чор Россияси томонидан босиб олинди, “Фарғона вилояти” номи билан империя таркибига мажбуран киритилишида Абдурахмон офтобачидан ҳам ортиқроқ роль ўйнаган сохта Пўлатхон ҳақида баъзи тарихчиларимиз билдирган фикрлар ҳам ҳақиқатга мос келмайди.

Сохта Пўлатхон ҳақида алоҳида рисола чоп эттирган, унинг бемаъни фаолиятини ўқувчиларга ибрат намунаси сифатида тақдим қилган айрим тадқиқотчилар у тўғрисида замондошлари бўлмиш муаррихлар, шоирлар, адиблар тарих учун муҳрлаб қолдирган мулоҳазалардан, архивларда сақланаётган ҳужжатлардан унчалик воқиф эмаслиги ёки уларнинг мағзини чақиш устида жиддий бош қотирмагани маълум бўлади. Акс ҳолда мустақиллик даврида чиққан баъзи нашрларда “Ватан озодлиги учун жон олиб, жон берган халқ қаҳрамони, истиқлол жангчиси ва етакчиси Мулло Исҳоқ (Пўлатхон)” (*“Ўзбекистоннинг янги тарихи”. 1-китоб, 173-бет*), “халқ озодлик курашининг бошлиғи” (*“Пўлатхон кўзғолони”. 44-бет*) сингари баландпарвоз тавсифлар тез-тез учраб турганини қандай тушуниш мумкин?

Келинг, мухтарам ўқувчи, сохта Пўлатхоннинг кимлиги, у тарих саҳнасига қандай чиқиб қолгану уни кимлар хонлик тақдиридаги ўта фожиали фитнага бошлагани хусусида рад этиб бўлмайдиган аниқ факт ва ҳужжатлар асосида муфассалроқ мулоҳаза юришиб кўрайлик.

Шу ўринда сохта Пўлатхон киму ҳақиқий Пўлатхон ким, деган ҳақли савол туғилиши табиий. Бунга жавобан шуни айтиш лозим-

ки, Пўлатхон исмини аслида Исҳоқ Ҳасан қассоб ўғли деган носфуруш Худоёрхон тахтининг душманлари васвасаси остида ўзиники қилиб олган ва шу ном билан эл-юрт бошига чексиз жафолар солган. Лекин катта кулфатлар сабабчиси бўлган бу кимсанинг ҳақиқий Пўлатхон эмаслигини хонликда ҳам, мустамлака маъмуриятида ҳам ҳеч ким билмаган. Ҳатто Пўлатхон асир олинишига атиги бир неча ҳафта қолганда чор кўшинлари кўмондонлигига юборган телеграммасида Хўжанд ҳокими барон Нольде ундан дўстлик ва сулҳ таклиф этиб 14 кишидан иборат элчи келганини айтганида ҳам у сохта Пўлатхон билан иш тутаетганидан хабарсизлиги маълум бўлади. Ваҳоланки, бу воқеадан 12 кунгина илгари Самарқанд ҳарбий губернатори генерал Абрамов Туркистон генерал-губернатори вазифасини бажарувчи Колпакковский номига мактуб юбориб, ҳақиқий Пўлатхон борасида муфассал маълумот берган, шундан кейингина мустамлака маъмурияти бу масалани ўргана бошлаган. Мана, ўша мактубнинг тўлиқ матни:

“Мухтарам Герасим Алексеевич жаноблари!

Самарқанд бўлимининг бошлиғи капитан Шпитсберг менга маълум қилишича, бир неча кун аввал Самарқанддаги маҳаллий аҳоли ўртасида “Кўқондаги Оталиқ (Олим) хоннинг ўғли Пўлатхон кўп вақтлардан буён Хожа Аҳрор масжидида эмиш, Кўқоннинг ҳозирги хони эса ўшанинг исми билан атаётган эмиш”, деган гаплар пайдо бўлган.

Бу миш-миш, чамаси, Хожа Аҳрор масжидининг ўзидан чиққан бўлиб, ниҳоятда қашшоқ, ҳеч ким танимайдиган ва масжидда йигирма йилдан зиёд яшаётган бир кишига тегишлидир. У кимса масжид имомининг ва туғишган ҳамширасига уйланган (поччаси — **Ш.Ю.**) мутаваллининг хайр-эҳсо-ни билангина кун кечираркан.

Мен бу миш-миш қаердан келиб чиққанини, у қанчалик асосли эканини пухтароқ аниқлашни буюрган эдим ва ҳозирда сиз, жаноб олийларига қуйидагиларни маълум қила оламан.

Зикр этилган киши чамаси 65 йил аввал Кўқон хони бўлган Оталиқхоннинг ўғли Пўлатхонман, дейди. Унга мурожаат қилинган дастлабки вақтларда у мужмал жавоблар берган ва насл-насабини тузук эслаб олмаслигини, фақат асли кўқонлик бўлиб, хон наслиданлигини, исми эса Пўлатхон экани-

ни айтган. Кейинчалик бўлим бошлиғи хузурига таклиф этилгач, у ўзининг насл-насаби, олдинги ҳаёти ҳақида анча батафсилроқ маълумот берди. У айтадики, Умархон ўз акаси Олимхонни ўлдирганда Олимхоннинг хотини ўғли Оталиқхон билан бирга Қоратегинга қочибди. Қоратегин ҳукмдори Оталиқхонни тарбиялаб, унга қизини бериб, Бухоро амири хизматида жўнатибди. Оталиқхон отасининг тахтини эгаллаш учун Қўқонга борган, бироқ ўша ерда қатл этилган. Оталиқхон (бу ўринда Шералихонни ўлдириб хонлик тахтига чиққан ва бир неча кунгина ўтгач Мусулмонқули тарафидан қатл этилган Муродхон кўзда тутилмоқда — Ш.Ю.) ўлдирилгач, унинг хотини ва фарзандлари, яъни Пўлатхон билан ҳамширасида тирикчилик ўтказишга ҳеч вақо қолмаган.

Оналари ўлгач, Пўлатхоннинг ҳамшираси марҳум амир фармойишига кўра Хўжа Аҳрор масжидида мутаваллисига эрга тегади; Пўлатхон масжидда қолиб, то ҳозир ҳеч қаёққа бормай, ўша жойда умр ўтказмоқда экан.

Пўлатхоннинг насл-насаби хусусида масжиддаги бир неча қариядан бўлак ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Унинг ўзи бўлса насл-насабини деярли унутиб юборган ёки, чамаси, камдан-кам ёдга олар экан.

Масжиддагилардан бошқа ҳеч бир танишбилиши бўлмаган, фақат илм билан шуғулланадиган Пўлатхон ҳозир Қўқонда содир бўлаётган воқеалардан мутлақо беҳабар. Худоёрхоннинг айнаи вақтда Самарқандда яшаётган жияни Носирхон Пўлатхонни бир кўришдаёқ таниди ва у айтган гаплар ростлигини тасдиқлади. Бу ўтмишни билган масжид мутаваллиси ва бир неча қария ҳам шундай фикрда.

Бу одам билан шахсан кўришдим. Сиртдан қараганда, 35 ёшлар чамали, юзида чечак излари бор, чап кўзи ғилай. Узоқни кўролмайдиган соддагина одамга ўхшайди. Ўта қашшоқ экани аён кўриниб турибди, лекин анча билагонга ўхшайди.

У Оталиқхоннинг ўғли, Олимхоннинг невараси эканини эътироф этди. Хожа Аҳрор масжидига қай тарзда келиб қолганини ҳам қисқача баён қилди.

Носирхоннинг айтишича, ҳозирги Қўқон хони аслида бошқа одам — унинг ҳақиқий исми мулла Исҳоқ бўлиб, Бўстонда туғилган оддий қирғиз экан. У Самарқанддаги

Пўлатхонга жуда ҳам ўхшар эмиш... На масжидда, на мутаваллида Пўлатхон шахси ҳақида ҳеч қандай ҳужжат йўқ.

Балки, сиз, жаноб олийлари Пўлатхон тўғрисидаги гапларни ўзга томондан, аниқроғи, Мирза Ҳаким ёки Қўқоннинг сўнгги вақтлардаги тарихини яхши биладиган бошқа шахслар орқали текшириб кўришга фармойиш беришни лозим топарсиз...” (ЎЗМДА, 715-жам., 1-қайд, 66-иш, 61-63-саҳифалар).

Мактуб ҳошиясида Колпаковскийнинг Мирза Ҳаким ва Тошкентдаги бошқа кишилар тарафидан буни текшириб кўриш хусусида 1876 йил 11 январдаги қайди мавжуд.

А.Абрамов мактубида билдирилган мулоҳазалар асосан тўғри эканини архивдаги бошқа ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Бундан ташқари, ўша давр муаррихларининг бир қанча асарларида, жумладан, Мирза Олим Мушрифнинг “Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин”, Исҳоқхон Ибротнинг “Тарихи Фарғона” рисоаларида ҳақиқий ва сохта Пўлатхон борасида қизиқарли маълумотлар учрайди.

“Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин”-да Худоёрхон тахтининг душманлари хонни ағдаришдан аввал унинг ўрнига Қўқоннинг собиқ ҳукмдорлари авлодидан, қандай қилиб бўлса ҳам, бирор шахзода топиш, уни хўжақўрсинга хон кўтариб, сўнгра оз фурсатда ҳокимиятни тортиб олиб, ўзлари истаганча ҳукм суриш пайида бўлганларига эътибор қаратилади. Муаллиф бу воқеалар ўш устидаги қирғизлар хон ҳокимиятига қарши фитна уюштириб енгилганидан сўнг авжга чиққанини айтади.

“Қирғизлар паришон бўлуб кетдилар, — деб ёзади у. — Бир неча бийлари, чунончи, Умарбек ва Абдурахмон шайтон ва Қорақулбий ва Сулаймон ўғри бир неча қирғиз бийлар бирла қўлга тушти. Кўп обрў бирла келиб, хонни кўруб, дуо айладилар. Филжумла хотиржам бўлуб турдилар эрса, Мусулмонқули деган қирғиз-қибчоқ урушдин қочиб, бир неча қирғизлар бирла маслаҳат айлаб, хонзода топмоқ учун (таъкид бизники — Ш.Ю.) Бухоро тарафиға бориб, васваса қилиб экан, Пўладхон қабул қилмабдур. Андин ноумид бўлуб Урганчға, Муҳаммад Алихон ўғли Музаффархонни олдиға бориб, неча кун туруб васваса қилдиким: “Ҳамма халойиқ иттифоқ бирла сизни хон қилиб, ота тахтиға ўлтурғузмоққа фотиҳа ўқуб, мани сизға юбордилар. Ҳамма

халойиқ сизга мунтазир турурлар”, деб. Музаффархон айтдики: “Сиз қирғиз халқини эътиборларинг йўқ турур. Қаландархон акамни ҳам олиб бориб, Мурғзор қишлоқда ўлдурб қўйдинглар”, деб қабул қилмади. Мусулмонқули мазкур лоилож қайтиб, Тошканд келди эрса, Муҳсинбойнинг ўғли Мулло Абдумўминнинг ҳовлисига кўнуб эрди. Анда бир мулла Исҳоқ деган қирғиз бала Маззанг деган мавзеъда носфурушлик қилур экан. Азбаройи нос олмаққа келган экан. Абдумўмин мазкур айдики: “Эй аҳмоқ қирғиз, шул қирғиз балани Пўладхон деб олиб боргин, иш саранжом топқанда бир хон топилур”, деди эрса, маъқул бўлуб, ўшал қирғиз балани олиб, облиғ устидин ошиб, Чуст устига келиб, кўшинга кўшулди. Қирғизлар хурсанд бўлуб шодиёна қўйдилар. Оқ кийгизга солиб хон кўтардилар” (“Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин”. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 80-81-бетлар).

Маълум бўладики, Қўқон тахтига ўтирмақ тушига ҳам кирмаган носфуруш Исҳоқ Ҳасан қассоб ўғли оддий бир тасодиф туфайли Худоёрхон душманларининг васвасасига учади, хон бўлишни таклиф этганларида жонжон деб рози бўлади ва бир-икки кундан сўнг оқ кигизга ўтказилиб, хон деб эълон қилинади. Бинобарин, Исҳоқ Ҳасан ўғли умрида ҳеч қачон “халқ озодлик ҳаракати”га раҳнамо бўламан деб ўйлаган ҳам эмас.

“Одамни синамоқчи бўлсанг, унга амал бериб кўр”, деган машҳур нақл бор. Яна “Кўрмаганнинг кўргани курсин”, дейди халқимиз. Шаҳзода Сайид Пўлатхон номи берилиб, хон дея эълон қилинган носфурушнинг шундан кейинги бутун фаолияти юқоридаги икки нақлни беихтиёр ёдга туширади.

У дастлабки кунлардан оқ хонлик ҳудудидаги одамларига Худоёрхон фарзандлари ва қариндош-уруғларини катта-кичиклигига, бирор нобоп иш қилган-қилмаганига қарамай, хузурга тутиб келтиришга фармон беради. Хонга яқин кишиларнинг қочгани қочиб улгурган, қоча олмай қўлга тушганларининг ўзи ҳам ўнларча эди. Сохта хон уларнинг ҳар бирини шахсан ўзи қатл этишни хуш кўрарди.

Худоёрхоннинг бу қатлиомдан не-не машаққатлар билан қочиб улгурган бир фарзанди, орадан анча йил ўтгач, “Туркистон вилоятининг газети”да зўр алам билан бундай

ёзган эди: “Пўлатхон ўз саройида ва Марғилонда ва Хўқандда кўб зулму ситам қилди. Чунончи, отамнинг укасини — Сайид Муродбекни ушлаб қатл қилди, (унинг) етти ўғлини сўюб кўюбдур. Ушбу фурсатда Пўлатхоннинг бир воқеаси кўб таажжуб бўлди. Яъни, Султон Муродбекнинг бир яшар бешиқда ётқон ўғлини Пўлатхон жаллодга сўймоққа буюрубдур. Мазкур жаллод бешиққа келиб қўл уриши билан мазкур гўдак жаллодга қараб кўб муҳаббат билан табассум қилибдур. Баъдаз жаллоди мазкур Пўлатхонга арз қилибтур: “Тақсир, ман бу гўдакни қатл этарга қўлум бормади. Зероки, ўлдурмакка қасд қилиб ёнига борғонимда норасида бегуноҳ табассум қиладур. Ўшал табассумлари ихтиёримни мандин олди”, дебдур. Андин кейин Пўлатхон ғазаби келиб, жаҳолат билан ўрнидин туруб, ўз қўли билан бешиқдаги болани ва ҳам жаллодни қатл этибдур” (Газетанинг 1893 йил 4 июнь сони).

Сохта Пўлатхоннинг тўрт ой чамаси ҳукмронлик даврида амалга оширилган бундай ёвузликларнинг сон-саногии йўқ. Мушриф, Исҳоқхон Ибратнинг юқорида зикр этилган асарларида ҳам, бошқа кўплаб ўша давр муаллифларининг китобларида ҳам сохта Пўлатхоннинг жаллод табиатли киши бўлгани алоҳида таъкидланади. Масалан, марғилонлик шоир Умидий-Ҳавоий Пўлатхоннинг кўкрак эмадиган гўдакларни она қўйнидан тортиб олиб ханжар билан бўғизлаганидан чексиз изтиробга тушади.

Чор қўшинларига бошчилик қилиб, хонликнинг асосий ҳудудларини босиб олишда қанчадан-қанча шафқатсизликлар қилган генерал Скобелевдек золим ҳам Туркистон генерал-губернаторига жўнатган бир маълумотномасида Пўлатхоннинг шафқатсизлиги қай даражага етиб борганини кўрсатувчи тенгсиз даҳшатли бир воқеани бундай баён этган эди: “Пўлатхонни ҳаддан ташқари золим ва бешафқат дейишмоқда. Унинг отаси нуфузли бир кишини ўлдирмасликни Пўлатхондан уч бора илтимос қилганида ўғли аввалига сиёсий ишларга аралашмаслик керак, деб рад этган ва пировардида ўз падарини ўлдиришга буйруқ берган” (УЗМДА, 715-жам., 1-қайд, 65-иш, 38-саҳифа).

Ана шу мислсиз ваҳшийликлари учун сохта Пўлатхон ўз ҳамюртлари томонидан “Заҳхоки соний” деган таҳқирли лақаб билан аталгани асло ажабланарли эмас.

Худоёрхон душманлари томонидан тахт даъвогари сифатида майдонга чиқарилган сохта Пўлатхон кўп минг кишилик лашкарни бошқариш учун ҳарбий тайёргарликка ҳам, хонлик ҳудудидаги эл қалбини эгаллаш учун сиёсий иқтидорга ҳам эга бўлмаган анчайин бир носфуруш эди. Сохта хоннинг бутун фаолияти зўравонлик ва қирғинга асосланди. Унинг хонлик тахтига ўтириб даври дарвон суришдан ўзга мақсади ҳам бўлмаган. Бугунги баъзи тарихчиларимиз уни Пўлатхон номи билан тахт даъвогарлигига гиж-гижлаган Абдумўмин деган киши сохта хоннинг сиёсий онги етилишида гўё муҳим роль ўйнаганини ҳам исботламоқчи бўлади. Бироқ бу даъволар бирор ҳужжат ва далилга асосланмаган, бунинг устига, Абдумўмин шахсининг ўзи ҳам ҳозирча аниқ эмас.

Пўлатхон хон душманлари томонидан ўзига бириктирилган баъзи сарлашкарлар ёрдами билан 1872-75 йиллар орасида айрим ҳужумларида хон ва унинг атрофидаги кишиларни шошириб қўйишга муваффақ бўлади-ю, аммо пировардида мағлуб этилиб, тоғ-тошларга қочади, ўз қирғиз-қипчоқ шериклари паноҳида жон сақлайди.

Худоёрхон 1875 йил бошларида фон Кауфманга ёзган бир мактубида Пўлатхон ҳокимиятни эгаллагудек бўлса, албатта чор қўшинларига қарши жиҳод бошляжагини маълум қилади. Бироқ Туркистон генерал-губернатори хоннинг бу фикрини умуман инобатга олмайди. Ваҳоланки, оқибат Худоёрхон айтганча бўлиб чиқади. Биз чор жосуслик хизматининг агенти деб ҳисоблаётган Абдурахмон офтобачи билан бирлашган сохта Пўлатхон унинг васвасига учиб, душманнинг ҳарбий қудрати ва бошқа имкониятларини ҳисобга олмай, ихтиёридаги ҳамма маблағ ва қўшинни офтобачи қўлига топшириб, ғайридинлар, яъни рус аскарларига қарши жиҳод ғоясига маҳкам ёпишиб олади, бутун фаолиятини шу ғояни амалга оширишга қаратади.

Жиҳодда ғалаба қозонишига кўзи етмаган сохта Пўлатхон 1875 йилнинг охирида Тошкент ва Туркистонда амалга ошироқчи бўлган бу ишига қўшилишни сўраб Бухоро амири Музаффарга элчилар орқали махсус мактуб йўллайди. Амир Музаффар эса чор мустамлака маъмуриятига хайрихолигини намойиш қилиш мақсадида бу мактубни Туркистон генерал-губернатори вазифасини

бажарувчи Колпаковскийга “икки букилиб” тақдим этади (*ЎзМДА, 715-жам., 1-қайд, 65-иш, 400-402 саҳифалар*).

Шуниси ҳам борки, сохта Пўлатхоннинг бундай хатти-ҳаракати чор мустамлакачилари кўп йиллар мобайнида орзу қилган бир иш эди. Чунки улар жиҳод ғояси билан майдонга чиққан ҳар қандай ҳаракатни ўта шафқатсизлик билан бостиришдан ташқари, бу ҳаракат вужудга келган ҳар қандай юртни гўё тинчлик ўрнатмоқчидек бўлиб ўз мамлакатига қўшиб олиш ҳақида шахсан Россия императорининг ўзидан фармойиш олган эди.

Сохта Пўлатхоннинг жиҳод орқали душманни енгиш йўлидаги ҳаракатлари ҳар сафар муваффақиятсиз тугайверадики, бунда чор жосуслик идорасининг топшириғига кўра не-не найранглар, қаллобликлар қилган Абдурахмон офтобачининг хиёнаткорлиги ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Сохта Пўлатхон жиҳод йўлидаги бир неча мағлубиятлардан кейин жон ширин келиб, эл-юрт олдидаги баландпарвоз ваъдаларидан уялмай-нетмай воз кечади ва собиқ ҳаммаслаги Абдурахмон офтобачи изидан бориб, чор қўшинлари қўмондонлиги билан сулҳ тузиб, тинч-тотувликда яшашга қарор қилади.

Архивда сохта Пўлатхон асир олинишидан роса бир ой илгари, яъни 1876 йил 18 январда Хўжанд ҳокими барон Нольденинг генерал-лейтенант Головачёвга жўнатган куйидаги телеграммаси мавжуд:

“Ҳозиргина ҳузуримга Охунд домла Мирбадал мавлавий бошлиқ 14 кишидан иборат элчилар келди. Улар Пўлат томонидан Сиз, жаноби олийларига дўстлик ва сулҳ таклифи билан келишган. Тезроқ Тошкентга юборишингизни илтимос қилишяпти” (*ЎзМДА, 1-жам, 34-қайд, 327-иш, 1-саҳифа*).

Бу телеграмма Головачёвдан Колпаковскийга, ундан ўша вақтларда Петербургда бўлган фон Кауфманга жўнатилади. Орадан уч кун ўтгач, 21 январда фон Кауфман Колпаковскийга телеграмма юборади. Унда бундай фармойиш берилган эди: “Элчилар Тошкентда тутиб турилсин, расмий қабул ўтказилмасин. Пўлатхоннинг мактубини менга жўнатмоқ учун сизга беришини айтиб, Охундга киши юборинг. Охунднинг гапларини пойламоққа бирор одам тайинланг, камроқ равиш-рафтор қилинглр” (*ЎзМДА, 1-жам., 34-қайд, 327-иш, 5-саҳифа*).

Худди ўша куни Колпаковский тобеинларига қўйидагича амр қилади: “Пўлатбек элчиларини, аввал айтилганидек, Қўйлиқда ушлаб қолинглар, таъминоти дабдабасиз бўлсин. Уларнинг алоқалари ва гап-сўзларини пойлаш учун ишончли одам тайинланглар”.

Бу ҳужжатлардан маълум бўладики, генерал-губернаторлик доиралари сохта Пўлатхон билан сулҳ тузишни истамаган, барча қилмишлари учун ундан қасос олмақчи бўлган.

Элчилар Тошкентдан ҳеч қандай музокарасиз-битишувсиз қайтарилиши биланоқ генерал Скобелев бошлиқ чор қўшинлари Пўлатхонни асир олишга киришади. Уларнинг бу ниятлари амалга ошувида Пўлатхон юборган элчилар ҳали Тошкентда эканида офтобачининг Скобелев қўшинларига 24 январда ихтиёрий таслим бўлгани жуда қўл келади. Чунки офтобачи таслим бўлган кунийёқ Скобелев ҳузурига чақирилган ва у Пўлатхоннинг бешафқатлиги ҳамда бошқа ярамас ишлари билан халқ нафратига учраганини айтиб, сохта хонни тутиб бериш борасида ўз хизматини таклиф этган. Чор армияси кўмондонлиги бу таклифга рози бўлиб, офтобачи ихтиёрига бир қисм аскар берган ҳолда сохта Пўлатхонни тутгани жўнатади. Сохта хондан жабр кўрган бир неча сарбозлар ҳам улар билан бирга боради. Икки ҳафтадан ортиқроқ давом этган жангларда қаттиқ мағлубиятга учраган сохта хон чекина-чекина, 1876 йилнинг февраль ойи бошларида Олой ортидаги Чавай қишлоғига келганида ўзи илгари қатл этганлардан бирининг фарзанди бўлмиш Абдуқаҳҳор Мирзо деган йигитнинг сайъ-ҳаракати билан мажруҳ ҳолда қўлга тушади ва шахсан Скобелевга топширилади. Шу тариқа 1875 йил кузида Андижоннинг Бўтақаро қишлоғида Пўлатхон номи билан хон дея эълон қилинган Исҳоқ Ҳасан ўғлининг тўрт ойча давом этган ваҳшиёна ҳукм-фармолигига чек қўйилади.

Мустахлама маъмурияти сохта хонни жазолашни ўша кезлари янги тузилган Фарғона вилояти ҳарбий-дала суди ҳукмига ҳавола этади. Сохта Пўлатхон устидан ўтказилган суд мажлиси ва суд ҳукмининг ижро этилиши манзарасини ўз кўзи билан кўрган муаррих Муҳаммад Азиз Марғилоний бу воқеаларни тарих учун муфассал баён этган:

“Военный губернатур (генерал Скобелев демокчи — **Ш.Ю.**) афзал мартабали гене-

рал-губернатур Кауфман фармойиши билан катта суд маҳкамаси очиб, бу суд маҳкамасига тамоми катта половой ва катта тўраларга улуғ мажлис кўрдириб, то неча вақтларгача Фўладхон аслида ким ва қайси жамодин эканини, кимнинг амру ижозати билан бу шаҳарларга ҳужум қилганини, иғво чиқарганини, одамлар бошига бу саргардонликни солганини ва Султон Муродбекни ноҳақ ўлдирганини ҳамда хонзодаю бекзода, ҳар хил бегуноҳ одамларни сўйганини сўраб, тергов қилиб билиб, қатлга маҳкум қилди... Сўнгра Марғилон ичинда катта ўрданинг қошинда, яъни Янги каппонда бир катта баланд дор қилдирди ҳам унинг рўбарўсига бир қаро устун ўтқузди. Пайшанба куни (1876 йил 1 март — **Ш.Ю.**) катта бозор бўлиб, оммаи халқ — томошабин киши жуда кўп. Шу вақтда Тупроққўрғонда(н) бир сартия аробаси теппасига бир алоҳида тахт қилиб, (Фўладхонни) ўтқазиб (чиқди)... Фўладхоннинг устига қора кафан кийдиришган ва ҳамма либослари қора. Скобелев — военный губернатур ўзи бошлиғ, тамоми аскария ўртага олган...

Ҳосили калом, дор остига келдилар. Фўладхонни аскарариялар, мулозимлар, беклар оралатиб, бошида Скобелев ва тамоми аскарария тўралари, соҳиби ҳукми суд, катта тўралар қараб турибдилар. Фозил иноқ арқон учини Фўладхон бўйнига илди ҳам деди: “Аҳволинг охири шундай мартабага келар экан, бегуноҳ хону бекзода сағирлар сенга қандай ёмонлиқ қилган эдилар, эй хотинталок?” Унга Фўладхон деди: “Сенинг номинг нима эди? Менинг тигимдан омон қолган экансан. Ҳайф, армоним кўнглимда қолди”. Ҳануз айтиб тамом қилмасдан дорга тортиб юбордилар. Уч кун дорнинг тепасида турди. Охири Марғилон қози ва уламоларига: “Гўр қилиб, шариятингизга мувофиқ дафн қилинлар”, деб тафвиз бўлибди... Қўштепа деган мавзегга олиб бориб, ўша жойга кўмиб келдилар” (“*Тарихи Азийий*”. Т., “*Маънавият*”, 1999, 44-45 бетлар).

Қўқон хонлигидек катта бир давлатнинг бутунлай барбод этилиб, чоризм мустамлакасига айлантирилишида асосий айбдор бўлган икки кимсанинг бири — аслида носфуруш Исҳоқ Ҳасан қассоб ўғлининг элюрт бошига бехисоб кулфатлар келтирган мудҳиш қилмишлари ана шундай расволик билан якун топди.

KHUDAYAR KHAN.

Of all the states of Central Asia, none has been more unfortunate in modern times than the state of Khokand. It was unfortunate in its internal affairs before the Russians had begun that career of conquest, in and beyond the country of the Kirghiz, which was ultimately to carry their banners in triumph to the banks of the Oxus and the slopes of the Hindoo Koosh. Civil feud and foreign aggression had both left their mark upon the history of a country that was youngest among the independent states of Turkestan. Its borders had expanded or shrunk in accordance with the character of the ruler, and although independence had generally been the right of the hardy hillmen of

KRAUS REPRINT
Nendelo/ Liechtenstein.
1978

Крауз Репринт деган муаллифнинг 1978 йилда Парижда чоп этилган китобида “Марказий осийликлар портретлари” рунки остида Худоёрхон ва Абдурахмон офтобачи ҳақида материаллар берилган. Суратда шу материалларнинг дастлабки саҳифалари.

Сохта Пўлатхоннинг ана шу қилмишларини ҳаёдан ўтказар эканмиз, мустақиллик йилларида “Пўлатхон кўзғолони” деган рисола чоп эттирган бир тадқиқотчимизнинг сохта Пўлатхон ва унинг шериклари ҳақида “улар ватанпарварликлари, жасурликлари, ташкилотчиликлари ва халқпарварликлари билан авлод-авлодларга ўрнак бўлиб қоладилар” (58-бет), деган тумтароқ сўзлари хусусида ўйга толдик. Зеро, тарих ҳақиқати бу гапларнинг аксини кўрсатади. Сохта Пўлатхон ва унга ўхшаган кишилар ўзларига айрим тадқиқотчилар томонидан зўрлаб ёпиштирилган юқоридаги сингари хусусиятлари билан эмас, балки худбинлик ва амалпарастлиги оқибатида мамлакатни нотинч қилган, эл-юрт бошига балолар ёғдирган кимсалар тақдири қандай расволик билан яқун топишининг намунаси сифатида авлодларга ибрат бўлиши мумкин, холос.

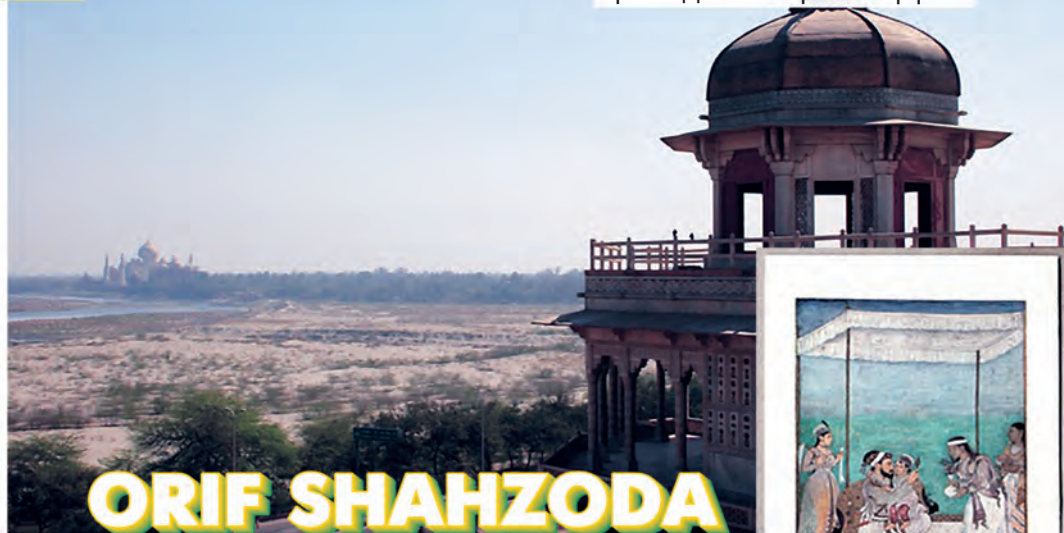
ABDERRAHMAN AFTOBATCHA.

Among the most prominent of the minor characters, who have stood forth within the last ten years on the platform of Central Asian affairs, must be placed Abderrahman Hadji, Aftobatcha, or ewer-bearer, at the court of Khudayar of Khokand. It is only four years since he headed the most desperate effort that has yet been made to free Central Asia from the thrall of Russia. For a brief space he figured as the champion of national liberties, and it was his energy which rendered the conquest of Ferghana one of the most arduous campaigns upon which Russia has up to the present time embarked.

Abderrahman was the son of Mussulman

СЎЗНИ СЎЙГАН СУЛТОНЛАР

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

Тарихда ўчмас из қолдирган темурийлар сулоласига мансуб шоҳ, амир ва бекларнинг аксарияти бадий ижод ёки илм билан шуғулланган. Забардаст олим, қилқалам хаттот, бир неча тилни билувчи мутаржим, нозиктаъб шоир Дорошукӯ ҳам ана шундай фазилат соҳиби бўлган.

Ирфоний иштиёқ

1615 йили бобурийлар авлодига мансуб Шоҳ Жаҳон хонадонидида туғилган гўдакка она томонидан бобо бўлган асли теҳронлик давлат арбоби ва олим Осафхон Султони Дорошукӯ деб исм қўяди. Фарзанди тарбиясини отаси алоҳида назоратга олгани сабабли Дорошукӯ ёшлигидаёқ араб, форс, санскрит тилларини пухта ўрганади; ислом, тасаввуф ва фалсафа таълимотлари билан танишади. Бироз муддат иниси Аврангзеб билан Лоҳурда Жаҳонгиршоҳ хизматида бўлади. Лоҳурдан қайтгач, Дорошукӯ ислом тарихи, қадимги ҳинд фалсафаси, тасаввуфнинг қодирия ва чештия тариқатлари тарихини ўрганишга киришади. Бу йўлда унга бобоси Фиёсиддин Муҳаммад Осафхон яқин-

дан ёрдам беради. Олим ва тасаввуф бил

ли м д о н и бўлиб етишишида Сармади Кошоний, Муллаабдуллатиф Султонпур, Шайх Муҳаммад бинни Фазлуллоҳ, Шайх Аҳмад Кобулий, Сарҳиндий ва Мирак Шайх Фазлуддиннинг ҳиссаси катта бўлган. Булардан ташқари, Дорошукӯ “Сафинат ул-авлиё” асарида Мулло Абу Бакр, Миёнжў, Муҳаммадмурод, кашмирлик Мулла Шоҳ каби устозлари номини ихлос билан тилга олган, улар ҳақидаги нақл ҳамда ҳикматлардан намуналар келтирган. Дорошукӯ давлат ишларига ва ҳарбий ҳунарларга қизиқмаса ҳам отаси унга Оллоҳобод, Панжоб ҳамда Мўлтон вилоятларини бошқаришни топширади.

Шунга қарамай Дорошукӯ илмий ва бадий ижодга алоҳида эътибор қаратади. Ҳиндистонда илмий таржима мактабига асос солади; ўнлаб асарларни аслиятдан форс тилига ўгиради. 1657 йили Шоҳ Жаҳоннинг соғлиги ёмонлашгач, Дорошукӯни ўзига валиаҳд қилиб тайинлайди. Бундан норози бўлган Аврангзеб исён кўтариб, отаси-

ни уй ичига банди этади. Аврангзебининг қутқуси билан сарой тарихчиси Мустаидхон ва уламолар Дорошукухга “диндан қайтди” деб игво уюштиради. Фитначиларга мағлуб бўлган Дорошукух Эронга ўтиб кетиш мақсадида Қандаҳорга йўл олади. Бироқ Аҳмадободда Саидахмад Бухорий, Гулмуҳаммад, Малик Жейвун, Бахтиёрхон сингари исёнчилар тарафига ўтган кимсалар Дорошукухнинг қўл-оёғини боғлаб, Кўҳна Дехлининг Хизробод қалъасига олиб келади. Йўлда Дорошукухни севган халқ фитначи сарбозларни бозор атрофида тошбўрон қилади. Натижада уларнинг бир нечаси ўлади, баъзилари ярадор бўлади. Бундан ғазабга минган фитначилар уламолардан Дорошукухни қатл этиш ҳақида фатво олади. Шундан сўнг Малик Жейвун шахзоданинг ханжар билан кесилган бошини тухфа сифатида Аврангзебга юборади. Аврангзеб эса уни лаганга солиб, уй қамоғида бўлган отаси Шоҳ Жаҳонга кўрсатади. Шу тариқа истеъдодли олим ҳамда ижодкор шахзода тохта ва фитна қурбони бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Шоҳ Жаҳон салтанатида ўзига хос адабий-илмий муҳит мавжуд эди. Бу Дорошукухга Файзий, Абдулқодир Бадюний сингари адиблар; Муҳибулло, Муҳаммад Лисонулло Рустакий, Бобо Лаъл Дос, Жаҳон Натх Миср каби мутафаккир шайхлар ва бошқаларнинг суҳбатларида, баҳсу мунозараларида фаол қатнашишга имкон берган. Улар эса унга ижод қилишга рағбат уйғотган.

Дорошукух ижодий меросида тасаввуф тарихи, қадимги ҳинд фалсафаси, хаттотлик, рассомлик, наққошликка доир асарлар, рисоалар алоҳида ўрин тутди. Қадимги ҳинд эпоси “Упанишад”ни таржима қилиш жараёнида эса синчков лўғатшунос сифатида ҳам ўзини кўрсатган. Чунки у бу иш давомида упанишадлардаги минглаб сўзлар изоҳи ва шарҳини яратган.

Беқиёс мерос

Дорошукух ижодий меросининг каттагина қисмини тасаввуф тарихи, муайян авлиёлар ҳаёти ва ижодий мероси таҳ-

лили, ислом дини тарихи, Ҳиндистондаги турли мазҳабларга бағишланган асарлар, таржималар ташкил этади. У Банорас донишмандлари ёрда-

мида қадимги ҳинд эпоси “Йога — вихиштий”ни форс тилига ўгирган.

1. “Сафинат ул-авлиё”ни Дорошукух йигирма беш ёшида ёзиб тугатган. Рисолада Муҳаммад алайҳиссалом, исломдаги ўн икки буюк имом ва қодирия, нақшбандия, кубравия, суҳравардия, чештия тариқатларидаги 377 нафар шайхнинг мукамал таржимаи ҳоли баён этилиб, уларнинг риёзат ва кароматлари ҳақида ҳикоятлар, ҳикматларидан намуналар келтирилган. Асарни ёзишда “Табоқати сўфия”, “Қашф ул-махжуб”, “Нафаҳот ул-унс”, “Тазкират ул-авлиё”, “Шавоҳид ун-набавия” каби 30 дан зиёд манбадан фойдаланилган. Бу китобнинг бошқа шухилдаги асарлардан фарқи шундаки, муаллиф унда пайғамбар алайҳиссалом ва машоихларнинг завжаи мукаррамалари, қизларининг ҳолатларини ҳам баён қилган.

2. “Сакинат ул-авлиё”. Бу асарини Дорошукух йигирма етти ёшида ёзиб тугатган. Рисола тасаввуфга доир батафсил муқаддима билан бошланади. Ундан сўнг Абдулқодир Ғийлоний, Мулло Шоҳ, Миёнжўнинг ҳаёт ва фаолиятини анча муфассал ёритади; ҳатто уларнинг маслакдошлари, шогирдлари хусусида ҳам маълумот келтиради. Бу ҳақда муаллиф “Миёнжўнинг барча асҳоблари ҳақидаги ҳамма далилларни тўпладим” деб ёзади. Маноқиб йўсинидаги асар ҳисобланган “Сакинат ул-авлиё” Дорошукухнинг шахсияти, ҳаёт йўлини ўрганишда ҳам муҳим манба ҳисобланади. Китоб охирида муаллиф фахрия тарзида бундай ёзади:

*Сад шукрки, ин сакинаи Миёни Мир,
Басе хуб тамом шуд зи хусни тахрир.
Чун ҳазрати Миён Мирро набуда соне,
Албатта, мар ин “Сакина”ро нест назир.*

(Юз шукрим, Миёни Мирнинг бу сакинаси яхши тахрир-ла тугади. Ҳазрати Миёни Мирнинг тенги йўқ эди, шунинг учун бу “Сакина” ҳам беназирдир.)

3. “*Рисолаи ҳақнамо*”. Йигирма варақдан иборат бу рисола олти фаслдан ташкил топган. Дорошуқуҳ бу асаридега асосан ваҳдати вужуд таълимоти ва назарияси ҳақида фикр юритиб, мулоҳазаларини устозлари Миёнжӯ ва Мулло Шоҳга боғлаб баён этади.

4. “*Ҳасанат ул-орифин*”. Рисола “Шатаҳиёт” деб ҳам аталади. Китобда олти-мишдан зиёд буюк машойихнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий ҳикоят ва тамсиллари келтирилган. Асар муаллиф ва Бобо Лаъл Дос ўртасидаги савол-жавоблар баёни билан тугайди. Матн таркибида байт, фард, рубоий жанридаги кўплаб шеърлар учрайди.

5. “*Мажмаъ ул-бахрайн*”. Асарда Дорошуқуҳ “Унсурлар баёни”, “Хослар баёни”, “Машғуллик баёни”, “Оллоҳ сифатлари баёни”, “Рух баёни”, “Овоз баёни”, “Тўрт олам баёни” сингари 20 та баҳсда ислом дини билан ҳинд мазҳабларидаги муштарак жиҳатларни аниқлашга интиланган. Унда Дорошуқуҳ ҳиндлар билан мусулмонларнинг бирлиги, биродарлигини таъминловчи “Сулҳи кулл” ғоясини илгари суради.

6. “*Сирри Акбар*”. Дорошуқуҳ ўлимидан икки йил олдин олти ой давомида қадимги ҳиндларнинг илмий, ахлоқий-таълимий, диний, ижтимоий-фалсафий асарларидан бўлмиш “Упанишад”дан (“Устод наздида ўтириш”) намуналарни санскритдан форсийга таржима қилади ва уни “Сирри Акбар” деб атайди. Бу — “Упанишад”нинг ўзга тилга нисбатан мукаммал илк таржимасидир. Таржима қадимги ҳиндларнинг илмий ва диний қарашлари ҳақида кенг маълумот берувчи муқаддима билан бошланади. Китоб охирида матнда учрайдиган минглаб ибора, мазҳабга оид атамалар, асотирий, тарихий номларнинг анча батафсил шарҳлари илова қилинган. “Сирри акбар”ни “Авесто”нинг

таржимони Анкетил Дюперрон 1781 йили француз ва латин тилларига таржима қилиб, нашр эттирган. Таржиманинг асл матни машҳур файласуф, тарихшунос доктор Таро Чанд сўзбошиси билан Техронда бир неча бор нашр этилган.

7. “*Девони Дорошуқуҳ*”. Дорошуқуҳ умр бўйи шеърятнинг барча жанрларида асарлар яратган. Илмий ва бошқа насрий асарлари таркибидаги кўплаб шеърлар ҳам буни тасдиқлайди. У шеърларини тўплаб тузган девонига “Иксири Аъзам” деб ном қўйган. Аммо бизга қадар девоннинг мукаммал нусхаси етиб келмаган. Турли қўлёзмалар хазиналарида “Девони Дорошуқуҳ” номи билан сақланаётган дастхатларда асосан газал ва рубоийлар жамланган бўлиб, 225-300 та шеърни ўз ичига олади. Агар бошқа асарлар таркибидаги шеърларни ҳам бунга қўшсак, шоирнинг назмий битиклари сони 500 та дан ошади.

8. “*Номаҳои ирфоний*”. Дорошуқуҳ ўз даврининг буюк машойихлари билан мунтазам мактуб ёзишган. Бу китобда ана шу номалар ва уларга олинган жавоблар тўпланган. Масалан, Шайх Муҳибуллога йўлланган номада ўн олти ирфоний саволга жавоб берилган. Мазкур номалар қодирия тариқатини ўрганишда қимматли назарий манбадир.

9. “*Тариқат ул-ҳақиқат*”. Турли тариқатлар тарихи ва моҳияти таҳлилига бағишланган бу китоб муқаддима ва ўттиз бобдан иборат. Матн таркибига 32 рубоий, 123 байт шеър киритилган. Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Дехлавий ҳамда Абдурахмон Жомий қаламига мансуб бу шеърлар муайян илмий-назарий мулоҳазаларни асослаш учун мисол тариқасида келтирилган. Рисола урду тилига таржима қилиниб, чоп этилган.

10. “*Рисолаи саволу жавоб*”. Қандаҳор сафаридан қайтишда Дорошуқуҳ Сарҳинд вилояти яқинидаги Деханпур мавзеига, замонасининг буюк донишманди Бобо Лаъл Дос ҳузурига боради. Сухбат давомида шахзода унга ҳинд мазҳаби ва тасаввуфга доир бир неча савол билан мурожаат қилади. Бу савол-жавобни сухбатда иштирок этган браҳман Чандор Баҳон ёзиб олади. Мазкур китобдан ана шу матн ўрин олган.

Нозикбин хаттот

Дорошукуҳ қилқалам хаттот бўлган. У хаттотлик сирларини Мир Имод Хушнависдан ўрганган ва бу соҳада ҳам баракали ижод қилган. У кўчирган китобларнинг турли нусхалари Шарқнинг машҳур кутубхоналарида жамланган. Манбаларда Дорошукуҳнинг хаттотлик назарияси ва амалиётига доир рисола ёзгани ҳақида маълумотлар бор.

1. *“Хикмати Арасту”* — Ҳайдарободнинг *“Осафия”* кутубхонасида.

2. *Қуръоннинг “насҳ” хатида оху терисига кўчирилган нусхаси* — Ҳайдарободнинг *“Азизбоғ”* кутубхонасида.

3. *Қуръони мажиддан бош сура: “насталиқ”да кўчирилган. Оятлар олтин сувида ёзилган* — Калкуттадаги Ёдбуди Якатурё толорида.

4. *“Рисолаи даҳ панди Арасту”* асари ҳам мазкур толордан жой олган.

5. *“Маснавию Султон Валад”* — Банголадаги Анжумани Осие кутубхонасида.

6. *Ҳофиз ғазаллари ва Жомий рубоийлари* — Деҳлидаги Қалъаи Сурх музейида.

7. *Низомий “Хамса”си. “Насталиқ”да кўчирилган. Уни Дорошукуҳ яқин дўсти ва маслакдоши Муҳаммад Муқим Жавҳарийга ҳадя қилган* — Ҳиндистондаги Девон кутубхонасида.

8. *“Сафанат ул-авлиё” “насҳ” ва “насталиқ”да кўчирилган* — Бонгпур кутубхонасида.

“Кўҳи нур”га қиёс қилгулик

Дорошукуҳ хушнавис хаттот, маҳоратли лаввоҳ бўлиш билан бирга, диди баланд наққош ҳам бўлган. Ўзи бино этган Қалъаи Сурх кутубхонасида унинг бу соҳадаги ижодига доир бир қанча асарлар мавжуд. Улардан бири машҳур мураққаъ — альбомдир. Тасвирий санъат сирларини нозик тушунган Дорошукуҳ бир неча йил давомида Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ҳинд миниатюра санъатининг нодир намуналарини йиғиб, алоҳида саҳифаларга жойлаб, турли нақшу нигорлар билан зийнатлайди. Ҳар бирининг ҳошиясига олий навдаги *“насталиқ”* билан поварақлар ёзади ва чармдан муқовалати, сеvimли хотини Каримуннисо — Нодирабегимга ҳадя этади. Муқова тикма — терма сирач усулида тайёрланган бўлиб, олтин суви югуртирил-

ган. Мана, тўрт асрдирки, бу мураққаъ санъатшунослар томонидан беназир бир мўъжиза, муаллифнинг буюк бир кашфиёти сифатида баҳоланиб келаётир. Инглиз олими Перси Броун *“Темурийлар даври Ҳинд наққошлиги”* асарида *“Бу мураққаъ шуни кўрсатдики, Дорошукуҳ... миниатюра санъатининг том маънодаги буюк до-нишманди ва ижодкори бўлиб, намуналарни баланд дид билан сайлаб олган”*, дейди. 1940 йили *“Таймс оф Индия”* газетасида чоп этган мақоласида Чекил Бурнс *“Кўҳи Нур”*ни Шарқ олмосларининг энг олийси дейиш расм бўлган. Дорошукуҳ тайёрлаган бу альбомда Эрон, Марказий Осие ва темурийлар даври Ҳиндистон миниатюраларининг энг гўзал намуналари юксак дид ва санъаткорлик билан жамланганки, унинг қиммати *“Кўҳи Нур”дан асло кам эмас*, деб таъкидлайди. Дорошукуҳ тасвирий санъат назариясига доир мулоҳазаларини альбомга ёзган муқаддимасида батафсил баён этган. Ушбу альбом Шарқ халқлари миниатюра санъати тарихини, хаттотликнинг усул ва услубларини ўрганишда нодир манба ҳисобланади.

Юқорида қайд этганимиздек, Дорошукуҳ наққош бўлган. У ўзи кўчирган китобларга зийнат берган, миниатюралар билан таъминлаган. Бундан ташқари, у портрет жанрида ҳам баракали ижод қилиб, ажодларининг суратларини чизиб қолдирган. Дунёнинг энг нуфузли музейлари ва кутубхоналарида Дорошукуҳ чизган суратлар сақланмоқда. Жумладан, Эрон салтанати кутубхонасида Дорошукуҳнинг бир неча суратлари мавжуд. Улар *“Осори Эрон”* китобида ҳам эълон қилинган. Дорошукуҳ чизган Мулло Шоҳ, Миёнжў портретлари Бомбай музейидан жой олган. Ҳиндистон тасвирий санъати, бобурийлар даври миниатюралари тарихига бағишланган барча тадқиқотларда ҳам Дорошукуҳ асарларидан намуналар берилган.

Китобат ва миниатюра санъатидагина эмас, бадиий ижодда ҳам Дорошукуҳ кўплаб ёшларга раҳнамолик қилган. Форсий ва Ҳинду тилларида баробар ижод қилган машҳур шоирлар Мирзо Розий Дониш, Орифи Кашмирий, Муллашохий Бадахший, Чандра Бхан Брахман бево-сита Дорошукуҳнинг шогирдлари ва ҳам-маслаклари бўлган; унинг ҳомийлигида шеърятда баланд мақомга эришган.

Дорошукунинг ота томондан аждоллари

1-қаторда ўнгдан чапга:

- 1. Амир Темура*
- 2. Мироншоҳ*
- 3. Муҳаммад*

2-қаторда ўнгдан чапга:

- 1. Абу Саид*
- 2. Умаршаиҳ*
- 3. Заҳриддин Муҳаммад Бобур*

3-қаторда ўнгдан чапга:

- 1. Акбар*
- 2. Жаҳонгир (Султон Салим)*
- 3. Ҳумоюн*

Дорошукӯх бадий ижод билан ҳам шуғулланган. У ғазал, қасида, рубоий, қитъа, фард каби жанрларда кўплаб шеърлар ёзган. Умрининг охирларида шеърларини тўплаб, “Иксири Аъзам” номи билан махсус девон тартиб берган. Дорошукӯх ўзини қодирия тариқатининг вакили деб билгани учун шеърларида “Қодирий” тахаллусини қўллаган. Дунёдаги турли қўлёзмалар хазиналарида Қодирий девони, дастхатларининг турли нусхалари сақланади. Жумладан, Ўзбекистон Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги 2295-рақамли қўлёзманинг 1-97-варақларидан Қодирий девони ўрин олган.

Маълумки, ўтмишда яшаб ижод этган аксарият тасаввуф шоирлари ижодида ислом маърифати, ахлоқ-одоб, ҳақиқий ишқ тасвири етакчилик қилади. Уларда Оллоҳнинг ҳар икки олам яратувчиси экани, ягоналик фақат унгагина хослиги, инсон фақат унгагина чин муҳаббат қўйиб, висолига эришмоқ йўлида заҳмат-риёзат чекиши шартлиги ифодаланган. “Ойнаи ту”, “Эй ту андар”, “Ҳарки бигзашта”, “Беҳисоб ва бениқобаст офтоб”, “Чашмаи нобино”, “Зи зоташ ҳар ду” деб бошланадиган ғазал ҳамда рубоийларида ана шу илоҳий ишқ ранг-баранг бадий тасвирий воситалар орқали акс этган.

“Салтанат ҳеч нарса эмас, фақирликка юз тутгин” деган Қодирий кишиларни

поклигу ростликка, камтарлигу тавозега, инсондўстлигу ширингүфторликка даъват этади. Қуйидаги байт шу жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эга:

*Ҳар ҳаму печеки шуд, аз тоби зулфи
ёр шуд,
Дом шуд, занжир шуд, тасбеҳ шуд,
зуннор шуд.*

Маъноси: ҳар бир эгрию тобланиш ёр зулфининг бурилишидан бўлди: тузоқ бўлди, занжир бўлди, тасбеҳу зуннор бўлди.

Илмий рисоаларидаги шеърларнинг аксарияти ирфоний маърифат, юсак ахлоқ тарғибига бағишланган. Қодирий ғазалнинг энгил вазнларида содда бир услубда ижод этган.

Хулоса қилиб айтганда, Дорошукӯх илм ва ижодда бой мерос қолдирган ориф шахзодадир. Унинг тасаввуф назарияси, мазҳаблари ва ислом тарихига доир қарашлари, таржимонлик фаолияти умумбашарий аҳамиятга эга. Дорошукӯх ижодини ўрганиш борасида муайян ишлар амалга оширилган бўлса-да, бу меросни янада кенгроқ таҳлил қилиш ва девонини нашр эттириш шарқшуносларнинг галдаги вазифасидир. Зеро, Дорошукӯх Шарқ тасаввуф таълимотини ўрганиш, тарғиб қилиш ҳамда қодирия тариқатининг асосларини бадий ижодда инъикос эттиришга муваффақ бўлган санъаткордир.

Дорошукӯх

Мумтозмаҳал
(Дорошукӯхнинг онаси)

Шоҳшаҳон

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

ОДАМИЙЛИК АСОСИ

*То ишқ шиддатида тавшалмас одамизод,
Ноодамийлик андин кетмас йироку дунлук.*

Байт мазмунидан англанилишича, инсон табиатига хос бўлган нокаслик, ахлоқсизлик каби иллатлардан уни халос этишнинг ягона воситаси ишқдир. Аниқроқ айтганда, инсон покланиш учун илоҳий ишқ шиддати остида эзилиши, янчилиши, заррага айланиши керак.

Ҳазрат Навоий ижодида ишқ тушунчасининг маъно миқёси ниҳоятда кенг. Бу истилоҳ инсонларнинг ўзаро муносабатидан тортиб жамият ҳаётига доир масалаларгача қамраб олади. Шоир наздида, илоҳий ишқ — денгиз, инсонлар эса — кирланган ирмоқлар. Ирмоқлар денгизга қуйилиб софлангани каби, инсон ҳам ишқ воситасида покланади. Навоийнинг инсонга муҳаббати шу қадар юксакки, у даврон аҳлининг нобоплиги сабабларини ҳам ўзидан қидиради — инсонларнинг турфа иллатлардан тозаланишига етарли боис бўла олмаяптики, улар орасида “дунлик”, “ноодамийлик” урчимокда. Ёмонликлар хусусида гап кетганда шоир авваламбор ўзини поклаш, қалбдан иллатларни қувиш ташвишига тушади.

Таъкидлаб ўтилганидек, Навоий инсонга аввал-бошданок турли иллатлар манбаи сифатида қарайди. У айтмайдики, “Эй инсон, сен аввал тоза, пок, олий бир мавжудот эдинг, кейин кирландинг, айнидинг, бузилдинг”. Йўқ! Шоирнинг фикрича, табиий инсон, яъни ишқ оловида ҳали куймаган, олий дард кўнглини ўртаб,

юрак-бағрини ёндирмаган мавжудот — одам эмас! Навоий талқинида одамийлик йўли ишқ алангаси ичидан ўтади. Ана шу оловдан омон чиққанларнигина у одам деб ҳисоблайди ва эътироф этади. Чунки бу олов асл хислат ва фазилатларга зиён етказмайди, аксинча, уларни ғубордан тозалаб, жило, сайқал бағишлайди.

Инсон бамисли тозаланмаган руда: унда олтин ҳам, мису жез ҳам — қўйингки, керакли ва кераксиз, зарарли ва безарар маъданлар қоришиб ётибди. Бироқ фойдалисидан фойдасизи кўп. Уларни бир-биридан ажратувчи восита — олов. Табиийки, соф ҳолдаги маъдан унча оғир бўлмайди — гоҳо бир тонна рудадан бир мисқолгина олтин чиқиши мумкин. Шунга таққосланса, софланган инсонга бу дунёдан кўп нарса керак эмас. Ишқ воситасида покланмаган банданинг эса нафсини ҳеч нарса билан қондириб бўлмайди: унга дунё, дунё ва яна дунё керак! Ишқ отлиғ муаллим сабоғини олган одамга дунё даркор эмас, аксинча, дунёга у даркор. У дунёга эмас, дунё унга муҳтож. Энди у талабгор бўлмай, матлубдир. Ишқда комиллик касб этган инсонга олий Матлубнинг ўзи, унинг Ҳабиби, малоикаю хурлар, жаннату аршу лавҳи курси ҳам ошиқ бўлади.

Ишқ — иксири аъзам. Зотан норасо, нопок кимсага панд-насихат, ўғит-тарбия, билим-маърифат қор қилмайди. Бинобарин, одамни билимли, тарбияли этмоқ учун, авваламбор, унинг кўнглини покламоқ зарур. Ишқ кўнглини софламаган инсон билан муомала қилмоқ қийин: бундай одам ишоратни тушунмайди, башоратни илғаёлмайди, сирни сақлаёлмайди. У мудом турланади, тусланади — баайни буқаламун. Сокинлик, қатъият, теранлик унга ёт. Ҳазрат шу боис Мажнун ва Фарҳодни ҳали туғилмасданоқ ишқ нашъаси кўнглига жо бўлган қаҳрамон сифатида тасвирлайди. Шоирнинг қаноатича, ҳақиқий ошиқда ишқ жараёни ҳали жисм ва руҳ бир-бирига пайванд этилмаган даврданоқ бошланади.

Навоий наздида, ишқ ана шундай теран ботиний хосиятга эга. Шу билан бирга, ишқ — нафақат маънавий-ахлоқий тушунча, балки жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи мезон. Муҳаббат шахснинг ҳам муайян бир инсон, ҳам бутун жамият билан муносабатини белгилайди ёки аслида белгиламоғи даркор. Бинобарин, улуғ мутафаккир ижодида ишқ даҳр, олам, дунё, даврон, эл, улус, зоҳид, шоҳ сингари ижтимоий тушунчалар билан боғлиқликда талқин этилади. Бу эса ишқнинг ахлоқийликдан ижтимоийлик сари юксалганини кўрсатади.

Нодир РАМАЗОН

ЖАВОНДАГИ ЖАВОХИР

BIRINCHI MO'JIZA

Jaloliddin SAFO mutolaa qiladi

Янги аср бўсағасида дунё олимлари, сиёсат ва жамоат арбоблари, халқаро ташкилотлар ўтган икки минг йилликнинг инсоният тараққиётига бемисл ҳисса қўшган энг буюк воқеаси сифатида китоб чоп этишнинг ихтиро қилинганини эътироф этди. Ваҳоланки, бу ўринга Исо пайғамбарнинг дунёга келиши, порох, радио, пенициллин, интернет, Эйнштейннинг инсон тафаккурини остин-устин қилиб юборган нисбийлик назариясининг кашф қилиниши, космоснинг забт этилиши каби кўплаб оламшумул ҳодисоту кашфиётлар даъвогарлик қилган эди.

Китоб босиш 2000 йилликнинг энг буюк воқеаси деб эътироф этилгани замирида қандай улуғ ҳақиқат мужассамлашганини ҳижжалаб тушунтиришга сира ҳам ҳожат йўқ. Шу билан бирга, бугунги замонавий ахборот ва инновацион технологиялар тараққиёти дафъатан ақл-идрокни-да шошириб кўяётган бир вақтда инсон ҳаётида китобнинг ўрни ва аҳамияти йўқолди, дейдиганлар ҳам истаганча топилади. Бироқ бу каби қарашларнинг ниҳоятда юзаки ва сохта эканини ҳаётнинг ўзи исбот этмокда. Биргина мисол.

Халқаро тадқиқот ва сўровлар ривожланган Ғарб мамлакатларида интернетдан фойдаланувчилар сони қанчалик ошаётган бўлса, китоб сойтиб олиш ва ўқиш ҳам унга мутаносиб равишда ўсаётганини кўрсатган. Бу эса китобнинг ўрнини ҳеч нарса боса олмаслиги, унинг мўъжизавий куч-қудрати олдида интернетдек энг кулай ва замонавий восита ҳам ожиз эканининг яна бир исботидир.

**Тўлқин А л и м а р д о н о в. Сиёсат ва ахлоқ.
Тошкент, “Фан” нашриёти, 2005.**

Жаҳон харитасида янги ўзбек давлатининг пайдо бўлиши туфайли халқимизда ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий соҳадаги куч ва қудратини намойиш этиш имкони туғилди. Президентимиз раҳнамолигида давлат-

чиликнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва мафқуравий-ғоявий тизими яратилди. Ана шу жараёнларни илмий асосда тадқиқ ва таҳлил этиш йўлида сайъ-ҳаракатлар бошланди. Истеъдодли сиёсатшунос Тўлқин Алимардоновнинг илмий изланишлари ана шундай тадқиқотлар сирасига киради.

Олим ушбу тадқиқот ишида инсоннинг яралишидан бугунга қадар ҳаммани ўйлантириб, қийнаб келаётган эзгулик ва ёвузликнинг сиёсат ва инсон ҳаётида акс этиши, унинг сабаб ва оқибатлари, жамики мураккабликлари устида фикр юритади. У тарихий фактлар ва шахслар фаолиятини таҳлил қилиб, “муаммога “яхшилик ва ёвузлик ўратасидаги кураш” қабилида жавоб берсак, мавзуимиз моҳияти очилармикан?!” деган ниҳоятда ўринли савол қўяди. Ҳақиқатан ҳам, инсон ва унинг феъл-атвори, тарихий воқеа ва жараёнлар шунчалик мураккаб ва бирёқлама эмаски, унга собиқ совет тузумидаги ҳукмрон мафқуранинг “оқ” ва “қора” сингари кескин қолиплари доирасида сийқа ва саёз ўлчовлар асосида жавоб берилса. Муаллиф миқёсни кенгроқ олади. Фарб ва Шарқнинг тарихий тажрибасини таҳлил этиб, уларнинг уйғун жиҳатлари ва қарама-қаршиликлари ҳақида жўяли хулоса чиқаради ва ўқувчини ўйлантирадиган фикрларни ўртага ташлайди.

Аслида, сиёсат ва ахлоқ масалалари — азал-азалдан кўпгина аллома ва давлат арбобларини ўйлантирган, ҳатто уларни изтиробга солган мураккаб жараёндир. Қолаверса, сиёсат ва ахлоқ масаласида антик даврда шаклланган қарашлар ҳозиргача кўпам ўзгармаган. Ахир, Арасту ва Сукрот асарлари антик давр одамиани қанчалик қойил қолдирган бўлса, асримиз одамнинг ҳам шунчалик таҳсинига сазовор. Ёки буюк бобомиз Алишер Навоийи газаллари ўн бешинчи аср ўқувчисини қанчалик ҳайратга солган бўлса, бугунги ўқувчини ҳам шунчалик ҳаяжонга солмоқда. Ахлоқ, маънавият, яъни инсоннинг кўнгли ва онги билан боғлиқ улғувор тушунчалар, ҳис-туйғулар мудом ўзгармас ва собитдир. Эрамик оstonасида ўзининг энг яқин мулозимини, содиқ дўсти деб билган Брутнинг хоинлигини кўриб “Брут, наҳотки бу сен!” деб ҳайқирган Цезарнинг ҳайрати ҳали ҳам ўша оҳангда жарангламоқда. “Тахтдаги файласуф” деб ном олган Рим императори Марк Аврелийнинг “Ўзим билан юзма-юз” асарида тутинган отаси, собиқ император Антонин Пия ҳақида билдирган қуйидаги фикрлари ҳам ўз қадр-қимматини йўқотмаган: “Меҳнатқашлигим, қарорлар қабул қилишда қатъиятим, шахсий манфаатим ҳақида ўйламаслигим — барча-барча фазилатларим учун отамдан қарздорман. Отамнинг кимдандир яширадиган сири йўқ эди. Император сифатида амалга оширган барча улғу ишларини мақтанчоқлик, шуҳратпарастлик учун эмас, бурч тақозоси деб биларди. У менга саройда яшаб, император тахтида туриб ҳеч қандай тан қўриқчиларсиз, шохона кийимларсиз, базму жамшидларсиз, бойликларсиз оддий ҳалол одамнинг ҳаётини кечиритиши ўргатди. Унга беқарорлик ёт эди. Ҳар қандай ишда изчил ва собит эди. Ўзига билдирилган ноҳақ айбларни ҳам босиқлик билан эшитарди. Император фикрига қарши очиқ фикр билдирганларни ҳам сабр-тоқат билан тингларди... Фақат императорни мақтайдиган, порахўр, лаганбардор, мансабпараст, ёвуз ва золим кишиларга тоқати йўқ эди. Бирор ишни амалга оширишда ўзининг фикридан бошқачароқ, лекин яхшироқ фикрни эшитса қувонарди. Ўлим тўшагида сўнги нафасингни худди унингдек тоза ва тинч виждон билан кутиб олишингни тилайман”.

Сиёсатда ахлоқ масалалари ҳақида гап кетар экан Марк Аврелий тасвирлаган император Антонин Пиянинг мутлақо тескариси ва “майли нафратланишсин, фақат кўрқсалар бўлди” деган гапни ўзига шиор қилиб олган император Калигуланинг золимлиги ва шафқатсизлиги, порахўрлиги ва ўтакетган ахлоқсизлигини эслаш кифоя. У ўзини ҳатто худо деб эълон қилишгача бориб етган. Орадан минг йиллар ўтса-да, у ҳамон зулм ва зўравонлик тимсоли бўлиб қолмоқда. Халқ бахту саодати йўлида ҳалол меҳнат қилган ҳукмдорларни ҳам, шуҳратпарастлик васвасасига йўлиққан мустабид золимларни ҳам кўҳна тарих кўп кўрган. Замона зайли қандай бўлмасин, озод ва хур фикрли кишиларни, даврнинг илғор одамларини сиёсат ва ахлоқ масалалари ҳаминиша ўйлантирган. Зотан,

бу масала жамиятнинг нафақат маънавий-руҳий дунёсини, шу билан бирга, иқтисодий-ижтимоий тараққиёти ва тартиботларини белгилаган.

Энг қадимги даврлардан бошлаб жамият ва инсон ҳаётида ахлоқ тушунчасининг ўзаги бўлмиш ор-номус етакчи ўринда турган. Ватан, оила, инсон сингари муқаддас тушунчалар ор-номус билан чамбарчас боғланиб кетган. Тарихдан маълумки, Франция қироли Францис Биринчи (1494-1547) қўшинлари Павин шаҳри ёнида Карл Бешинчи армияси томонидан янчиб ташланади ва қиролнинг ўзи асирга тушиб қолади. Шундан сўнг қирол онасига бор-йўғи бир жумладан иборат, яъни “Ор-номусдан бошқа барча нарсани йўқотдик” деб мактуб йўллаган.

Тўлқин Алимардонов ахлоқ ва сиёсат, жамият ва ахлоқ масалаларини қамраб олган бир қатор қизиқарли тарихий воқеаларни, алломалар ҳамда олимларнинг фикр-мулоҳазаларини таҳлил қилади. Муаллиф сиёсатда ахлоқ қандай бўлиши зарур, деган масалада мушоҳада юритиб, адолат тамойилини биринчи ўринга қўяди. Зеро, ҳар қандай сиёсатнинг инсонпарварлиги адолат тамойилига нечоғлиқ суяганига боғлиқ. Шу боис олим бу борада давлатимиз раҳбари Ислом Каримовнинг “Биз янги, озод жамият, ҳуқуқий давлат қуришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган эканмиз, адолат тамойилини устувор принцип сифатида эътироф этамиз” деган фикрига алоҳида эътибор қаратган.

Гап сиёсат ва ахлоқ мавзусида кетар экан, шу ўринда ҳар қандай сиёсат, давлат, ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи бўлган халқ, яъни одамлар онг-тафаккури хусусида ўй суриб, кўпгина муаммоларга, саволларга жавоб топгандек бўласиз ҳамда айни масалада мушоҳада юритиш мароқлидир. Чунки китоб муаллифи фуқаро ва давлат муаммосига батафсил тўхталган.

Халқимиз характеридаги бағрикенглик, тантилик, меҳмондўстлик, андиша, ор-номус тўғрисида ғурур билан кўп гапирамиз. Бу — чин ҳақиқат. Ва бу фазилатларимиз билан қанчалик фахрлансак оз. Аммо миллат характери ва тафаккур тарзидаги камчиликлар хусусида гапиришга ийманамиз. Ўтмишда халқимиз бошига тушган кулфатларга уюшқоқликнинг йўқлиги, тафаккурдаги маҳдудлик, маҳаллийчилик, бурнидан нарини кўра билмаслик, мансаб ва бойлик учун миллат манфаатларига хиёнат қилиш, фақат ўз тинчини ўйлаш ва бошқа қусурларимиз сабаб бўлмадимикан?

Истиқлол йилларида Ўртбошимиз мамлакат тараққиёт тарзини нега танқидий таҳлил қилиш йўлини бошлади? Нега ҳар биримиздан доимо муаммоларни очик-ошкор айтишни талаб қилмоқда? Бу саволлар моҳиятида, жаҳондаги энг тараққий этган мамлакатлар ва халқлар ҳаётидан ортда қолмаслик, ҳеч кимдан кам бўлмаслик, яна кимнингдир асоратига тушиб қолмаслик, тенглар ичида тенг бўлиш, атрофимизга доимо хушёрлик билан қараш, кадрлар тайёрлашнинг халқаро стандартларига эришиш, ҳуқуқий-демократик жамият қуриш ва энг муҳими, халқ тафаккурини ўзгартириш ва ғурурини уйғотиш каби теран мазмун-моҳият ва улғувор орзу-ниятлар мужассам.

Мустақиллик даврида амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида одамларнинг тафаккур тарзини ўзгартиришга асосий эътибор қаратилаётганидан мақсад — ўша асрий маҳдудликлардан ва эски замон асоратларидан миллат онгини халос қилишдир. Онг ва тафаккурни ўзгартириш, инсоний ғурурни шараф даражасига кўтариш ва ҳурмат-эътиборга лойиқ миллат бўлишимиз учун ўзимизнинг аниқ ва қатъий мақсадимиз бўлмоғи даркор. Президентимиз таъбири билан айтганда, “Мақсад дегани — халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи бамисоли бир байроқ. Бу байроқ бутун Ўзбекистон халқининг руҳини, ғурур-ифтихорини, керак бўлса, қудратини, орзу-интилишларини мужассамлаштирадиган улғу кучдир. Давлатимизнинг, халқимизнинг, эл-юртимизнинг мақсади ўзининг улғуворлиги, ҳаётийлиги ва ҳаққонийлиги билан ҳаммамизни жалб этадиган бўлмоғи лозим. Токи бу мақсад халқни — халқ, миллатни — миллат қила билсин, кўлимизда энгилмас бир кучга айлансин” (*“Тафаккур”, 1998 йил, 2-сон*).

Тўлқин Алимардонов илмий тадқиқотида янги ўзбек давлатининг миллий манфаатларига мос инсонпарварлик, ахлоқ ва ғурурга таянган сиёсатини, айниқса, фуқаро ва давлат, шахс ва жамият муаммоларида одамлар онг-тафаккуридаги эврилишларни кенг қамровда ва ёрқин бўёқларда акс эттирган.

Баходир Умаров. Глобаллашув зиддиятлари. Тошкент, “Маънавият” нашриёти, 2006.

Хозирги вақтда “глобаллашув” атамаси энг кўп тилга олинмоқда. Миллий чегараларнинг йўқолиб бораётгани, трансмиллий иқтисодий-молиявий куч ва марказларнинг устунлиги, давлатлар ва минтақаларнинг ўзаро алоқалари кучайиши, жаҳонда ягона ахборот маконининг вужудга келиши ҳамда бошқа кўплаб омиллар глобаллашув жараёнининг хусусиятларини белгиламоқда. Унинг энг содда ва жуда чуқур маъноси халқимизнинг буюк ва бетакрор шоири Абдулла Ориповнинг мана бу сатрларида ўз ифодасини топган:

*Тарикдек замин бир ва инсон бирдир,
Билмаган мардумга бу ҳолни билдир.*

Жуда қадим аждодларимиз дунёнинг поёни йўқ, деган тасавурда бўлган. Буюк географик кашфиётлардан сўнг олам жуда улкан-у, аммо унинг чек-чегараси борлиги маълум бўлади. Йигирманчи асрда эса ўзбек шоири дунёни бор-йўғи тарикқа ўхшатмоқда. Инсоният тараққиётнинг янги-янги марраларини забт этгани, ақл-шуурнинг кенгайгани сайин олам шунчалик торайиб бормоқда.

Олимлар глобаллашув жараёнларининг бошланиш даври ҳақида турлича қарашларни илгари суради. Кимдир унинг ибтидосини қадимги Миср ва Юнонистон цивилизацияларида кўрса, бошқа биров глобаллашув чинакам маънода ўрта асрларда шаклланиш жараёнини бошлаган, деб ҳисоблайди. Халқлар ўртасида савдо-сотиқнинг ривожланиши, товарлар ва маданиятлар алмашинуви, ўзаро ахборот айрибошлаш сингари энг оддий жараёнларни глобаллашув деб тасаввур қилсак, унинг илк куртаклари Буюк ипак йўлида ниш урганга гувоҳ бўламиз. Албатта, ўша кезлари глобаллашув субъектлари, яъни давлатлараро халқаро ташкилотлар мавжуд бўлмаганини ҳам назардан қочирмаслик лозим.

Ушбу китобда глобаллашувнинг тарихий илдизлари замонавий жараёнларга боғланиб кетгани батафсил баён этилган. Бунда давлатлар тажрибасига алоҳида эътибор қаратилган. Айниқса, Хитой ислохотлари ва унинг меъмори Дэн-Сяопин фаолияти қизиқарли тарзда тахлил қилинган. Бу ҳақида мухтасар тўхталадиган бўлсак, Хитойда Мао Цзэдун даврида иқтисодий буйруқбозлик, зўравонлик билан бошқарилар, сиёсий-ижтимоий ҳаёт эса фақат мафкуравий-ғоявий курашлардангина иборат бўлиб қолган эди. “Буюк боқувчи” Мао хитой халқини тинимсиз равишда “катта сакраш”, “маданий инкилоб” ва ғоявий-мафкуравий курашга чорлар, давлат идоралари, жамоатчилик, оммавий ахборот воситалари, зиёлиларнинг куч ва имкониятлари фақат мафкуравий курашларга йўналтирилган эди. Бундай беҳуда ишлардан тўйиб кетган Дэн-Сяопин 1965 йил “Тинимсиз кураш одамларни чарчатиб қўяди”, деб баёнот беради. Яъни, одамларни турли мафкуравий курашлар билан чалғитишдан кўра, иқтисодий ислохотларни амалга ошириш зарур, деган ғояни илгари суради. Ушбу баёнотдан сўнг Дэн-Сяопин дарҳол барча лавозимлардан бўшатилиб, қамоққа олинади ва меҳнат лагерига жўнатилади. Мао вафот этиб, Дэн-Сяопин ҳукуматга қайтганидан кейин йирик ислохотлар дастурини илгари суради. Марксизмнинг догматик қарашларига жон-жаҳди билан ёпишиб олган ХХР компартияси раҳбарлари Дэн-Сяопин режаларига қарши чиқади. Шунда “ислохотлар меъмори” уларга қарата жуда машҳур бўлиб кетган “Мушукнинг ранги оқ бўладими, қора бўладими — бунинг нима фарқи бор, муҳими — сичқон тутса бўлди-да” деган гапини айтади. У бу фикри билан, мақсад халқ фаровонлиги экан, унга қайси йўлдан бориш муҳим эмас, ана шу мақсадга эришиш муҳим демоқчи бўлган. Дэн-Сяопин ислохотлардан кўзлаган мақсади — тарихда қолиш, дохийлик мақомига кўтарилиш, чексиз ҳукмронликка эга бўлиш, мақтовлар эшитиш эмаслигини амалда исботлаган. Сафдошлари унга компартия раҳбарлиги ва Хитой раислиги лавозимини таклиф қилганда бу лавозимлардан қатъян бош тортади ва бор-йўғи Бош вазирнинг биринчи ўринбосари вазифасини эгаллайди. У ҳар бир ишни “дохий” сифатида эмас, бурч тақозоси нуқтаи назаридан амалга оширади.

Ислохотлар туфайли бугун Хитой мафкуравий курашлар ва қашшоқлик исканжасидаги давлатдан — иқтисодиёти юксак, ўсиш суръатлари бўйича кўп йиллардан буён биринчилликни қўлдан бермай келаётган, энг муҳими, глобаллашув жараёнларининг етакчи ўйинчисига айланган мамлакат даражасига етди. Биргина мисол: 2007 йилнинг 27-28 февраль кунлари Шанхай биржасида қимматли қоғозлар нархи 9 фоизга тушиб кетди. Натижада бутун дунё биржаларида глобал ўпирилиш содир бўлди.

Бу ҳол глобаллашув туфайли дунёнинг у бурчагидаги тик этган товуш бу бурчагида гулдираб акс-садо бераётганидан гувоҳлик беради. Шоир Хуршид Даврон таъбири билан айтганда, “дунёни сув қайнаб турган қозонга ўшшатсак, бу қозон ичида бир томчи сув қайнамасдан қолиши мумкин эмас”. Демак, муайян бир давлатнинг дунёда кечаётган иқтисодий, молиявий, ижтимоий, демократик жараёнлардан ўзини ихота қилиш имконияти тобора камайиб бормоқда. Айни шу хусусият глобаллашувнинг энг муҳим хусусиятидир.

Ўн тўққизинчи аср глобаллашув тарихида жуда катта ўрин тутади. Чунки айни шу юз йилликда фандаги буюк ихтиро ва кашфиётлар туфайли жаҳон иқтисодиёти, молия ва коммуникация тизими тарихан янги даврга қадам қўйди. Европа интеграцияси ғоялари туғилди, фан, адабиёт ва санъатда янги оқимлар юзага келди. Инсониятнинг миллий, ирқий ва диний бегоналашувининг “глобал асос”ларини яратишга уринган ўта радикал гуруҳлар ва уларнинг ғоявий раҳнаомлари пайдо бўлди. Яъни, инсониятни мислсиз азоб-қубатлар ва чалғишлар гирдобига улоқтирган, одамлар ҳали-ҳануз унинг оқаваларидан қутила олмайётган фашизм ва большевизмнинг ғоялари айнан шу даврда куртак отди.

Йигирма биринчи аср бошида дунёда кечаётган йирик ва мураккаб жараёнлар, геосиёсий эврилишлар, инсоният тафаккуридаги янгиланишлар моҳиятини англаш асосида глобаллашув асрига қадам қўйди. Замонавий дунё шакл-шамойилида зухурланаётган бу ҳодиса ва манзаралар инсоният тараққиётининг янги маррасини бошлаб берди. Дунё тамаддунининг тамоман янги босқичи ва даври бўлган айни ҳодисотни, таъбир жоиз бўлса, “Иккинчи Ўйғониш даври” деб аташ мумкин. Ўрта асрларда санъат ва адабиётда яратилган улғувор асарлар Ўйғониш даври дебوحаси бўлган бўлса, ҳозирда замонавий юксак интеллектуал салоҳият ва асримиз тафаккури маҳсули — компьютер ва ахборот-коммуникацияси ҳамда инновацион технологиялар даврининг тараққиёт қиёфасини белгиламоқда.

Олам ва одам юксак тараққиёт асосида жуда ўткир муаммолар билан юзма-юз келмоқда. Эндиликда башарият рўбарў бўлаётган муаммолар шунчаки муаммо эмас, глобал муаммолар деб аталмоқда. Уларнинг ечим йўллари, бир томондан, глобаллашув бағридан изланаётган бўлса, иккинчи жиҳатдан, мавжуд муаммоларга айнан глобаллашув рўқач қилинган. Глобал экологик муаммолар, терроризм, наркотрафик ва уюшган жиноятчилик инсониятнинг яшаб қолиш ҳуқуқига таҳдид солмоқда. Бу муаммолар қаторига сиёсий ва геосиёсий таъсир учун кураш ҳам қўшилиб, айнан худди шу хусусият муаммоларга ёндашиш, ягона бир тўхтама келиш, уларнинг оқилона ечимини топиш масалаларини чигаллаштириб юборди. Ушбу муаммоларни халқаро миқёсда умумэтироф этилган ҳужжат ва қадриятлар доирасида ҳал қилишга дунё жамоатчилиги баъзан ожиз қолмоқда. Иккинчи жаҳон урушидан кейин шаклланган дунё тартиботи янгича қараш ва ечимлар топиш заруратини ўртага қўймоқда. Мавжуд тартиботлар чуқур ислохотларни талаб қилмоқда. Айрим йирик корпоратив молиявий синдикатлар, иқтисодий гигантлар ҳамда таълим ва гуманитар масалалари билан шуғулланувчи халқаро миқёсдаги турли жамғарма ва марказлар фаолиятини амалдаги халқаро ҳуқуқ меъёрлари орқали назорат қилиш қийинлашиб, уларнинг иқтисодий-молиявий ва гуманитар таъсир чегаралари кенгайиб, амалда сиёсий таъсирга айланиб борапти. Иккинчи томондан эса, жаҳоннинг катта-катта минтақаларидаги ижтимоий, иқтисодий ва демографик муаммолар кескин тус олди. Ана шундай мураккаб дунёда инсон матлаби ва мақсадини аниқлаш, миллат ва халқнинг мустақил сиёсий тараққиёт йўли ҳамда бугуни ва эртасини белгиловчи миллий манфаатларини ҳимоя қилиш тактик ва стратегик вазифага айланди.

Баҳодир Умаровнинг ушбу китоби глобаллашув масаласи ва муаммолари ҳамда жараёнларини ҳам тарихий, ҳам замонавий тарзда мушоҳада йўли билан ўқувчига етказишда жуда қимматли манба сифатида маънавий ҳаётимиздан ўрин олиши шак-шубҳасиздир.

**Роберт Грин. 48 законов власти.
Москва, "Рипол классик", 2006.**

Ушбу китоб бир қарашда фақат сиёсатда муваффақият қозонишни истган ҳокимиятпараст кишилар учунгина мўлжаллангандек туюлади. Бирок китобнинг қамрови кенг. У кўпчилик учун фойдали. Китоб таржимони сўзбошида “Ҳокимиятнинг 48 қонуни дастлаб иккиюзламачи, худбин ва лўтти-бозлар учун яхшигина ўқув қўлланмасига ўхшаб кетиши мумкин”, деб ёзади. Лекин хулоса чиқаришга шовилманг, дейди у. Ҳақиқатан ҳам, китобни варақлар экансиз, ўтмишу бугунни яққол кўра бошлайсиз. Китобдаги ҳар бир “қонун” тарихий воқеалар, тарихий шахслар ва бугунги одамлар фаолияти мисолида тадқиқ ва талқин қилинади. “Қонун”ларнинг номланишиданок кўп нарса ойдинлашади. “Ҳеч қачон ҳукмдорингга соя солма”, “Дўстларингга ўта ишонма, душманларингдан фойдаланишни ўрган”, “Мақсад-режаларингни сир тут”, “Ҳамиша кўп гапириш зарур деб ўйлаганингга нисбатан кам гапир”, “Кўп нарса обрў-эътиборга боғлиқ. Уни кўз қорачиғидек асра” ва ҳоказо.

Китоб муаллифи бирор “қонун”ни кенг шарҳлашдан аввал, шунга мос бир тарихий воқеани келтиради. Шундан сўнг воқеа қахрамонларнинг хатти-ҳаракати ва гап-сўзларини таҳлил қилиб, ким қаерда тўғри иш тутди, ким хатога йўл қўйди — барча-барчасини кўрсатиб, кейин хулоса ясайди. Ўқувчи яхшироқ тасаввурга эга бўлиш учун китобдан бир мисол келтирамиз. “Ҳукмдорга соя солма” қонуни француз қироли Людовик Ҳн тўртинчи замонида бошланади. Бу даврда француз ҳукуматида ниҳоятда истеъдодли, моҳир ташкилотчи Никола Фуке молия министри бўлиб хизмат қилган. 1661 йил ҳукуматнинг биринчи министри вафот этади ва бўшаб қолган лавозимни фақат Фуке эгаллаши мумкин, деган гап тарқалади. Фуке бу лавозимни қўлга киритиш учун қирол Людовик шарафига жуда ҳашаматли зиёфат уюштиради. Зиёфатга Европанинг ўша даврдаги энг обрўли амалдорлари, элчилар, олимлар, файласуфлар, шоиру ёзувчилар таклиф қилинади. Зиёфат Фукенинг Воле-Виконт деб номланган қасрида ташкил қилинади. Бу қаср ўзининг меъморий гўзаллиги ва муҳташамлиги билан қирол саройидан жуда устун эди. Қирол қасрни илк бора кўраётган эди. (Кейинчалик айнан шу қаср улугвор Версальни куриш учун нусха бўлиб хизмат қилган.) Зиёфат жуда дабдабали тушлик билан бошланади. Ҳали Францияда номаълум бўлган Шарқ ошхонасининг энг сархил етти таоми дастурхонга тортилади. Шундан сўнг қасрнинг боғи ва хиёбонларида сайр бошланади. Қиролни етаклаб олган Фуке анвойи гуллар ва антиқа шаклда безатилган боғларини кўз-кўз қила бошлайди. Боғнинг бир томонида Италиядан таклиф қилинган опера усталари концерт берар, қасрга кираверишда эса Мольер пьесаси Франциянинг энг яхши актёрлари томонидан намоёиш қилинар эди. Элчилар бирма-бир келиб қирол ва Фуке билан саломлашиб, бундай байрамни умрлари бино бўлиб кўрмаганларини айтиб, ҳаяжонланиб мезбонни табриклашади. Байрам ярим тунгача давом этади. Бундай маҳобатли зиёфатни жуда юқори даражада ташкил этганига севиhib, биринчи министр лавозимини эгаллашига инониб уйқуга кетган Фукени саҳармардон полиция қамокқа олади. У давлат хазинасини ўмарганликда айбланиб, 20 йил қамок жазосига ҳукм қилинади. Фуке қолган умрини ашаддий жиноятчи сифатида бир кишилик камерада ўтказади.

Людовик ҳамиша ва ҳамма жойда барчанинг диққат-эътиборида бўлишни истайдиган, барча яхши ишлар унинг номи билан боғланишини хуш кўрадиган “Давлат — бу мен” деган қаҳри қаттиқ қирол эди. У ҳеч ким, алалхусус, ўз министрининг ҳам ўзидан олдинга ўтиб кетишига йўл қўймас эди. Зиёфат чоғида элчилар, киборлар Фуке уюштирган байрамни макташар экан, қирол ўзини Фукенинг соясида қолиб кетгандек сезган эди. Фуке ўзининг ташкилотчилик маҳорати, қиролниқидан аъло қасри, қиролниқидан ўн баробар ортиқ зиёфати, қиролнинг боғидан кўра гўзалроқ боғи билан Людовикнинг нуфузига соя ташлаган эди. Фуке ўзининг бу хатти-ҳаракати билан биринчи министрлик лавозимига эришиш ўрнига бор мол-мулки ва мансабидан ажралиб, 20 йиллик қамокқа маҳкум бўлади.

Хуллас, бу китобдан ким нима изласа, шуни топади. Муаллиф комил инсонни тарбиялаш ёки мудом эзгуликка хизмат қилиш даъвоси йўқлигини аввал-бошданок айтиб қўяди. У тарихий воқеаларни келтирар ва уларни шарҳлар экан, бу воқеалар қандай кечган бўлса, худди шундай тасвирлайди. Уларни қандайдир ахлоқ меъёрлари билан бўяб-бежамайди, қахрамонларини қораламайди ва оқламайди ҳам. Хулоса чиқаришни, эGRIDAN тўғрини ажратиб олишни ўқувчининг ўзига ҳавола қилади. Зеро, тарих ҳам, ҳаёт ҳам инсон учун улўф мураббий эканини инсоният аллақачон англаб етган.

Ақтам Ж а л и л о в. Еврооооё стратегик мувозанати. Тошкент, “Академия” нашриёти, 2007.

“Геосиёсат” атамасини биринчи бўлиб швециялик сиёсатшунос олим Р. Челлен муомлага киритган. У йигирманчи аср бошларидан халқаро муносабатларда кенг қўлланадиган ва етакчи давлатларнинг сиёсий, иқтисодий, миллий ва географик мансубликка қараб, “ҳаётий кенгликлар”га эгаллик қилиш учун курашларини ўзида акс эттирадиган бўлган. Айни пайтда бу атама давлатларнинг геосиёсий ташкилотлари, блоклари ҳамда минтақавий мансублик асосида иттифоқларга бирлашиши ва ҳар бир минтақанинг глобаллашув жараёнидаги ўрнига қараб ўзига хос сиёсат юргизиши, давлатнинг тараққиёти географик жойлашуви ва шаротига боғлиқлигини ҳам англади. Лекин ҳозирги пайтда бу атама кенг миқёсли сиёсий маънони ўзида акс эттирмоқда. Сиёсатшунос олим Ақтам Жалиловнинг ушбу китобида ҳам геосиёсат тарихи ва бугунга боғлиқ бир қатор тарихий факт ва воқеалар изчиллик билан таҳлил қилинган. Муаллиф дунёга машҳур олимлардан К.Хаусхофер, Ф.Ратцель, К.Шмитт, Х.Маккиндер, В.Блаш, А.Мэхэн, Н.Спайкмэн, Л.Гумилевнинг геосиёсатнинг турли йўнилишлари юзасидан олиб борган тадқиқотлари ва илгари сурган гоя-фикрларига алоҳида эътибор қаратиб, бир қатор тахлилий мушоҳадаларни илгари суради.

Тарихдан маълумки, дунёда ҳаммиша бир нечта сиёсий-иқтисодий ва ҳарбий геосиёсий кутблар мавжуд бўлган. Бу кутблар бир-бирига қарма-қарши ҳолда вужудга келиб, жаҳондаги умумий геосиёсий ва геостратегик мувозанатни сақлаган. Айниқса, кутибий бўлиниш “совуқ уруш” даврида АҚШ ва собиқ Совет иттифоқи тимсолида яққол кўринишга эга эди. Шўро тузуми емирилгач, дунё ягона кутбли манзара касб этди. Шундан сўнг халқаро муносабатларда вужудга келган янги сиёсий тартибот ва қарашлар бир кутбли дунё инсониятнинг талаб ва эҳтиёжларига жавоб бера олмаслигини кўрсатди. Геосиёсий плюрализмга зарурат орта борди.

Ўтган асрнинг 90-йиллари охири ва янги юзйиллик аввалида янги аъзолар қабул қилган ҳамда ягона пул бирлигига ўтган Европа Иттифоқи янги кутб сифатида шаклланиш жараёнини бошлади. Иқтисодиётда ўсиш суръатлари бўйича етакчиликни қўлдан бермай келаётган Хитойнинг дунё сиёсат сахнасида мавқеи янада ошди. Замонавий ахборот технологиялари ривожини бўйича пешқадамлар сафидан жой олган, аҳолиси миллиард кишидан ошиб кетган Ҳиндистон ҳам янги геосиёсий кучлар ичида ўз ўрни борлигини амалда исбот этишга киришди.

“Катта имкониятлар мамлақати” деб баҳо олган АҚШ дунёни урушлар йўли билан қайта тақсимлашни рад этиб, жаҳонни ўз таъсирига олишнинг ўта замонавий йўлини топди ва бу сиёсат “доллар дипломатияси” деб аталди. Бу ибора 1909-1913 йилларда АҚШ президенти бўлган Говард Тафтга тегишли. Унинг фикрича, “доллар ўқ вазифасини бажариши” лозим эди. Президент бу билан дунёни уруш билан эмас, пул ва иқтисод билан қарам қилиш лозимлигини ўқтирган. “Доллар дипломатияси” хорижий мамлакатлар иқтисодиёти устидан Американинг йирик банклари ва компаниялари назоратини ўрнатишни ифода этар, иқтисодий устунлик сиёсий устунликка олиб келиши керак эди. Бундай сиёсатнинг муваффақиятини эса ҳар қандай маънавий-ахлоқий мажбуриятлардан холи, фақат ўз манфаатини кўзловчи олчоқлик таъминлаши мумкин эканини океан ортидагилар жуда тез англаб етишди.

Ўтган аср аввалида шаклланиш жараёнини бошлаб, 80-йилларнинг охирида тугал кўриниш олган “доллар дипломатияси” сиёсати дунё бир кутбдан иборат бўлиши зарур, деган ғоянинг амалий исботига хизмат қилди. Буни тасдиқловчи мисоллар шунчалар кўпки, уларни санаб адоғига етиш ниҳоятда мушкул.

Ягона кутбнинг пайдо бўлишига омил бўлган яна бир муҳим сиёсий воқеа — йигирманчи асрнинг 20-йиллари ўрталарида АҚШда ташқи сиёсат борасида ташкил этилган махсус кенгашнинг тузилишидир. Бу кенгаш ўз олдига шундай асосий мақсад қўйган: Америка ташкил этадиган ва фаолиятини назорат қиладиган халқаро сиёсий, иқтисодий ва геосиёсий ташкилотлар ҳамда уюшмалар ичида миллий давлатлар йўқ бўлиб кетиши керак. Бу кенгаш фаолиятини янада кучайтириш учун 70-йилларнинг биринчи ярмида “Уч томонлама комиссия” деб аталувчи ниҳоятда таъсирчан иқтисодий уюшма тузилди. Бу уюшма атрофига Картер ва Бжезинскийга ўхшаш давлат ҳамда сиёсат арбоблари, мултимиллиардер Дэвид Рокфеллер сингари иқтисодий-молиявий синдикатлар раҳбарлари тўпланишди. Худди шу пайтда “Евроосиё — дунё маркази, уни ким назорат қилса, ўша бутун дунёга ҳукмини ўткази олади” деган соф америкача мақсад пайдо бўлган эди. Аммо “доллар дипломатияси”, “махсус кенгаш”, “уч томонлама комиссия”лар замирида локал урушлар, ирқий деспотизм, сиёсий-молиявий тажовуз, ахборот уруши сингари иллатлар мавжудки, айна шундай ақидалар бу сиёсатнинг мазмунини ташкил қилмоқда.

Йигирма биринчи аср инсониятни глобаллашув жараёни томон бошлади. Дунёдаги бугунги вазият ўтган асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган юксак ва эзгу орзуларга унчалик мос келмаётган бўлса-да, инсоният ўз ҳаётини такомиллаштириш йўлида бир фурсат тин олаётгани йўқ. Глобал таҳдидлар олам ва одамнинг қиёфасини тубдан ўзгартириб юборди. Айниқса, глобал таҳдидларга нисбатан муносабатдаги қарама-қаршилик ва турли қарашлар дунё бир кутбдан иборат бўлиб қола олмаслиги ва жаҳонда қарашлар плюралиزم зарурлигини яққол кўрсатди.

Ҳозирда дунёнинг ягона кутбдан иборат бўлиб қолгани, бу кутбнинг “икки хил стандарт” сиёсати халқаро ҳамжамиятни жиддий ўйлантираётган масалалар сирасига кирди. Кўпгина мамлакатлар етакчилари, жумладан, давлатимиз раҳбари Ислоҳ Каримов илгари сураётган ғоялар бағрида пишиб етилган ва халқаро жамоатчилик эътиборига ҳавола қилинаётган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тизими, айниқса, унинг энг таъсирчан органи — Хавфсизлик Кенгашини ислоҳ қилиш бўйича билдирилаётган таклиф-лоийҳалар ҳам дунёда тенглик ва мувозанатни таъминлашга қартилган.

Жаҳонда кечаётган глобал геосиёсий жараёнларни синчиклаб ўрганаётган ва таҳлил қиладиган сиёсатшунослар, иқтисодчилар ва оммавий ахборот воситалари яқин ўн-ўн беш йил ичида дунё шаклу шамойилида жиддий ўзгаришлар рўй бериши, оламда қудратли иқтисод ва ҳарбий салоҳиятга эга давлатлар пайдо бўлиши ва ала-оқибатда дунё яна бир неча кутбли манзара касб этишини ҳамда халқаро сиёсатда мўътадил мувозанат тикланишини башорат қилмоқда. Мавжуд кутбга муқобил равишда қай бир давлат ёки янги геосиёсий бирлик пайдо бўлишини ҳозирча аниқ айтиш қийин. Олам ва одам ҳаёти табиий мувозанат асосида ривожланади ва давом этади. Табиий мезонларни эса ҳеч қандай куч ўз измига бўйсундира олмаган ва бундай интилиш ҳеч қачон яхшиликка олиб келмаган. Бугун инсоният бу оддий ҳақиқатни янада теранроқ англаб етмоқда. Тарозунинг икки палласи тенг келгандагина ундан икки томон ҳам рози бўлади.

Бу муаммони Ақтам Жалилов бир қатор халқаро стратегик тадқиқотлар ўтказувчи номдор ташкилотлар ва сиёсатшунос олимлар фикрига таяниб, ўзига хос услубда таҳлил қилади. Китобнинг фактик материал ва манбаларга бойлиги, қамровининг кенглиги, ифода услубидаги ўзига хослик, муаллифнинг сиёсий доғмалардан холи нуқтаи назари ўқувчи эътиборини ўзига тортади ва асар қимматини оширади. Бундай китоблар ниҳоятда зарур ва фойдали. Чунки у дунёга тийрак нигоҳ билан қарашга ундайди.

Ҳамкорликнинг yangi ufqlari

Халқаро микёсда ўзаро ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ҳар қандай давлат учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у ички товар-маҳсулотларни жаҳон савдо марказларига олиб чиқиш, намоёиш этиш ва сотишга кенг йўл очиши баробарида ташқи сиёсат бора-сида ҳам ютуқлар гарови ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг Шимолий Африкадаги араб давлатлари билан ўзаро муносабатларни ривожлантиришдан кўзда тутган мақсади, авваламбор, жаҳоннинг энергетик хомашё захираларига бой минтақаси ва қудратли молиявий маркази билан боғланиш бўлса, иккинчидан, халқаро сув йўлларига чиқиш учун стратегик жиҳатдан қулайликлар яратишдан иборатдир. Бу ўлка халқлари тарих ва маданияти жиҳатидан ўзбекларга ўхшаш бўлиб, ҳозирги даврда у ерда кечаётган иқтисодий-сиёсий жараёнларни илмий асосда ўрганиш ва таҳлил қилиш ҳамкорлигимиз йўналишини белгилашда гоյат қўл келади.

Шу ўринда эслатиб ўтиш жоизки, Мағрибдаги араб давлатлари билан Марказий Осиё халқлари ўртасидаги маданий ва сиёсий алоқалар тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Шимолий африкалик машхур сайёҳ Ибн Баттута “Рихлат Ибн Баттута” китобида ўрта асрлардаги давлатчилигимиз тарихига доир қимматли ва бой маълумотларни ёзиб қолдирган. Мисрлик муаррих Салим Собирийнинг “Ал-атроқ ал-Хаваразмийюн фи-ш-Шарқ ал-адна ал-исламай” асарида ҳам Амир Темур ҳукмронлиги даврида Шимолий Африка ва Мисрдаги мамлуқлар билан мустаҳкам алоқалар мавжуд бўлгани, Соҳибқироннинг фаол дипломатияси ушбу давлатлар томонидан қўллаб-қувватлангани таъкидланган. Бир сўз билан айтганда, яқин икки минтақа ўртасидаги олис масофа ҳамкорлик учун монелик қилмаган.

Ҳозирги вақтда, турли сабабларга кўра, Мағрибдаги араб мамлакатлари билан Ўзбе-

кистон ўртасида узилиб қолган сиёсий-иқтисодий ва илмий-маданий алоқаларни тиклаш ва жадал ривожлантириш учун бир қатор қулай имкониятлар мавжуд. Хусусан, ушбу мамлакатлар нефть, табиий газ, рангли металл сингари турли фойдали қазилмаларга жуда бой. Устига устак, жаҳон бозорларига олиб борувчи асосий йўллар бўйида жойлашгани, дунё эътироф этган маданий ва маърифий марказларининг мавжудлиги билан ҳам Шимолий Африка мамлакатлари халқаро сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар тизимида муҳим ўрин эгаллайди. Шуни-си диққатга сазоворки, минтақа давлатлари араб мамлакатлари ичида биринчилардан бўлиб Ўзбекистонда дипломатик ваколатхоналарини очди. Тошкентда Миср ва Жазоир элчихоналарининг иш бошлаши Ўзбекистоннинг давлат суверенитети бутун араб дунёсида расман тан олинганининг тасдиғи бўлди ва Африка мамлакатлари билан тенг ҳуқуқли сиёсий-иқтисодий ҳамкорлик қилиш имконини яратди.

Учинчи қитъадаги араб давлатлари худудий жиҳатдан бутун араб дунёсининг тахминан ярмини, аҳоли сони жиҳатидан эса ярмидан кўпроғини ташкил этади. Араб олами аҳолиси тахминан 250 миллион нафар кишини ташкил этса, шундан 150 миллион нафари Африка қитъаси шимоли ва шимоли-шарқида истиқомат қилади. Улар ичида Миср энг йирик ва аҳоли зич яшайдиган мамлакат бўлиб, 2004 йили унинг аҳолиси 70 миллион кишига етди. 20-27 миллионлик аҳолига эга Судан, Жазоир ва Марокаш давлатлари Мисрдан кейинги ўринни эгаллайди.

Ўзбекистоннинг Шимолий Африка араб давлатлари билан сиёсий, маданий ва иқтисодий алоқалари стратегиясини аниқлашда бир қатор омиллардан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Биринчидан — ушбу мамлакатлардан ҳар бирининг халқаро сиёсий-

иқтисодий муносабатлардаги ҳозирги ва келажакдаги ўрнини эътиборга олиш лозим. Иккинчидан, Ўзбекистоннинг сиёсий суверенитети ва иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлаш учун ушбу давлатларнинг мустамлакадан кейинги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тажрибасини ўрганиш ҳар жиҳатдан фойдали. Учинчидан, яқин келажакда улар билан ҳамкорлик асосига қўйиладиган моддий ва маънавий манфаатларни чамалаб кўриш ҳам фойдадан холи эмас.

Ана шу омилларни ҳисобга олган ҳолда, Шимолий Африкадаги араб давлатларига уч босқичли ҳамкорликни таклиф қилиш мумкин. Гуруҳлардан биринчисига Миср, Жазоир, Тунис ва Марокаш; иккинчисига Ливия ва Судан; учинчисига эса Мавритания, Сомали ва Жибутини киритиш мантиқан тўғридир. Шунингдек, алоҳида мамлакатлар билан сиёсий-иқтисодий ҳамкорликни ўрнатиш ҳар қачон ҳам бу ерда элчихона, консуллик ваколатхонаси ёки савдо-иқтисодий уйи очишни назарда тутмайди. Бизнингча, Тунис, Жазоир ва Марокашда ҳам Ўзбекистон элчихонасини очиш лозим. Аммо ушбу ҳолатда санаб ўтилган мамлакатлардаги мавжуд ва режалаштирилаётган дипломатик ваколатхоналарга минтақа доирасидаги вазифаларни юклатиш мақсадга мувофиқ.

Ушбу ўринда “минтақавий” тушунчаси мавжуд элчихоналарни бирдан ортиқ мамлакатларда иш олиб боришга йўналтиришни назарда тутлади. Шу нуқтаи назардан, ҳозирда мавжуд ва режалаштирилаётган дипломатик ваколатхоналар ўртасида мамлакатлар жойлашувининг куйидаги босқичини таклиф қилиш мумкин. Мисрда очилган мамлакатимиз элчихонаси асосий вазифаларидан ташқари Ливия, Судан, Сомали ва Жибутиди алоқа ва ҳамкорликни ўрнатиш масалалари билан шуғулланиши мақсадга мувофиқдир. Режалаштирилаётган яна бир элчихона эса тарихий тараққиёти, ҳозирги сиёсий ва ижтимоий аҳволи, иқтисодий тузилмалари жиҳатидан кўпгина умумийликка эга бўлган учта Араб мағриби мамлакати — Тунис, Жазоир ва Марокаш давлатлари билан шуғулланиши мумкин. Ушбу элчихона Мавритания билан ҳамкорлик қилиш имкониятларини ҳам ўрганиши кўзда тутилади.

Шимолий Африкадаги араб мамлакатларида мустақилликдан кейин давлат ва дин

ўртасида қарор топган ўзаро алоқа тажрибаси ҳам Ўзбекистон учун аҳамиятли бўлиши мумкин. Ушбу минтақанинг деярли барча мамлакатлари — Тунис, Жазоир ва Марокаш мустақил ривожланиш даврида ҳар қандай диний интилишларни назорат остига олишга эришган. Баъзи Ғарб тадқиқотчилари шундай ўзига хосликни Туниснинг ижтимоий-сиёсий ривожланишида аниқроқ тарзда кўради.

Араб мағриби мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланиш тажрибасида Ўзбекистон учун амалий қизиқиш уйғотувчи яна бир қатор омиллар мавжуд. Бу омилларнинг аҳамияти мамлакатимизнинг ҳозирги босқичдаги ривожланишида уларникига ўхшаш томонларнинг бўлиш эҳтимоллиги билан изоҳланади. Масалан, Марказий Осиё халқлари қанча фурсат мустамлака шароитида яшаган бўлса, жазоирликлар ҳам шунча вақт мобайнида Францияга тобе бўлган. Франция Жазоир мустақиллигини тан олгандан кейин қарийб 800 минг нафар киши ушбу давлатни тарк этди. Уларнинг асосий қисми ўқитувчилар, врачлар, муҳандис-техник ходимлар, тадбиркорлар каби юқори малакали мутахассислар эди. Боз устига, Жазоирдан Францияга катта миқдордаги сармоя чиқиб кетиши ҳам кузатилган. Табиийки, булар мустақил мамлакат ривожига салбий таъсир кўрсатиб, дастлабки кезларда, айниқса сиёсий ва иқтисодий соҳаларда катта қийинчиликлар туғдирди. Аммо пухта ўйланган чора-тадбирлар Жазоирга нафақат француз мустамлакачилигининг мудҳиш оқибатларини бартараф этиш, балки қисқа муддат ичида илғор Африка давлатларидан бирига айланиш имконини берди.

Хулоса сифатида айтадиган бўлсак, Шимолий Африкадаги араб мамлакатлари билан ҳамкорлик алоқаларини режалаштиришда нафақат ҳозирги кундаги манфаатларни, балки келажакни ҳам кўра олиш зарур. Зеро, Шимолий Африкадаги араб давлатлари янги асрда ҳам дунёнинг энергетик хомашё захираларига бой минтақаси ва қудратли молиявий маркази бўлиб қолаверар экан, улар билан ҳамкорлик мамлакатимиз учун гоёта фойдали бўлишига шубҳа йўқ.

**Муҳаммадолим
МУҲАММАДСИДДИКОВ,**

*Тошкент Шарқшунослик
институтини доценти*

Ma'naviy meros va milliy o'zlikni anglash

Мерос — инсоният мулки, чунки уни инсоннинг ўзи яратади. Ана шу мулк авлодларнинг ўсиб-улғайишига, камол топишига хизмат қилади. Мерос, энг аввало, муайян миллатга мансуб. Ундан кейин эса, мероснинг башариятга дахлдор энг илғор қисми умуминсоният мулкига айланади. Шунинг учун ҳам мерос ҳақида фикр юритганда, аввало, миллий мероснинг моҳияти, мазмуни ва миллат тараққиётидаги ўрнини аниқлаб олиш зарур.

Миллий-маънавий мерос миллат шаклланишининг турли тарихий босқичларида аждодлар ақл-заковати, урф-одат, анъана ва қадриятлари, маънавияти, дунёни англаши, табиий бойликлардан фойдалана билиши борасида тўпланган ижобий тажрибалари, маҳорати, салоҳиятининг мажмуасидир.

Шунга кўра, миллий-маънавий мерос миллатнинг бевосита ўзига тегишли бўлган бойлик ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у миллатнинг тараққий қилишида унга ғоя ва тажриба манбаи бўлиб хизмат қилади. Президентимизнинг қуйидаги сўзлари ҳам буни тасдиқлайди: “Биз бугун айрим айрим давлатлардан моддий нуқтаи назардан орқароқда бўлсак-да (бунга кўпгина тарихий объектив сабаблар бор), маънавият нуқтаи назаридан қараганда, улкан ғурур билан айтишимиз мумкин: буюк аждодларимиздан қолган қадриятлар ва урф-одатларга, насл-насабимиз ва қонимизга сингиб кетган буюк ҳаётбахш кучга эгамиз. Бу борадаги устунлигимиз бутун маърифий дунёда эътироф этилган. Ана шу қутлуғ меросга муносиб бўлиб яшаш, бу беқиёс бойликни янада бойитиб — ривожлантириб, миллий ўзлигимиз ва умуминсоний қадриятлар асосида келажагимиз биносини барпо этиш муқаддас бурчимиздир” (И.Каримов. *Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд, Т., “Ўзбекистон”, 2000, 31-бет.*)

Миллий-маънавий мерос қуйидагиларда ўз ифодасини топади: 1) урф-одат, анъана, маросим, қадриятларда; 2) дунёқараш-

да; 3) турли расм-русумларда; 4) дунё аҳамиятига эга бўлган кашфиётларда; 5) миллат ичидан етишиб чиққан буюк алломалар ва улар яратган асарларда; 6) давлатчиликда; 7) миллат ҳаёти ва ва тарихида туб бурилиш ясаган буюк шахслар фаолиятида. Уларнинг ҳар бири асрлар давомида шаклланади ва кейинги авлодга мерос бўлиб қолади.

Миллий-маънавий мероснинг аҳамияти унинг миллий ўзликни англашга қандай таъсир ўтказётгани билан белгиланади. Миллий-маънавий асосларимизни тиклаш, уларни ўрганиш, ёш авлод онги ва қалбига синдириш борасида мустақиллик йилларида амалга оширилаётган ишлар бунинг далилидир.

Миллий-маънавий мерос ва у ҳақдаги қарашларни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

Биринчидан, миллий-маънавий мерос қайси шаклда намоён бўлмасин, у миллий ўзликни англашнинг асосий манбаи ҳисобланади. Меросга эга бўлмай туриб ягона миллат сифатида бирлашиш имконсиздир. Чунки мерос нафақат аждодлардан авлодларга қолдириладиган асори атиқалар, кўлёмалар, урф-одат, анъана, қадриятлар, шунинг билан бирга, узоқ муддат давомида тўпланган тажрибалар ҳамдир. Уларнинг барчаси бугун ва истиқболда миллат ўзлигини англаштириш, тараққий қилиши учун муҳим аҳамиятга эга. Уларга таянмасдан, миллат ўзлигини англаши мумкин эмас. Миллий маънавий мероснинг яна бир хусусияти шундаки, у аждодлар томонидан яратилгани сабабли ҳам миллат вакилларининг онги ва қалбига яқин. Шу боис уни қабул қилиш ҳам эҳтиёжга айланади боради. Шу маънода ҳам, у миллий ўзликни англашда маънавий асос бўлиб хизмат қилаверади.

Иккинчидан, урф-одат, анъана, маросим, қадриятлар, дунёқараш, турли расм-русумлар, дунё аҳамиятига эга бўлган кашфиётлар, аждодлар орасидан етишиб чиққан буюк алломалар, уларнинг асарлари, давлатчилик, миллат ҳаёти ва тарихида катта бурилиш

ясаган буюк шахслар илмий-ижодий мероси миллий ўзликни англаш ва унинг ривожланишидаги асосий манба экани шундаки: а) улар орқали миллат вакилларида “бизники”, “уларники” деган қарашлар шаклланади, ўзиники билан гурурланиш, ўзгаларни-кига қараганда унинг “юксак” эканини намойиш этишга бўлган ички руҳий кўтаринкилик юзага келади; б) улар орқали миллат бошқа миллатлар ва жаҳон халқлари орасида ўзининг ўрнини, имкониятини аниқ би-лиши мумкин бўлади.

Учинчидан, жаҳондаги бир қатор мамлакатлар юксак иқтисодий тараққиётга эришган ва моддий шароити жуда юқори даражада. Аммо моддий таъминланишнинг ўзигина ривожланиш дегани эмас. Уларнинг ак-

сариятида маънавий таназзул жараёни кечаётгани бунинг далилидир. Бу мазкур мамлакатлар ёшлари ўртасида миллатнинг бу-гуни ва истиқболига бепарволик, ўз манфа-атини миллий манфаатлардан устун қўйиш каби ҳолатларни келтириб чиқармоқда. Худди мана шу салбий жараённинг олдини олишда миллий-маънавий меросдан кенг фойдаланишга эҳтиёж кучаяди.

Демак, миллий-маънавий меросни ўрга-ниш, унинг имкониятларини юзага чиқариш орқалигина миллатни тараққиётга, нури-ли истиқболга эриштирамоқ мумкин.

Зафар ХАЙИТОВ,

*Навий давлат Педагогика
институтини тадқиқотчиси*

Хар қандай санъат асарида бадий-фалсафий масалалар билан бир қаторда инсон ва жамият ҳаёти учун муҳим аҳамиятга эга бўлган турли муаммолар ўз аксини топади. Буни замонавий ўзбек рангтасвир санъати мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Табиатдан андоза олиш ва ранглар ёрдамида ўзига хос борлиқ яратиш мазкур санъат турининг асосий йўналишини ташкил этади. Инсон табиатнинг бир бўлаги бўлгани боис унинг руҳий ҳолати борлиқ билан чамбарчас боғлиқдир. Бундай уйғунлик эса чинакам мусаввир учун битмас-туганмас илҳом манбаи ҳисобланади. Ана шу омил ижодкорга фалсафий тушунчаларни реал воқелик орқали ифодалаш имконини беради. Шу сабабли ҳам буюк мусаввир Леонардо да Винчи “Мен ўзимга устозларнинг устози сифатида табиатни танладим” деб таъкидлаган.

Рангтасвир санъатининг ана шу йўналишида баракали ижод қилаётганлардан бири таниқли рассом Ортиқали Қозоқовдир. Унинг ижодида инсон руҳияти табиат билан ҳамоҳанг эканига алоҳида эътибор қаратилган. Масалан, “Адашган ой” (1993 йил) асарида табиат ва инсон руҳияти ўртасида жарлик ҳосил бўлгани, бу зиддият илдизи инсоннинг табиатни теран ҳис этмаслигига бориб тақалиши ифодаланган. “Сўнгги

шуъла” (1992 йил) асарида эса инсон руҳияти экологик муаммолар гирдобиди экани, табиат ва одамзод бир бутун тизимда яшаши ўз ифодасини топган. Бундай фалсафий қарашлар рассомнинг “Сукунат” (1993 йил), “Байрам садолари” (1991 йил), “Келажак билан суҳбат” (1990 йил), “Ов мавсуми” (1993 йил) каби асарларида янада ёрқинроқ намоён бўлган. Эътиборли жиҳати шундаки, рассом ҳар бир асарида инсон руҳиятини табиат билан уйғун ҳолда тасвирлаши баробарида турли муаммоларни ўзига хос тарзда кун тартибига қўя олган. Бу эса томошабинни беихтиёр уларнинг ечимини излаб топиш, одам ва олам ҳақида фалсафий мушоҳада юритишга ундайди.

“Оналик осмони” (2000 йил), “Эркинлик” (2002 йил), “Кулфат хайқирғи” (1990 йил), “Хайвон ўргатувчи” (1992 йил) асарларида инсоннинг табиатни тушунмаслиги, унга зугум ўтказиши қандай салбий оқибатларга олиб келиши турли нуқтаи назарлар воситасида кўрсатиб берилган. “Дугоналар” (1992 йил), “Икки олам аро” (1993 йил), “Пишган анор” (1993 йил) асарларида эса рассом жисмоний тозалик руҳий покликнинг асосий шартларидан бири экани, бунда табиат етук мураббий вазифасини бажариши-ни ўзига хос рамзлар ёрдамида ифодалай олган.

Умуман олганда, Ортикали Қозоқов асарларида “табиат — барча мавжудлик асоси” деган гоя турфа шаклларда ўз ифодасини топган бўлиб, у инсон руҳиятини ўрганишда бамисоли очқич вазифасини ўтайди. Шу боис табиат ва инсон руҳияти уйғунлигини рангташвирида мохирона ифодадай олган расом ижодини нафақат бадиий-эстетик ва фал-

сафий жиҳатдан, балки экология фани нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ ҳамда таҳлил этиш мумкин. Зеро, табиат маданиятнинг ҳам негизи ҳисобланади.

Абдуваҳоб ТОЖИЕВ,

Тошкент давлат Ахборот технологиялари университети ўқитувчиси

Жамиятни модернизациялаш ва демократик янгилаш жараёнларида мамлакат аҳолисининг ярмидан кўпроғи бўлган хотин-қизларнинг иштирокини таъминлаш ҳозирги даврдаги долзарб вазифалардан биридир. Бу эса, ўз навбатида, аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқ ва манфаатларини кучли муҳофаза қилиш баробарида улардаги ижтимоий фаоллик ва сиёсий маданиятни ошириш, касбий кўникма ва маънавий салоҳиятни юксалтиришни ҳам тақозо этади. Ушбу мақсадни кўзлаб қабул қилинган қонунлар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва махсус дастурлар қаторида Ўзбекистон Президентининг 2004 йил 25 майдаги “Ўзбекистон хотин-қизлар кўмитаси фаолиятини кўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур фармон асосида мамлакатимизда хотин-қизлар кўмиталарининг ваколат доираси қайта кўриб чиқилиб, улар фаолиятига янада кенг йўл очилди.

Хотин-қизлар билан ишлашни ташкил этиш бўйича оила, маҳалла, меҳнат жамоаси, таълим муассасасида юқори самарадорликка эришиш учун ана шу жабҳалардан ҳар бирининг фақат ўзигагина хос алоҳида хусусиятларини инобатга олиш даркор. Бизнингча, аҳолининг бу қатлами билан ишлашда маҳалла айниқса катта имкониятга эга. Шу жиҳатдан олганда, кейинги вақтда хотин-қизлар кўмиталари ва маҳалла фуқаролар йиғинлари ўртасидаги ҳамкорлик сезиларли даражада кенгайгани қувонарлидир. 2006 йили юртимиз маҳаллаларида бўлиб ўтган эркин сайловлар чоғида бу тузилмалар бошқаруви қайта ташкил этилди ва улар таркибида хотин-қизлар ташкилотни вакилларининг ҳам бўлиши қонуний асосда таъминланди. Бундан аввалроқ эса, Президент фар-

монига мувофиқ, мазкур йиғинлар таркибида диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчи лавозими жорий этилган эди. Ҳозир аксарият жойларда бу лавозимни катта ҳаёт тажрибасига эга, аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини, ибратли миллий-диний анъана ва урф-одатларни тарғиб этишга қодир бўлган обрўли ва фаол хотин-қизлар эгаллаган. Бу лавозимга келган кайвониларнинг маҳалла оқсоқоли, фаоллар, милиция таянч пункти ва “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати вакиллари билан ҳамкорликда, шунингдек, маҳалла социолог ва психологларни кенг жалб этган ҳолда ҳеч пайсалга солмай ҳал этиши лозим бўлган масала — бутун аҳоли, шу жумладан, хотин-қизларни ижтимоий-психологик хизмат тизимига тўлиқ қамраб олишдан иборатдир. Ҳозир мазкур тизим олдида турган ўта долзарб вазифалар қуйидагилар дейиш мумкин.

Биринчидан, маҳаллаларда хотин-қизларни иш билан таъминлаш орқали уларга тааллуқли жуда кўп муаммоларни бирваракайига ҳал этиш мумкинлиги инобатга олиниб, ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этилмаган ҳар бир аёлнинг касбий қизиқиши ва ўқув-лаёқати яқка тартибда ўрганиб чиқилиши мақсадга мувофиқдир. Қишлоқ ҳудудларида уйда чорва ҳайвонлари ва парранда боқиш ёки томорқада иссиқхона барпо этиб, зираворлар етиштириш яхши натижалар бериши аниқ. Шаҳар жойларда эса аёлларни иш билан банд этишда касаначилик, яъни уйда ўтириб, бирор бир корхона буюртмасини бажариш кўпгина қулайлик ва афзалликларга эга. Маҳаллада хотин-қизлар ишсизлигига барҳам бериш учун айнан шу ердан ёки унга ёндош ҳудудлардан етишиб чиққан тадбиркорларга (улар орасида эса, табиийки, аёллар ҳам бор)

янада кўпроқ суяниш зарур. Чунки ишбилармонлар ўзларини даромад билан таъминлабгина қолмай, балки бошқалар учун кўплаб иш ўринлари ҳам барпо этишади.

Иккинчидан, маҳаллалардаги баъзи хотин-қизлар ўртасида маънавий-ахлоқий нохушлик ҳолатлари кузатилаётгани, ҳатто қонунбузарлик ёки жиноят содир этиш ҳоллари учраётгани ҳар бир кишида жиддий ташвиш уйғотиши тайин. Баъзи аёлларнинг ўғрилиқ ёки фирибгарлик кўчасига кириб кетгани, бошқалари эса фоҳишалар ёки шу борада воситачилиқдан ҳазар этмаётгани афсусланарли ҳол, албатта. Ана шундай ижтимоий ҳавфли иллатлар пайини қирқиш учун маҳалла имкониятидан оқилона фойдаланиш зарур. Аниқроқ айтганда, ижтимоий-психологик хизмат тизими орқали кенг қамровли тарғибот-ташвиқот ишлари амалга оширилиши лозим.

Учинчидан, мазкур тизим ёт бузғунчи кучларнинг хотин-қизлар онгига таъсир ўтказиш, уларни экстремистик фаолиятга, террорчиликка жалб этиш йўлидаги барча уришларига дадил қарши тура олиши керак. Бундай кучлар ўз “ўлжа”ларини давлат ва жамият қурилиши ишидан четда қолган кишилар, энг аввало, ҳали оқ-қорани яхши ажратиш улгурмаган ёш йигит-қизлар орасидан қидириши маълум. Агар маҳаллада хо-

тин-қизларнинг сиёсий ва ҳуқуқий онгини мунтазам ошириб бориш чоралари кўрилса, уларда жамиятни парчалашни кўзлаган ёвуз кучларга қарши барқарор иммунитет ҳосил қилиш қийин эмас.

Ҳаёт олдига қўйган залворли муаммоларни ечиш йўлини билмай қийналаётган ва бунда ён-атрофидаги кишилар мадади ҳамда далдасига муҳтожлик сезаётган; омадсизлик оқибатида ҳаётдан ва одамлардан ҳафсаласи совиган, шу боис эртанги кунга умиди қолмаган; баъзан эса беҳад калтабин ва ноқобил бўлгани ҳолда шахсий фожиасига ўзи эмас — одамлар сабабчи деб билиб, уларга ғараз ва адоват билан боқаётган кишилар, шу жумладан, аёллар ҳам бор. Бу тоифага мансуб кишилар, айниқса, хотин-қизлар маҳалла эътибори ва кўмагидан бебахра қолса, катта фожиалар чиқиши турган гап.

Модомики, маҳалла ватан ичра кичик ватан экан, бу ерда мавжуд бўлган барча муаммоларни шу жойнинг ўзидаёқ ижобий ҳал этишга эришиш ва ана шу мақсадда ижтимоий-психологик хизмат тизими каби таъсирчан воситалардан самарали фойдаланиш ҳозирги давр талабидир.

Мархабо ҚИЛИЧЕВА,

*Бухоро Давлат университети
тадқиқотчиси*

Tuzatilayotgan xatolar

Чор Россияси ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярмида Туркистон ўлкасини босиб олгандан сўнг мустамлакачилар бу ерда муқим ўрнашиб олишга жон-жаҳди билан киришган. Ана шундай чора-тадбирлардан бири ўлкага Россиянинг марказий ҳудудларидан аҳолини кўчириб келтириш сиёсати эди. Мустамлакачилар ўз ҳукмронлигини кучайтириш учун бу ерга кўплаб рус деҳқонларини кўчириб келишган. Улар империя билан мустамлака ўлкани ўзаро яқинлаштиришга хизмат қилган. 1906-1915 йилларда биргина Сирдарё-Фарғона минтақасига мингдан ортиқ русийзабон оила кўчириб келиниб, уларга маҳаллий аҳолига қарашли 744,9 минг таноб ҳосилдор ер бўлиб берилган. Бундан ташқари, ўлкага кўчиб келган камбағал ва ўта қашшоқларга ўлканинг бўш

ётган кўриқ ва бўз ҳудудлари, жумладан, Мирзачўлдан жой ажратиш бериш орқали пахта майдонлари кенгайтирилган. Бунинг учун дастлаб Мирзачўл текисликларига Сирдарёдан сув чиқариш йўлга қўйилган. Кейинчалик эса исталган ерда аҳоли турар жойлари — посёлкалар қурилиб, қашшоқлашган рус деҳқонлари кўчириб келтирилган. Улар маҳаллий иқлим шарт-шароитини яхши билмагани учун ерлардан кўр-кўрона ва укувсизларча фойдаланган. Натижада деҳқончиликдан бошқа соҳаларда ҳам бошбошдоқлик ҳукм сурган. Бу жараён шўролар ҳукмронлиги даврида ҳам давом этган. Манбаларда қайд этилишича, 1917 йилда Мирзачўлда 36 та посёлка мавжуд бўлган бўлса, 1920 йилда улар 67 та, 1922 йилда 90 та, 1923 йилда эса 102 тага кўпайган (*Джали-*

лов Х.М. *Голодная степь и перспективы её освоения. Т., АНУзССР, 1957, стр.22.*

Кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришга бўлган интилиш шўролар даврида янада кучайган. 1920-30 йилларда Мирзачўлни ўзлаштириш борасида анча ютуқлар ҳам қўлга киритилган. Аммо мелиоратив тадбирларга етарли маблағ ва ресурслар ажратилмагани сабабли кўзланган барча режалар охиригача амалга оширилмаган. Мирзачўл худудида деҳқончиликка илмий асосда ёндашишга уринишлар бўлса-да, маҳаллий шарт-шароитни яхши билмаслик, фақат маъмурият кўрсатмалари ва қарорларига бўйсуниб иш юритиш бу соҳада кўплаб салбий натижаларни келтириб чиқарди. Пахта яккахожимлиги жамоалаштириш давридаёқ илдиш ота бошлади.

Октябрь инқилобидан кейинги йилларда янги ерларни ўзлаштиришда маҳаллий аҳоли — Мирзачўлдаги кўчманчилар, Фарғона водийси, Ўратепа ва Зомин атрофларидан кўчиб келган кишилар ҳам иштирок этди. Лекин уларни жойлаштириш тартибсиз равишда олиб борилди. Масалан, 1917 йилда Мирзачўлда хўжаликлар сони 3677 та бўлса, бу ерда яшаётган ўзбек ва қозоқлар 1711 киши, яъни жами аҳолининг 46 фоизини ташкил этган. 1923 йилга келиб 5490 та хўжалик рўйхатга олинган, уларда яшаётган 2961 киши ўзбек ва қозоқлар бўлиб, улар жами аҳолининг 54 фоизини ташкил этган (*Эгамбердиев Р., Раззоқов А. Ўзбекистонда қўриқ ерларни суғориш, ўзлаштириш ва мелиорациялаш тарихи. Т., "Фан", 1984*). Улар томонидан ўзлаштирилган ерларда кузги ғалла экинлари умумий майдоннинг 26,2 фоизи, баҳорги экинлар 22 фоизи, беда 20,9 фоизи, пахта 14,1 фоизига тенг бўлган. Ер майдонлари пала-партиш суғорилгани ва экинлар тарқоқ ҳолда экилгани оқибатида ҳосилдорлик паст бўлиб, бебаҳо неъмат ҳисоб-

ланган сув ҳаддан ташқари кўп сарфланар эди (*Вестник ирригации. 1924, №1, стр.137*).

Озуқабоп экинлар парвариши қисқартирилиб, пахтазорларни кенгайтиришга зўр берилгани оқибатида хўжаликларда экин майдонларининг тузилмаси ўзгариб кетди. Ишчи кучи, техника ва минерал ўғитлар тақчиллиги юзга келди. Пахтачиликни ривожлантиришда жамоа хўжалиklarининг ички имкониятларидан тўлиқ фойдаланилмади. Хусусан, уларни мустақамлашга етарли даражада эътибор берилмади, илғор тажрибалар умумлаштирилмади, меҳнатни ташкил қилиш ва уни ҳисобга олишда хўжасизликка ва бузилишларга йўл қўйилди, ерлар агротехника қоидалари асосида ишланмади. Бу эса янги ўзлаштирилган ерлардаги мелиорация аҳолининг кескин ёмонлашувига олиб келди. Катта-катта майдонлар нотўғри суғорилгани оқибатида ботқоқликка айланди. Бу ерда безгак касалини тарқатувчи чивинларнинг бениҳоя кўпайиши натижасида ҳудудда хавфли эпидемия тарқалди. Ерларнинг шўрлаб кетиши ҳосилдорликни пайсаятириб, аҳолининг соғлиги ва турмушига салбий таъсир кўрсатди.

Хуллас, кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, айниқса, Мирзачўлда нохуш асоратлар қолдирди. Ўзбекистонни пахта ҳудудига айлантиришга интилган тоталитар тузумнинг бундай салбий оқибатларини тугатиш борасида ҳозирда кенг қамровли тадбирлар амалга оширилмоқда. Алмашлаб экиш усулининг йўлга қўйилгани, мелиорация ишларининг сифати яхшиланаётгани, маҳаллий иқлим шароитига мос навларнинг экилаётгани, деҳқончилик аъёналари ва илмий тажрибаларнинг уйғунлаштирилаётгани шулар жумласидандир.

Зулайхо АШИРБОЕВА,

Тошкент Аграр университети
ўқитувчиси

Ҳар қандай жамиятнинг ривожланиш даражасини кўрсатувчи омиллардан бири таълим жараёни ҳисобланади. Чунки таълим нафақат ижтимоий, балки инсоний тарақ-

қиятда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли мамлакатимизда таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, ушбу тизимга янгича услуб ва воситаларни жорий этишга катта

этибор қаратилмоқда. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинган, талабалар талабдорларнинг билим даражасини тест орқали аниқлаш, таълим жараёнига рейтинг тизимини татбиқ этиш йўлга қўйилди. Бу борадаги дастлабки қадам педагогларни ўқитиш ва малакасини оширишда намоён бўлди. Зеро, педагог талабалар билимини ҳаққоний баҳолаш тамойилларини тушуниши, ривожланган мамлакатларда бу соҳада эришилган ютуқлар, қўлланаётган илғор тажрибалардан хабардор бўлиши, талаба билим даражасини давлат таълим стандартларининг талаблари билан солиштира олиши, ҳар бир талабанинг интилишини муайян тизимга асосланган ҳолда қайд этиб бориши лозим эди. Бундай мураккаб вазифаларни бажаришни ўрганиш мақсадида 361 нафар педагогга талабалар билимини объектив баҳолашнинг замонавий усуллари таништирилди. Бу жараённи тезлатиш учун биринчи босқичда маҳаллий ва хорижий педагогларнинг саъй-ҳаракати билан 22 нафар педагог-ўқиткич тайёрланди, иккинчи босқичда эса улар бошқа ўқитувчиларга таълим берди, учинчи босқичда биринчи ва иккинчи босқич методикаси ҳамда тажрибасига таянган ҳолда 500 минг нафар киши малака оширди.

Таълимдаги янгилик ва инновациялар фақат тест билан чегараланмаслиги маълум. Ҳозирги даврда таълим тизими билан бир қаторда педагогика фани ҳам тинимсиз тараққий этиб бормоқда. Бу эса илмий-инновацион ишларнинг янги илмий ечимларини излаб топиш, уларни амалиётга татбиқ этиш, энг замонавий техника ва технологияларни қўллаш, тўхтовсиз равишда илмий тадқиқотларнинг янги натижаларини талаб этувчи тадбиркорликни ривожлантириш — бир сўз билан айтганда, фан билан ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқани муҳташамлаш учун зарурий шарт-шароит яратишни тақозо этади.

Таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунда инновация ҳар қандай мамлакат иқтисодий тараққиётини жадаллаштириш ва ижтимоий ҳаётни яхшилашнинг асосий йўлига айланди. Олимларнинг эътирофича, инновация янги ғоя ва билимлар мажмуи бўлиб, уларни амалиётга қўллаш орқали истеъмолчининг эҳтиёжлари қондирилади. Шунинг учун нунт-маслик керакки, техник инновациялар педагогик инновацияларга айлангандан сўнг, яъни таълимнинг янги, илғор методларидан фойдаланиб талабада олинган ахборотни

таҳлил қилиш ҳамда шакллантирилган кўника ва малакаларни амалиётга қўллаш қобилияти пайдо қилингандагина у ижобий натижалар бериши мумкин. Демак, илмий ва бошқа янги ғояларни (ноу-хау) амалиётда қўллаб, молиявий самара оладиган, уларни ҳам миллий, ҳам жаҳон бозоридан сота биладиган оқори малакали, рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш бугунги куннинг долзарб талабидир.

Ана шу мақсадда 1993 йилдан бошлаб мамлакатимизда турли ўқув марказлари, хусусан, тадбиркорларни қўллаб-қувватловчи ахборот-маслаҳат марказлари тармоғи яратила бошланди. Қисқа муддатли курслар, иқтисодийнинг долзарб муаммоларига бағишланган семинарлар ташкил қилиш орқали мутахассисларни зудлик билан ўқитиш ва малакасини ошириш ишлари йўлга қўйилди. Республика миқёсида бизнес-инкубаторлар юзага келди. Уларнинг мақсади одамларда тадбиркорлик кўникмаларини шакллантириш эди. Бизнес-инкубаторларда мустақил иш юритиш истаги бўлган тадбиркор шахслар, турли ташкилот ва идораларнинг вакиллари, ўқитувчилар таълим олди.

Бугунги кунда дунё миқёсида миллионлаб компьютерлар интернет тармоғига уланган. Интернетга боғлиқ ахборот ва коммуникация технологиялари юртимизга Жаҳон банкининг Иқтисодий тадқиқотлар маркази томонидан амалга оширилган “Ўзбекистон — интернет орқали тараққиёт” лойиҳаси доирасида кириб келди. Мазкур лойиҳа асосида мамлакатимизда электрон дарсликлар яратиш ишлари бошланган эди. Айни кезларда Тошкент давлат техника, Тошкент ахборот технологиялари университетлари ҳамда бошқа етакчи олий таълим муассасаларида электрон дарсликлар яратиш ва уларни таълим жараёнига татбиқ этиш бўйича дастурий маълумотлар базаси яратилмоқда.

Таълим тизими олдида турган галдаги яна бир муҳим вазифалардан бири — олий ўқув юртининг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш, молиявий масалаларни мустақил ҳал эта олиши учун имкон яратиш беришдир. Бу эса олий таълим муассасаларида таълим тизимини фақат фан сифатида эмас, балки амалий вазифаларга ҳам қодир ижодий жараёнга айлантиришни тақозо этади. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида 2001 йили 27 та хўжалик шартномаси бўйича

илмий-тадқиқот ишлари олиб борилгани ана шу йўлдаги дастлабки уринишлар ҳисобланади. Бу тадқиқотлар ҳалқ ҳўжалигининг турли соҳаларидаги долзарб муаммоларга бағишлангани билан янада аҳамиятлидир. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида олий таълим муассасаларнинг ўз-ўзини маблағ билан таъминлаши борасида 1992 йил 8 июлда қабул қилинган “Илм-фаннинг инновация фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги Президент

фармони ўзига хос таянч вазифасини ўташи шубҳасиз. Зеро, бозор иқтисодиёти илм-фандан техник жиҳатдан дадиллик, жиддий изланиш ва аниқ ҳулосалар кутмоқда. Бу эса таълим тизимига янги инновацияларни зудлик билан жорий этишни талаб қилади.

Дилором ВАСИЕВА,

Қарши Муҳандислик-иқтисодиёт институти катта ўқитувчиси

Киши дунёқарашини шакллантириш, таълим-тарбия, ахлоқ меъёрларини қарор топтириш, маънавий баркамол инсонни тарбиялашда илм-фан муҳим аҳамият касб этади. Давлатимиз раҳбари Ислоҳ Каримов бу ҳақда қуйидагича фикр билдирган: “Илм-фаннинг вазифаси, келажагимизнинг шакли-шамойилини яратиб бериш, эртанги кунимизнинг йўналишларини, табиий қонуниятларини, унинг қандай бўлишини кўрсатиб беришдан иборат. Шу боис илм-фан жамият тараққиётини олға силжитувчи куч, восита бўлмоғи лозим”.

Таъкидлаш жоизки, башарият тарихида илм тараққиёти ва таснифи тўғрисида мукамал таълимот яратганлардан бири улуғ ватандошимиз Абу Наср Форобийдир. У “Мантиққа кириш”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида”, “Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида” каби асарларида илм таснифи ва уларнинг инсоният ҳаётидаги аҳамиятини батафсил баён этган. Алломанинг фикрича, комил инсоннинг фазилатли ишлари илмга асосланади. Аммо инсон ўз илмини амалий жиҳатдан татбиқ этиш воситаларига эга бўла олмаса, унда бу ҳол комиллик ҳисобланмайди.

Фаннинг табиати ва вазифасини ўрганиш муаммоси ҳам Форобийни ғоят қизиқтирган. Аллома маданий киши ва тараққий топган жамиятни илм ва маорифсиз тасаввур қилолмаган. Унинг фикрича, билимларни эгаллаш идеал жамият мавжудлигининг асосий шартидир. Олим фанлар ва билимлар борлиқдан келиб чиқиб, борлиқни узоқ вақт ўрганиш асосида тўпланиб боради, деган ҳуло-

сага келган. Турли илмлар бир-бирини инкор қилмайди, балки бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланади. Улар дунёни идрок қилишга ва инсонларнинг бахт-саодатга эришишига қаратилгандир.

Ўз даврида илм-фан ва унинг инсон ҳаётидаги аҳамияти тўғрисида қимматли фикрлар билдирган алломалардан яна бири Абу Райҳон Берунийдир. У илм-маърифатга, унинг жамиятни камол топтиришдаги ижобий таъсир кучига катта ишонч билан қараган. Шунинг учун илм олиш, илм тарқатиш ҳукмдорларнинг муҳим вазифаларидан бири эканини қайд этган: “Илм соҳалари кўп, улар янада кўпаймоқда. Жамиятнинг юксалиши илм билан боғлиқ эканини тушунган одамларнинг интилишлари илм-маърифат сари бормоқда. Илм-фанга, унинг соҳибларига бўлган иззат-ҳурмат ва ишончнинг ортиб бориши фикримизнинг далилидир. Бу авваламбор давлатни бошқарувчиларнинг бурчи, чунки инсон қалбни тирикчилик ташвишларидан, кундалик турмуш ғам-ғуссасидан халос этиш ва унинг руҳини озод қилиб, илм-маърифат билан рағбатлантириш ҳукмдорларнинг вазифасидир. Зеро, инсонлар қалби маънавиятга, илмга мойилдир”. Беруний илм-фаннинг аҳамиятини, унинг жамиятнинг фаровонлигини таъминлашда муҳим маънавий восита эканини мана шундай идеал шаклда тушунган. Беруний эътирофича, жамиятда қонунчилик ҳукмрон бўлгандагина, ёвузлик ва ундан келиб чиқадиган очкўзлик, нодонликка барҳам берилгандагина инсонлар қалби покла-

нади. Жамиятни маънавий жиҳатдан соғломлаштириш, одамларни камол топтириш каби ишларни амалга ошириш имконияти туғилади. Жамиятда мавжуд иллатларни йўқотиш учун уларнинг илдизини — ижтимоий ёвузликни йўқотишнинг моҳиятини Беруний бундай тушунтиради: “Илм орқали инсоннинг олий юксакликка етишиши фақатгина ёмонликдан тийилиш билангина вужудга келади. Ёмонликнинг шохобчалари кўп бўлса ҳам, уларнинг асоси тама, ғазаб ва илмсизликдир”.

Берунийнинг фан тарихидаги хизмати шундаки, у ҳақиқий билимга эришишнинг муҳим ва тўғри усули — фаннинг услуб ҳамда воситалари орқали амалга ошадиган билишнинг илмий йўлидир, деб ҳисоблайди. Бу ҳақда немис олими Э.Захау шундай ёзади: “Беруний ҳар бир мавзунини Афлотун ва Арасту, Птолемей ва Гален ғоялари асосида тарбияланган ақл ҳукмидан ўтказиб, айна мавзуларни ҳозирги замон танқидий ёндашуви руҳида тадқиқ этиши замондошларимизни шубҳасиз ҳайратга солиши муқаррар”. Бу эътирофдан хулоса қилиш мумкинки, ўша даврдаёқ Беруний фаолиятида умумилмий тадқиқот услуби ишлаб чиқилган бўлиб, бу унинг илмий изланишлари ва тадқиқотларида муҳим роль ўйнай бошлаган ҳамда илмнинг турли соҳаларида катта ютуқларга эришишига имкон яратган. Шунингдек, аллома “Ҳиндистон”, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” каби асарларида диний ҳақиқат билан илмий ҳақиқатни аралаштириб юборгани учун ҳинд олимларини танқид қилади. Берунийнинг тасдиқлашча, илмнинг турли масалаларидаги ҳиндларнинг ха-

тоси уларнинг ҳар хил диний ақидаларга амал қилишидан келиб чиққан.

Беруний бошқа Шарқ алломалари каби илм-фан ҳақида қуйидаги чуқур фалсафий хулосага келади: “Бусиз, яъни илм-фансиз инсоннинг борлиги шубҳали бўлиб қолади. Илм ўз зоти билан матлубдир, ҳақиқатан ҳам, у барча нарсадан лаззатли. Илмдан бошқа қандай нарсада манфаат зоҳирроқ ва қай бирида фойда кўпроқ бўлади, фақат илм билангина ҳам дин, ҳам дунё учун хайрли ишларни қилиш ва уларга зарар келтиришдан сақланиш мумкин. Агар илм бўлмаганида биз жалб қилаётган нарса яхшилик эмаслигига ишонч бўлмас эди”.

Кўриниб турибдики, мутафаккир аждодларимиз илм-фаннинг аҳамияти, инсоннинг маънавий камолотидаги ўрни ва илмлар таснифи тўғрисида бағоят қимматли фикрлар билдирган. Улар бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда илм-фан соҳаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Зеро, илм-фан равнақи ва унинг ютуқларисиз жамиятда соғлом турмуш тарзини шакллантириш, аҳолининг интеллектуал салоҳиятини мустаҳкамлаш, жисмоний соғлом ва маънавий етук авлодни тарбиялашдек муҳим амалларни рўёбга чиқариш ғоят мураккабдир. Шу боис алломаларимизнинг бу борадаги фикрлари жаҳон фани тараққиётининг ажралмас қисми сифатида мамлакатимизнинг илмий салоҳиятини оширишда, ёшларни маънавий-маърифий жиҳатдан соғлом, дунёқарашли кенг инсон қилиб вояга етказишда муҳим назарий асос, олға силжитувчи куч вазифасини бажаради.

Бобир НЕЪМАТОВ,

фалсафа фанлари номзоди

Moda va milliylik

Мода — кенг қамровли ва мураккаб тушунча бўлиб, уни бирон бир соҳа билан чеклаб қўйиш тўғри эмас. Аммо бу атама одатда инсоннинг зарурий эҳтиёжи ҳисобланган либосларга нисбатан қўлланади. Либослар эса ички дунё билан уйғун тарзда инсоннинг ташқи гўзаллигини таъминлаши баробарида ундаги айрим камчилик ва нуқ-

сонларни яширишга ҳам ёрдам беради. Шу сабабли модага бўлган талаб ҳаммиша ортиб боради. Бироқ шуни ҳам унутмаслик керакки, модага ҳар доим оқиллона ёндашиш зарур. Чунки рассом-модельер ижод этган ҳар бир коллекция инсонга ўз услубига мос кийимни танлаб олиш учун ўзига хос йўл-йўриқ, йўналиш ҳисобланади, холос. Бу соҳа

эгалари мода эскизларида бой руҳий олами, жозибатор ҳис-туйғулари ва энг муҳими, гўзалликка муносабатини замонавий инсон қиёфасида акс эттиришни мақсад қилиб олади. Улар асосида эса анъанавий ва замонавий белги-хусусиятлар, шунингдек, талаб ва эҳтиёжлар инobatга олинган ҳолда янги модел яратилади.

Машхур модельер Х.Ван де Вельде йигирманчи аср бошларидаёқ аёллар либосини уч турга ажратган эди: уй, зиёфат ва ишхона учун мўлжалланган кийимлар. Унинг фикрича, аёл уйда хоҳлаган либосини кийиши мумкин, фақат ташқи қиёфасидаги латофатни сақлаб қола олса, бас. Базм кийимлари эса ҳар бир аёлнинг ўзигагина хос, яъни бетакрор бўлиши лозим. Ишхонадаги кийимнинг асосан қулайлигига эътибор берилади.

Х.Ван де Вельденинг бундай таснифини янада тўлдириш мумкин, албатта. Бирок шуниси аниқки, либос инсон ташқи қиёфасига мос бўлиб, қомат гўзаллигини таъминлаши шарт. Чунки у имиджни юзага чиқарадиган асосий воситадир. Либоснинг инсон қадди, жинси, ёши ва мавқеига мос рангларда бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Модельер А.Моорбютер мода яратишда айнан рангшунослар фикри ҳал қилувчи аҳамият касб этиши, чунки бадийий гоа асосан ранг орқали ифодаланишини алоҳида таъкидлаган эди (*Дзиконьская-Козловска А. Женская мода XX века. М., "Легкая индустрия", 1977, стр.30*).

Таъкидлаш жоизки, мода даврга ҳамоҳанг тарзда ўзгариб, янгилашиб, тараққий этиб бораверади. Унинг тадриж тарихидаги асосий икки йўналишни алоҳида ажратиш кўрсатиш мумкин. Дастлабки йўналиш замонавий ўзгаришларга мойил бўлиб, унда саноатдаги янгиликлар асосида аксарият ҳолларда сунъий газламалардан янги моделлар яратилади. Иккинчи йўналиш эса анъанавийликка таянади. Бунда тарихий ўтмиш, маданий қадриятлар ва она табиатга боғлиқлик яққол ўз аксини топиб, асосан табиий матолардан фойдаланилади.

Эътиборли жиҳати шундаки, ҳар икки йўналишда ҳам миллийликка муайян даражада ўрин ажратилган. Ҳозирги даврда эса

либос дизайнерлари коллекцияларида миллийлик етакчи мавқе эгалламоқда. Бошқача айтганда, узоқ йиллар мобайнида унутилаётган матолар, кийимларнинг шакл ва бичимлари, нақш ва безаклар ёрдамида яратилган либосларда анъанавийлик ҳамда замонавийлик уйғунлаштирилмоқда. Чунки айнан миллийликни акс эттирган либослар жаҳон халқлари кийимлари орасида ўзига хослиги, таровати, жозибаси билан ажралиб туради, шунингдек, узоқ вақт урфдан чиқмайди. Мисол тариқасида айтадиган бўлсак, бутун дунёга машхур бўлган ўзбек миллий матолари — атлас, адрас ва рангбаранг шойилардан тикилган либослар кўпчиликнинг дидига мос келаётгани айни ҳақиқат. Шу боис модельерлар ўз ижодларида халқ тарихи, миллий маданият, қадимий бебаҳо кийим ва зеб-зийнат намуналарига тез-тез мурожаат қилмоқда. (*Зайцев В. Этот многоликий мир моды. М., "Советская Россия", 1982, стр. 71*). Миллий колоритга бой бичимлар ҳамда қадимий либос безаклари, фавкулдда гўзал тақинчоқлар дизайнерларга такрорланмас, шу билан бирга, замонавий моделлар яратишда гоат қўл келмоқда.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, миллий услубни замонавий либосларга татбиқ этиш — ўзига яраша мураккаб юмуш. Бунинг учун дизайнер халқ кайфияти ва миллий руҳни чуқур англаши, уларга хос белги-хусусиятларни замонавий услубга сингдиришга ижодкорона ёндашиши зарур. Ана шундагина яратилган моделнинг оммалашуви таъминланади ва у мода оламида муайян мавқега эриша олади.

Хулоса шуки, мода ижтимоий-маданий тараққиётнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, инсонларнинг эстетик онги, дид ва савиясини юксалтириш, уларда кийиниш маданиятини тарбиялаш хусусиятига ҳам эга. Шу сабабли либослар дизайнида замонавий ва анъанавий жиҳатларнинг муштараклигига эришиш модельерлар ҳал қилиши лозим бўлган муҳим вазифалар сирасига киради.

Умида РАХМАТУЛЛАЕВА,

*Камолиддин Беҳзод номидаги
Миллий рассомлик ва дизайн
институту аспиранти*

Xusrav Dehlaviy va tasavvuf

Ўрта асрлар Шарқ бадий тафаккури ва ижодиётида тасаввуф таълимоти муҳим аҳамият касб этган. Бу ҳол сўфийлик таълимотларининг бадий адабиётда ўз инъикосини топгани, унга кучли таъсир ўтказгани, тасаввуф ақидаларини тарғиб ва ташвиқ этишда бадий адабиётдан бир восита сифатида фойдалангани билан изоҳланади.

Тасаввуф ҳаракатига хос бўлган илоҳий ишқ йўлидаги инсоннинг покланиш концепцияси жамият тузилишини янги тизимда қайта қуришга қаратилган ғояларнинг дебоҳаси ҳисобланади. Тасаввуф адабиёти бир қарашда ўз қахрамонининг фақат ички дунёси, орзу-ўйлари, қалб асрорининг шаклланиш босқичлари билан қизиққандек кўринса-да, аслида ана шу фикр ва амаллар ортида янги жамият, баркамол инсонга интилиш мужассамлашган. Руҳан озод бўлган инсонни камол топтириш — тасаввуф ҳаракатининг бош мезонларидан биридир. Тасаввуф адабиётининг вазифаси эса ана шу йўлдаги қахрамоннинг ҳиссиётлари, кечинмалари, ўй-ҳасратларини ўзига хос рамзлар ва тимсоллар орқали акс эттиришдан иборат бўлган.

Ана шундай шаклланиш жараёнидаги тасаввуф ва адабиётнинг ўзаро акс таъсир босқичи XII-XIII аср Ҳиндистон адабий муҳитига ҳам хос эди. Ҳинд ва ислом маданияти уйғунлашиб, ўзаро алоқадорликда ривожланган Ҳиндистонда ўрта асрлар ислом маданиятининг таркибий қисми ҳисобланган тасаввуф ўзига хос тарзда намоён бўлган. Бу ерда тасаввуфнинг қодирия, суҳравардия, нақшбандия ва чештия тариқатлари ёйилиб, чештия соф Ҳиндистон тариқати даражасига кўтарила олган. Бу давр Ҳиндистон форсийзабон адабиётига тасаввуфнинг чештия тариқати катта таъсир кўрсатган. Келиб чиқишига кўра чештия тариқати Шарқий Хуросон заминига тегишли бўлса-да, у Ҳиндистонда тўлиқ шаклланган. Чештия “оддий” тариқатлардан бўлса ҳам, Ҳиндистон заминиде ўзининг жуда катта таъсир кучига эга бўлган.

Чештия тариқатининг бадий адабиётдаги ўзига хос куйчиларидан бири Амир Хусрав Дехлавийдир.

Амир Хусрав шеърятда тасаввуф ақидалари очик, тўғридан-тўғри баён қилиш, маҳсул ифодалаш, тариқат хусусиятларини тавсифлаш асосида эмас, балки шоир мулоҳазалари ва бадий англаши, унинг дунёқараши, фикрлаш тарзи, қизиқишлари, дунё, инсон, воқелик ва эътиқод ҳақидаги ўйлари тизимида баён этилади. Масалан, шоирнинг биринчи девони “Тухфат ус-сиғар”да ҳам дунёвий, ҳам илоҳий мазмунда талқин қилиниши мумкин бўлган кўплаб ғазаллар мавжуд. Шоирнинг фалсафий-сўфиёна қарашлари кўпроқ унинг эпик асарларида ўз аксини топган.

Хусрав Дехлавий инсонга муҳаббат ва инсонсеварликни ҳаётнинг улуғ неъматининг бош мазмуни деб билади. Шоирнинг фикрича, барча одамлар, дини, ирқи, миллати, эътиқодидан қатъи назар, парвардигор бандалари сифатида тан олинishi лозим. Тасаввуф эса борлиқ ва ўзликни англаш, Яратган гўзаллигини тан олиш, борлиқни ўздан ўтказишдир. Бундан кўзланган мақсад — инсоний имкониятларнинг тақомили, инсон руҳий-жисмоний гўзаллигининг ривожидан иборат. Шоир учун инсон руҳиятидаги эрк тушунчаси муҳим. Шу боис Хусрав Дехлавий инсон ички дунёсининг маънавий етуклиги, унинг бутунлиги, инсон ва унинг қалби яхлитлиги куйчиси сифатида намоён бўлади. У ижодида мана шу етуклик ва бутунлик учун барча қийинчиликларни енгишга қақиради. Бинобарин, шоир тасаввуфни покланиш йўли, ички қураш, ўзни аямаслик, машаққатларни енгишни хулқни поклашнинг табиий жараёни деб билади.

Амир Хусрав учун инсон эрки, унинг руҳий олами ҳурлиги аҳамиятли бўлиб, тасаввуф тариқати инсоннинг ўз устидан мунтазам ғалабаси нишонаси эди. Шу боис шоир “одамийликни табиат тахтасига чизгум” деб ўзининг бош тамойилини баралла айтиб ўтади.

Амир Хусрав Дехлавий ҳаёти ва ижоди ўзи яшаб ўтган давр ижтимоий-фалсафий гидрокининг ёрқин инъикоси бўлиб, шоир ижодида сиёсий, ижтимоий, мафкуравий,

маънавий ҳаётнинг барча инқироз ва ютуқлари тўлиқ акс этган дейиш мумкин. Шу сабабли шоир ижодида ислом ақидаларига асосланган дунё тузилиши ҳақидаги ҳақиқат ҳам, қадимги ҳинд фалсафасида инсоннинг ўрни тўғрисидаги тамойиллар ҳам, ўз дунёқараши ва тафаккури замирида юзага келган тушунчалар ҳам уйғунлашган ҳолда намён бўладики, уларнинг моҳиятини инсонсеварлик ташкил этади. Бу замонавий тадқиқотчиларнинг ўтган аср бошлариданоқ Амир Хусравга нисбатан (ўрта асрлар шеърятини баҳолашга хос бўлмаган) “демократ” иборасини қўллашига сабаб бўлган. Зотан, Амир Хусрав Деҳлавийни тасаввуф адабиёти вакили дейиш шоир ижодий меросининг фақат бир жиҳа-

тини эътироф этиш ҳисобланса, дунёвий шоир сифатида баҳолаш шоир ҳис-туйғулари силсиласидаги руҳий ранг-баранглик, рамзий тимсоллар тизимини инкор этиш билан баробардир.

Хулоса шуки, Амир Хусрав Деҳлавий чештия тариқатининг фаол вакили сифатида эътиқодини ана шу таълимотдан айри ҳолда англамаган. Аммо руҳиятидаги эркинлик, гоғлар уммони, истеъдодни намён этиш истаги шоирни ҳам меҳр ва маҳорат билан ижод этишга ундаган. Шоир ижодининг бор мураккаблиги ва жилоси ана шу омиллар билан изоҳланади.

Гулхумор ТҶИЧЕВА,
филология фанлари номзоди

Маънавий баркамол инсонларни тарбиялашда диний эътиқод муҳим ўрин эгаллайди. Шу боис истиқлол йилларида мамлакатимизда диний таълимотлар, диний-маънавий йўналишдаги асарлар моҳиятини жамият аъзолари ҳаёти ва маънавий тарбиясига сингдиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Маълумки, юртимизда мусулмонлар азал-азалдан ислом динининг ҳанафий мазҳабига амал қилади. Ҳанафий мазҳаби ислом динининг асл мазмун-моҳиятига, унинг том маънодаги инсонпарварлик, бунёдкорлик, адолатпешалик ва одамларни бахт-саодатга бошловчи соф ҳаётий гоғларига таянади. Мазкур мазҳабнинг асосчиси бўлган буюк имом Абу Ҳанифа (699-767 йиллар) фикҳ ва калом илми билан жиддий шуғулланган, ҳидоят йўлидан адашган ҳар хил фирқа ва гуруҳларнинг хато қарашларига илмий асосда раддиялар билдирган. Бу борада бир қанча асарлар яратиб, сунний йўналишдаги ҳанафий мазҳабига асос солган. VIII асрнинг биринчи ярмида юзага келган бу мазҳабнинг ҳаётий таълимоти кўплаб халқлар томонидан қабул қилинган бўлиб, у ҳозирги вақтда ислом динидаги тарафдорлари кўп мазҳаб ҳисобланади. Бинобарин, ушбу маз-

ҳабнинг асл мазмун-моҳияти, унинг асосчиси — “Буюк имом” деган шарафли мақомга сазовор бўлган Абу Ҳанифанинг ҳаёти, унинг таълимоти асосини ташкил этувчи диний-маънавий меросини теран тадқиқ этиш долзарб вазифалар сирасига қиради. Чунки Абу Ҳанифа нафақат фикҳ, балки калом илмида ҳам ўз даврининг йирик олими сифатида эътироф этилган. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, Абу Ҳанифанинг ҳаёт йўли, таълимоти ва маънавий мероси таҳлилига бағишланган кўплаб асарлар, тадқиқотлар ва ёзма манбалар яратилган. Ислом динининг етакчи мазҳаби асосчиси бўлган Абу Ҳанифанинг илмий-маънавий меросини ўрганишга бағишлаб асарлар яратган олимлардан бири XVII асрда яшаган таниқли аллома Камолиддин Баёзийдир. У “Имом Абу Ҳанифанинг мукамал усуллари” асари ва унинг шарҳига бағишлаб ёзган “Имом Абу Ҳанифанинг сўзларидан кўнгилга мос кўрсатмалар” асарида Абу Ҳанифа таълимотини бевосита унинг қаламига мансуб асарларга таянган ҳолда шарҳлаган. Улкан илмий ва амалий аҳамиятга молик экани боис қуйида бу асарнинг мазмун-моҳияти ҳамда муаллифи ҳақида қисқача маълумот бермоқчимиз.

Камолиддин Баёзий милодий 1634 йили Истанбул шаҳрида туғилган. Отаси Баёзий Ҳасан Афанди Истанбулнинг таниқли қозиларидан бўлиб, ўғлининг фикҳ ва калом илмини ўрганишига катта ҳисса қўшган. Калом ва фикҳ илмида чуқур билимга эга бўлган Камолиддин Баёзий Мулла Чалабий номи билан машҳур Муҳаммад ибн Омидийдан сабоқ олиши баробарида турли илмий мавзулардаги баҳсларда иштирок этган. Дастлаб Адирна ва Истанбулнинг турли мадрасаларида мударрислик қилгач, бир неча йиллар давомида Ҳалаб, Бурса, Макка ва Истанбул қозиликларида ишлаган Камолиддин Баёзий 1680 йили Румели шахрининг қозиси вазифасига тайинланади.

Камолиддин Баёзий Абу Ҳанифа ва имом Абу Мансур Мотуридийнинг эътиқодга тааллуқли фикрларига амал қилган ҳамда асарларида уларнинг қарашларига алоҳида аҳамият берган. Айни пайтда у Абу Ҳанифа яратган каломга оид рисоаларнинг шарҳловчиси сифатида ҳам машҳур бўлган. У калом илми Қуръон ва суннатга таяниши, ҳанафийлик мазҳаби уламоларининг далиллари Қуръони каримдан олинганини эътироф этган. Қуръони каримда каломга оид атама ва услуб йўқ эканини даъво қилганларга “Жузъий масалаларга доир ҳукмлар санокли экан, Оллоҳнинг борлиги ва сифатлари, пайгамбарликнинг мавжудлигини ифодаловчи ва инкорчиларга мукаммал жавоб бўладиган оятлар беҳисобдир”, дея далиллар келтирган.

Камолиддин Баёзийнинг фикрига кўра, динда ўрганилиши шарт бўлган энг муҳим мавзу ақоидга оид масалалар ҳисобланади. Ақоид соҳасида фақат тақлидга берилганлар ақлни ишлатмагани учун жазога лойиқ бўлган. У ўзидан олдин ўтган олимларнинг калом илмига оид салбий фикрлари аҳли бидъат каломчилари учун айтилганини унутмаслик лозимлигини таъкидлаган. Шунингдек, олим ақлни барча яхши ва ёмон ишларни аниқловчи ягона асос деб билган муътазиллийлар билан уни иккинчи даражали деб ҳисоблаган ашъарийларни танқид қилган ва ақл ҳақиқатни англатувчи зарур воситалардан бири эканини эътироф этган. Шу тарзда у ўрта асрнинг икки йирик мутакаллимлари ҳисобланган Абу Мансур Мотуридий (870-944 йиллар) ва Абул Ҳасан Ашъарий (873-935 йиллар) таълимотлари ўртасида элликка яқин фарқли қараш мавжудлигини илмий асосда исботлаб берган.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, ҳанафия таълимоти асрлар давомида кўплаб олимлар томонидан чуқур ўрганилган. Камолиддин Баёзий ҳам ана шундай олимлар сирасига киради. Шу боис унинг меросини илмий асосда тадқиқ этишимиз ва ўрганишимиз зарур. Бу ислом динининг энг тўғри ва соф ақидавий ғояларига асосланган ҳанафия таълимотини янада теранроқ англашимизга катта ёрдам беради.

Умида ХОЛИСМАТОВА,

*Тошкент Ислам университети
аспиранти*

Marsiya — tarixiy hujjatmi?

Адабиёт ҳаёт ҳақиқатини бадий тарзда акс эттириши кўпчиликка яхши маълум. Бошқача айтганда, ижодкор ҳаётдан “нусаха” кўчирмайди, аксинча, ҳар қандай ҳаётӣ ҳақиқатни эмин-эркин тасвирлаб, мустақил талқин қилади. Шу боис бадий асар ижодкорнинг ижтимоӣ ва шахсий қиёфаси — ўзлигини ифодалайди. Марсия жанрида яратилган асарлар ҳам бундан мустасно эмас. Масалан, форс шоири Фарруҳи Систонийнинг султон Маҳмуд Фазнавий вафо-

тига бағишланган марсиясида ҳаёт ҳақиқати айнан акс этмаган. Ҳолбуки, айрим тадқиқотчилар марсияни, жанр хусусиятига кўра, тарихий ҳақиқатни акс эттирувчи асар деб ҳисоблайди. Бунга далил-исбот сифатида марсиянинг аниқ шахс ўлими муносабати билан ёзилгани кўрсатилади. Хўш, бу фикр қанчалик асосли? Марсияни тарихий ҳужжат дейиш мумкинми? Бу саволларга жавоб топиш учун Фарруҳи Систоний марсияси ва султон Маҳмуд Фаз-

навий тарихига оид баъзи далилларни қиёсий ўрганишни лозим топдик. Систоний қасидаси моний (манихей) алифбосида ёзилган бўлиб, унинг тўлиқ матнини инглиз олими Хеннинг қайта тиклаган. Тарихдан маълумки, ғазнавийлар салтанати-га милодий 962 йилда Алп Тегин асос солган бўлиб, унинг таркибига ҳозирги Афғонистон, Эрон, Марказий Осиё ва Ҳиндистоннинг ғарбий вилоятлари кирган. Султон Маҳмуд ҳукмдор бўлган даврда (998-1030 йиллар) ғазнавийлар давлати ниҳоятда қудратли салтанатга айланади. Шу боис ўз даврининг машҳур шоири Фарруҳи Систоний Маҳмуд Ғазнавий ўлимига марсия бағишлаган. Олтмиш тўққиз мисрадан иборат бўлган ушбу марсия ҳукмдор қазосидан бир йил ўтгач ёзилган. Унда элулус султон ўлимидан қаттиқ қайғуриб, ҳамон ғам-ғусса ичида яшаётганини, бунга чидаёлмаган шоир марҳумнинг яна тирилиб келиб, фаолиятини чала қолган жойидан давом эттиришини илтижо қилиб сўрагани, бироқ охир-оқибат тақдирга тан бергани тасвирланган. Унинг композициявий сюжет қурилиши тахминан қуйидагича: (1) муаллиф хаёлий ҳамроҳ — ўқувчига риторик савол билан мурожаат қилади; (2) ўлимни ифодалаш учун “у кетди” иборасини қўллади; (3) марҳумга худди тирик одамдек мурожаат этади; (4) марҳумнинг тирик эмаслигига сабаб изланади; (5) “ҳайҳот, афсус” каби иборалар тез-тез истифода этилади; (6) марҳумнинг фазилатларини улугловчи ифодалар кўп такрорланади; (7) жудоликдан мотам тутган кишилар, “етим қолган” табиат тасвирланади; (8) марҳумнинг меросхўри ҳақида алоҳида тўхталиб ўтилади; (9) марҳумга охиратда саодат тиланади ва ҳоказо.

Шу ўринда Фарруҳи Систонийнинг марсиясида ҳаёт ҳақиқати қандай акс этган, султон Маҳмуд Ғазнавий шу қадар адолатли ҳукмдор бўлганми, деган ҳақли савол туғилади. Чунки Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” достони ва унинг яратилиш тарихига тааллуқли маълумотлар билан танишсак, бошқача манзарага гувоҳ бўламиз. Ривоят қилишларича, султон Маҳмуд Ғазна-

вий Фирдавсийга катта маблағ эвазига ўзи ҳақида дoston ёзишни буюради. Бироқ буюк шоир султонни улуглаш ўрнига танқидий руҳда асар яратади. Шоир “Шоҳнома”ни султонга тақдим этгач, ғазабланган ҳукмдор томонидан ваъда қилинган олтин ўрнига беқадр кумуш тангалар билан сийланади. Муаллиф бундан норози бўлиб, тангаларни уч қисмга ажратади, бир бўлагини ҳаммомчига, иккинчисини шарбатфурӯшга, қолганини эса уларни олиб келган мулозимга ҳаёда этади. Бу “одил ҳукмдор” шаънига ҳақорат эди. Боз устига, шоир султонни масхараловчи ҳажвия ҳам ёзиб, Маҳмуд Ғазнавийни зотипаст, подшоликка нолойиқ кимса, деб ҳақоратлайди. Шундан сўнг Бағдодга қочиб кетган Фирдавсий умрининг охирларида “Юсуф ва Зулайҳо” достонини яратган. Ушбу достоннинг “Тавбанома” деб номланган илк бобида бундай сатрлар бор: “Шоҳлардан ёзмайман энди мен асло, даргоҳи кўнглимга урди мутлақо. Бехуда гапларни айтмай энди ҳеч, ақл дер: бехуда лоф урмоқдан кеч. Бу дostonлар бари қип-қизил ёлғон, бир сиқим тупроққа арзимас чунон”.

Хулоса сифатида айтадиган бўлсак, ғазнавийлар ҳукмронлиги даврини бевосита ва билвосита акс эттирадиган мазкур асарларда муаллифларнинг ижтимоий ва шахсий қиёфаси икки хилда ўз ифодасини топган. Бу қиёфалар замиридаги ҳаёт ҳақиқатини аниқлаш эса ҳар бир ўқувчининг ихтиёрига ҳавола. Агар ўқувчи малакали ва саводли бўлса, у ҳар қандай ижодкорнинг сўзига лаққа ишониб, чув тушиб ўтирмайди, балки ақл тарозисини ишлатиб, “ўзлигини намoён” этади. Бу эса тарихий воқеалар билан боғлиқ асарларни мутолаа қилиш жараёнида тарих ва адабиётшунослик назариясидан яхши хабардор бўлиш лозимлигини кўрсатади. Бинобарин, марсия ҳам ҳаёт ҳақиқатини акс эттирадиган тарихий ҳужжат бўлиши мумкин, аммо у қачон, қандай шароитда ва ким томонидан яратилганини зинҳор-базинҳор эътибордан соқит қилмаслик зарур.

Олима НАБИЕВА,

тадқиқотчи

Kulgiga yogʻrilgan fojia

Ўзбек драматургияси тараққиётида Шароф Бошбеков ижоди алоҳида ўринга эга. Унинг ижодий ўзига хослиги фожиавий ҳолатни ҳам кулги-юморга йўғириб бера олиши билан изоҳланади. Бу ҳолни драматургнинг “Темир хотин”, “Эшик қоққан ким ўзи?”, “Эски шаҳар гаврошлари” каби комедияларида кузатиш мумкин. Айниқса, “Темир хотин” комедияси муҳим ижтимоий муаммолар ўртага қўйилгани, шунингдек, инсон феъл-атвори чуқур психологик талқин этилгани билан алоҳида ажралиб туради. Айни чоғда “Темир хотин” комедиясида рамзийлик услубидан ҳам моҳирона фойдаланилган. Бу хусусият асарнинг дастлабки кўринишидаёқ ўз ифодасини топган: оддий тракторчи Қўчқорнинг ичиб олиб, оиласига тинчлик бермаслиги, охир-оқибат кўни-қўшнилар уни боғлаб қўйиши, пиёниста эрдан безор бўлган Қумрининг болаларини олиб ота-онасиникига кетиши. Қўчқорнинг бундай аҳволга тушиб қолишига сабаб нима? Драматург ана шу саволга жавоб излар экан, Қўчқорни ўзлигини англаш, умр йўлини бир қур сарҳисоб қилишга ундайди. Бу жараёнда Қўчқор ва унинг теварагидаги кишилар ҳаётига кириб келган фан-техника мўъжизаси — “робот-аёл” алоҳида аҳамият касб этади.

“Робот-аёл” ихтирочиси — Олимжон билан Қўчқор ўртасидаги ҳол-аҳвол сўрашиш эпизодидаёқ собиқ шўро жамиятидаги баъзи муаммоларга муносабат билдирилади. Қишлоқдаги ачинарли турмуш шароити, пахта яккахокимлиги, “оилани режалаштириш” каби собиқ шўро тузумига хос бўлган иллатлар чинакам фожиа эди. Ёзувчи ана шу фожиаларни кулги воситасида баён этади.

Хусусан, Олимжоннинг тараққиёт йўқ, деган аччиқ таънасига Қўчқор “Прогресс бор. Илгари тезак ёқиларди, энди тезакни солъярка билан ёқяпмиз: яхши ёняпти. Тўғри, овқатдан сал-пал хиди келади-ю, лекин ўрганиб кетар экан одам”, дея жавоб беради. Бу билан муаллиф табиий бойлигимиз бўлган газдан узоқ хорихдагилар фойдаланаётган

бир чоғда халқимиз тезак ёқиб кун кечираётганини алам билан эътироф этади. Асарда мустабид тузум одамлар онгини қарахт қилиб қўйгани, бир иллат иккинчисини келтириб чиқаргани ғоят ишонарли кўрсатиб берилган. Суҳбат давомида Олимжоннинг Қўчқорга ачингандек айтган “оилани режалаштириш” ҳақидаги гапи бошқа бир муаммони баён этишга ёрдам берган.

Қўчқорнинг “Хотинларнинг қорнига осилгунча пахта терадиган машинани эп-ланглар!” деган зардали гапи замирида одамлар меҳнатини енгиллатиш ўрнига оилани режалаштириш ҳақида қуруқ сафсата сотиш билан шуғулланган тузумнинг ҳақиқий аҳволига чуқур рамзий ишора мужассамлашган.

Олимжоннинг ўзи ихтиро қилган “робот-аёл” ҳар қандай буйруқни сўзсиз бажариши, ойлик маош олмаслиги, кечаю-кундуз далада тинмай пахта теравериши ҳақидаги таъриф-тавсифлари Қўчқорда қуйидаги мулоҳазаларнинг тугилишига туртки беради: “Унда чиндан ҳам одамга ўхшар экан. Мана, биз ҳам “пахта теримиға” деган гапни эшитимиз билан ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб, далага чиқиб кетаверамиз. Болаларимиз ўқишни ташлайди, хотинларимиз эмицикли боласини”.

Асарда драматург диологлар воситасида “деҳқон-аёл” ва “робот-аёл” образини яратиб, уларни бир-бирига муқояса қилиш орқали ўзига хос рамзийликни юзага келтиради. Бу эса кўчиш тури сифатида кўплаб маъно қатламларига эга бўлган рамзлар воситасида муаммони янада теранроқ таҳлил этишга имкон беради: “Мана, хотин-халаж, бола-чақа йил бўйи даладан келмайди. На дам олиш бор, на байрам бор, эртадан кечгача иш, иш, иш! Қор демайди, ёмғир демайди, иссиқ демайди... Э, темир бўп кет-э, ҳали ҳам чидар экан одамзод!”

Муаллиф ҳар бир персонажга алоҳида вазифа юклаган ва уларнинг тилидан ўз мақсад-муддаосини баён этган. Бу жиҳатдан Олимжоннинг “робот-аёл”га ўрнатилган мик-

росхема ҳақидаги мулоҳазалари ҳам диққатга сазвор: “Робот ўйласа, фикр қилса, қиёмат қойим бўлади!.. Ҳамма гап шундаки, фикр қилса, ақлини танийди. Ақлини таниса, кўзи очилади! Кўзи очилса, уларни бошқариш мумкин бўлмай қолади! Ана шунинг учун, Кўчқор ака, робот роботлигини қилиши керак. Буйруқ берилдими — бажарсин! У ёғи билан иши бўлмасин!”

Тўртинчи саҳнада Кўчқор билан “робот-аёл” — Аломат ўртасидаги суҳбат воситасида Кўчқорга тааллуқли дард бутун халқнинг дарди сифатида баён этилади: “Ўз ёғингизга ўзингиз қоврилиб яшаяпсиз... Афтангорингизга бир қаранг, қирққа кирган қирчиллама йигитсиз-у, кўрган одам сизни элликдан ошган, деб ўйлайди. Куриб-қақшаб боряпсиз... Эсингизни танибсизки, тинмай меҳнат қиласиз, лекин ҳеч бирингиз икки бўлмайди. Рўзғор, бола-чақа ташвиши дейсиз, афсуски, бу ташвишларнинг чеки йўқ. Эрталабдан кечгача чумолидай ғимир-ғимир қиласиз-у, роҳатини кўрмайсиз. “Пахтакорман” деб кўрагингизга муштрайсиз-у, кўрпангизга пахта тополмайсиз. Бу дунёга келиб нима кўрдингиз, Кўчқор ака? “Икки марта Тошкентга борганман” деб мақтанасиз, одамлар “Оқ денгизу Қора денгиз” қилиб юришибди! “Ҳа энди, улар бошқача одамлар-да” дейсиз. Қанақа бошқача? Нимаси бошқача? Наҳотки, оддий инсоний ғурур бўлмаса?! Шу даражага етгансизки, бора-бора ундайларга ҳавас қилмай қўйгансиз! Ҳавас қилавериб, орзу қилавериб чарчагансиз, ҳолдан тойгансиз!”

Халқимиз — болажон халқ, фарзандига бор меҳрини беради, келажагини унда кўради, ўзи етолмаган орзу-истакка улар етишни жуда истайди. Лекин... Аломат Кўчқор ҳаёлидаги бу орзу-интилишни ҳам осон илғаб олади: “Энди бор умидингиз болаларингиздан, уларни ўқитиб катта одам қилмоқчисиз. Лекин уларингиздан катта одам чиқмайди. Қишин-ёзин даладан бери кел-

майдиган чаласавод болалардан ҳеч бало чиқмаслигини биласиз. Фарзандларингиз ўзингизга ўхшамаслигини истайсиз, демак, ўзингизнинг кимлигингизни биласиз! Ақлингиз етади! Лекин яна “кўпга келган тўй” деб юраверасиз! Ахир, умр ўтиб кетяпти-ку, Кўчқор ака!”

Сўнги пардада Кўчқорнинг хотини Қумрининг уйга қайтиши ва арқон билан боғланган эрини “халос этиш” саҳнаси ҳам рамзийлик нуқтаи назаридан эътиборга молик. Бу лавҳада Қумрининг соддадил қалби намоен бўлади. У — ҳеч шикоят қилмайдиган қишлоқ аёли: тақдирига тан бериб, ҳаёт шу экан-да, деб яшайверади. Унинг бажараётган ишига темир ҳам бардош бермасди... Буни Олимжоннинг “робот-аёл” — Аломатнинг пахта даласида ёниб кетгани ҳақидаги хабари ҳам тасдиқлайди. Кўчқорнинг Олимжон келтирган нохуш хабардан кейинги ҳайрати — унинг монолог нутқи бу ҳолатни янада чуқурлаштиради: “Тавба... Аломатга бирон бир ортиқча юмуш буюрган бўлсам, тил тортмай ўлай... Нима иш қилиб қўйибди у?... Ҳали қаторлаштириб етти-саккизта болани туғиб қўйгани йўқ, кечалари ухламай бешик кучоқлаб чиққани йўқ, ҳар боласи билан минг бор касал бўлиб, минг бор соғайганиям йўқ... Ахир, у битта ўзбек аёли қиладиган ишнинг ярмини қилди, холос-ку! Қанақасига мен ўлдирган бўлай?..”

“Темир хотин” комедиясидаги воқеалар, гарчи рамзий тарзда юз берса-да, собиқ шўро давридаги халқнинг бутун фожиасини акс эттирган. Кулгига йўғрилган бундай ўкинч ва изтироб ҳар бир онгли инсонда “Наҳот, шунчалик бепарво ва лоқайдмиз?” деган савол туғдиради. Мана шу жараёнда асар қаҳрамонларига ачиниш ва ҳамдардлик баробарида томошабин руҳиятида воқеликка, ён-атрофдаги одамларга янгича қараш ҳисси пайдо бўлади. Бу эса асарнинг улкан бадий ютуғидир.

Абдураҳим СОЛИЕВ,

филология фанлари номзоди

SUMMARY

A

t the dawn of the information age, humankind is performing very well in terms of material and technical creativity but he lags far behind in conserving mental and cultural traditions. At the same time no one can reject the fact that a development void of human qualities leads nowhere. If so, then we should move towards moral and cultural globalization, a new era, before globalization of media brings pointless future to our lives. Writer Khurshid Dostmammad's article headlined "The fourth wave" is on this issue.

“Q

ahhor is a writer of sorrow. We know more about the Qahhor who dedicated his life to society. But we almost don't know anything about the other Qahhor” says literary scientist Ibrohim Haqqul in his article “The strength of literature”. To know Abdulla Qahhor it is important not only to read his books but also to consider carefully their core meaning. In the article one can find a broad range of brilliant ideas excerpted from popular works by Abdulla Qahhor.

“T

he heavy burden of dreams” is an article by the late writer Shukur Kholmiraev that was written in 1998 but not published anywhere. It speaks about the state of literature and writers' socio-political environment during the Soviet period. But going deeply into the article one can learn about remorse, trouble and unrealized dreams among the miraculous words.

“T

he days we have been through” is a novel where feelings like love and freedom, patriotism and bravery, the people’s sad past are described. The fate of the novel was full of trouble as was that of its characters. It was interpreted differently in different historical periods. Literary scientist Murtazo Qarshiboy’s article is about its author Abdulla Qodiriy, the novel, and stories depicted in it. Qarshiboy adopts a modern and deep approach in the interpretation of different natures of its characters, such as Otabek, Kummoosh, Zaynab, Yusufbek Hodji, Uzbekoyim.

T

he history of Islamic philosophy is deep-rooted. In an article by philosopher Shuhrat Sirojiddinov the development stages of the religion is described. Starting by chronicling Christianity, its rise and different schools, leaders of its sects and their views, the author goes on to cite interesting evidence of the influence of Christianity on Islamic philosophy, the emergence and formation of different groups in Islam and debates among them on the interpretation of Islamic rules.

L

iterary scientist Sharif Yusupov in an article entitled “The punishment of a bad deed” narrates about the fall of the Kokand Khanate in the second half of the 19th century and the lives and misdeeds of the main culprits — Abdurahmon Oftobachi and fake Polatkhon whose historical guilt resulted in the country becoming a colony for the Tsarist Empire. The author through expressing his views based on archival facts and other reliable sources tries to add clarity to the historical truth.